

Tamáská Péter

Történeti riportok

TARTALOM

BEVEZETŐ

EZERSZÁZ ÉV - NYOLC TÉTEL

ÁRPÁDOK TITKAI

avagy egy magyar krónikaolvasó ötletei

FRIEDRICH SCHWARZENBERG HERCEG

az utolsó kereszteslovag

REJTŐZKÖDŐ POLGÁRHÁBORÚ

KÜLPOLITIKÁNK A XX. SZÁZADON INNEN ÉS TÚL

NEMCSAK FERENC JÓZSEF ÉPÍTETT BÖRTÖNÖKET

(A pálhalmi börtön története)

A JÓ SMASSZER VILÁGA

(Vázlat a Kádár-korszak börtönpolitikájához)

EGY TÖRTÉNÉSZ FELJEGYZÉSEI A RENDSZERVÁLTÁSRÓL

PILLANATKÉPEK ERDÉLYRŐL ÉS BIZÁNCRÓL

HELÉNA HOL JÁRSZ?

DREZDA A TŰZBEN,

avagy a megismételt harmincéves háború

A BUDAPEST-ERŐD NÉMETJEI

PROFÁN ZARÁNDOKLAT

EGY GÓL VILÁGTÖRTÉNELMET ÍR

BEVEZETŐ

Kissé fura elnevezésű kötetem a rendszerváltás zavaros és a weimáriánus demokrácia konszolidációt máig nélkülöző idejében született történeti írásaimból állt össze: mindegyikük, még az ezeréve felvetődött kérdések is kötődnek azokhoz a vitákhoz, amelyek a jobboldal gondolkodását alakítják. Ezeréves sérelmeket nem tudunk elfelejteni. S ha a kommunizmus el is tűnt már, az általa teremtett „új osztály” a maga nemzetellenességével megmaradt.

Történelmünk 1100 évének drámai összesűritését először pozsonyi újságíró barátom, Neszméri Sándor és Duray Miklós ösztönzésére írtam: első változata is a Felvidéken, a Szabad Újságban jelent meg Csehszlovákia szétesésekor. A cél egy karácsonyi üzenet eljuttatása volt a magyar történelem különös voltáról annak az olvasó közönségnek, amely egy másik nemzet érzéseit Cirill és Metód püspökök s a 44-es szlovák felkelés gyakorta hamis történeteinek keresztül ízlelte meg. Érett s jóval terjedelmesebb változata - amelyben visszacsengenek a Magyarok Világszövetségében, Csoóri Sándor és Hornyik Miklós oldalán eltöltött éveim beszélgetéseinek és vitáinak egyes gondolatai - 1996-ban jelent meg a Magyar Fórumban.

A magyar-szlovák kényszerű együttélésnek - amelynek szürke és alakatlan gomolygásából az anyaországi elemzések alig sejtetnek valamit - a Rejtőzködő polgárháború címet adtam. Ez valójában pamflet - vagy igazi „történeti riport?” - arról a nyolcvan évről, amely egy rendezett világ összeomlása után értelmetlen változásokat s még értelmetlenebb szenvedéseket zúdított az itt élő magyarságra. A végeredmény: a még száz éve államalkotó nemzetrész képletesen a cigánysorra került. (Az anyaországiak sem jártak sokkal jobban, 9 rendszer s 6 államforma váltást, 4 határrevíziót és 2 országcsönkítést, 3-3 forradalmat és megszállást éltek át három nemzedék alatt. Cigánysorhoz közelít ez is.)

Két történeti riportomban azt vizsgálom, hogyan nézett ki a magyar börtönvilág Kádár János uralmának idején? Hogy miképp próbáltunk aztán kilépni rendszerváltás ebből a börtönmódra hospitalizált létből, s a kilépés milyen következményekkel járt, erre az 1994-ben közölt tanulmányban kíséreltem meg fogódzót keresni. Letagadni sem lehet, gondolkodásmódomat nagyban befolyásolta Csurka István verbális radikalizmusa, csak hogy ezzel, akárcsak Tiborc panaszával, nem oldódik meg semmi. A Demokrata és Bencsik András hangja közelebb áll hozzám: konkrétabb s több fogódzkodót ad a mindennapi élethez. Lapjából három írásomat tettem be a kötetbe, elmélkedések ezek külpolitikánkról s arról a német tragédiából született lelkeségről, amely meglehetősen idegen számunkra. Az utolsó négy írásom, így - köztük egy a Nyugati Magyar-ságba és egy német emlékkötetbe, kettő pedig a Demokratába készült - külön kis német blokkot alkot. Ez egy másik út, egy másik világ „szabadnemvalóságával” zárul Egy gól világtörténelmet ír címmel: szerény fenomenológiai kísérlet ez részemről a berni vereség megértéséhez.

Ami a Magyar Szemlében megjelent tanulmányomat, az Árpádok titkait illeti, túl a kevéssé ismert tények ismertetésén, azt is akartam érzékeltetni, mennyire illik a riporter hang a krimik fordulóit nem nélkülöző múltbeli történésekhez, de ugyanez volt a célom az osztrák császárság rangban és hatalomban a Habsburgok után következő második legnagyobb családjának, a Schwarzenberg hercegek 1848-49-hez kapcsolódó történetével is.

Történeti riportjaim célja a szórakoztató időtöltés mellett az észcsiszolás, s így remélem, hogy az olvasó lelkében megbocsát nekem paradoxonjaimért. S megbocsát a címért is, amellyel már-már egy új műfaj felfedezését harangoztam be, bár semmi mást nem tettem, mint hogy visszanyúltam Hérodotoszhoz, a történetírás atyjához. A „hisztoreo” ige nála valami olyasmit jelöl, amit mi „kutatásnak”, „kérdőzködésnek” nevezünk. Olyan, a látásból és a szemtanuktól származó tudásra utal, amely naiv racionalizmussal kérdez rá a történésekre. Történeti riportjaimban ehhez az okos, tanúskodó látásmódhoz próbáltam visszatérni.

EZERSZÁZ ÉV - NYOLC TÉTEL

Sok volt a megrendelő a millecentenárium kapcsán történelmünk értelmezésére. Közülük jó néhányan nem akarták, hogy az ezzel foglalkozó írások az optimizmus jegyében foganjanak. Nem egy szerző - röpké kacshintással az amerikus nagyvilág felé - gúnyolódott saját országán, kinyilvánítva, hogy kizárólag önmagában és a nagyvilágban hisz. Elmagyarázta, hogy az európai centrumot alkotó észak-atlanti tájak és az ezek peremére szorult vidékek közti civilizációs feszültség az oka az újra és újra megnyilvánuló idegenellenességnek, holott a műveltséget hordozó idegen nyereséget jelent a perifériák, a szélek közösségeinek.

Ezek a jobb sorsra érdemes centrumimádó agyak tehát másként működnek, mint a mieink. Például az az idegen, aki a montecarlói kaszinók konyhájához szokott, noha pillanatnyi éhségét bármelyik kelet-európai Kispiszkosban csillapíthatná, mégis körmeszakadtáig fog küzdeni azért, hogy egyszer elérte életszínvonalát a bennszülöttek közt is fenn tudja tartani. A hátukon veri a tamtamot és a guzlicát, s felépíti magának kaszinója helyi mását az ő pénzükből. Ám ha azoknak van eszük és erejük hozzá, leszorítják az ilyen Biberachok mértéktelen igényeit. Ez utóbbi történet azonban nem mindig fér bele a nyugati civilizáció diadalútjának leírásába. A magyar történelemről szóló sorozatunkban, bár tárgyilagosságra törekszünk, egy dologban azért nem ismerünk pardont: a biberachi stílust nem fogjuk megszerettetni senkivel.

I. Szerencsés századok

Van Loon a két világháború között megjelent történeti földrajzában azt írja, hogy a magyarok „...az egyetlen mongol eredetű nép, amely tartósan meg tudta vetni lábát Európában és királyságot alapított”. Ne vitatkozzunk a művelt - egyébként magyarbarát - szerzővel a mongol jelzőn, érzük be a lényeggel, azzal, hogy a számtalan sztyepvidéki nép közül Európa közepén egyedül a mi elődeinknek sikerült tartósan fennmaradó államot létrehozniuk. Nem akármilyen próbálkozások előzték meg ezt: az első rögtön a félistenként tisztelt Attilához, Isten ostarához fűződött. „Mióta Attila ebben a medencében megalapította az első történetileg szerepet játszó nagyállamot, azóta bizonyosan él Európa népeiben az ország tájrajzi egységének a képzete” - írta erről a 20. század neves magyar földrajztudósa, Prinz Gyula. A második kísérlet az avaroké volt, akiknél Erdély Kelet felé már a „fellegvár” szerepét töltötte be. A IX. században, az avarok bukása után jelent meg a magyar törzsszövetség, amely a nomád kultúra ékét majdnem olyan messzire nyomta Európa testébe, hogy terjeszkedését csak a hun és avar előd múltja felül, s legalább annyi zavart okozott, mint az arab és normann hódítások. S mivel német és francia földön egy évszázaddal később már olyan gazdasági forradalom indult, be amely lerakta a földrészt technikai világhegemóniájának alapjait, elmondhatjuk, hogy a magyarok a szó szoros értelmében utolsóként robbantak be egy öntörvényű, a kézműipart minden addiginál erőteljesebben fejlesztő civilizációba. (A vízi energia hasznosítása robbanásszerű elterjedésének vagyunk tanúi a X-XII. század során - írja erről Endrei Walter A középkor technikai forradalma című munkájában.)

A honfoglalás pillanatában három középeurópai szláv nép, a lengyel, a cseh és a horvát is sikeres küzdelmet folytatott az államalapítás nehézségeivel, a morvák csonttalan, puha államalakulatát viszont szétzúzta a magyarok kardja. A meglehetősen cseppfolyós helyzet jelentősen módosult azáltal, hogy a Kárpát-medencéhez periférikusan kapcsolódó népek közt egy olyan törökös kultúrájú lovasnép jelent meg, amelynek hatalmi törekvése ennek az óriási természetes

erődítménynek a kitöltése volt. A jegecedési pontot Szent István királysága jelentette, amely a fejedelmek török-kazár világa után a keresztény birodalmi eszme jegyében fogant. Az új hit megerősítésének, a német császárságtól való függetlenségnek, s a régi pogány kultuszok beemelésének a gondolata játszhatott közre abban, hogy a szent király országát és népét Szűz Máriának ajánlotta fel, akit a magyar hívők ma is az ősi Nagyasszony vagy Boldogasszony néven tisztelnek.

Az ország a népvándorlás által alaposan megbolygatott, különféle néptörzsekből felépülő nyugati államokhoz képest etnikailag jóval homogénebb képletet mutatott. A mintegy fél-milliónyi honfoglaló tömeg a Kárpát-medencében mindössze százezernyi, főképp szláv eredetű lakosságot talált, ráadásul az avarság nem szlávósodott el, s megérte a honfoglalást. László Gyula kutatásai alapján azt is tudjuk, hogy a „kései-avar” kultúra határai egybeestek az Árpád-kori magyar nyelvhatárral, s a honfoglalók és „kései-avarok” szállásterületei nagy tömbökben egészítették ki egymást. Így érthető, hogy az európai politikába keményen beleszóló, majd a németektől 955-ben Augsburgnál vereséget szenvedő pogány fejedelemség helyébe lépő keresztény királyság egysége a legnagyobb testvérviszályok során sem vált kétségessé. A betelepülő idegenek egészen a XIII. századig szinte elmerültek a magyarság tömegében. A magyar-avar-szláv vérségi keveredés pedig - az uralkodó családban, a főrendűeknél, a katonáskodó és szolgáló rétegeknél egyaránt - olyan embertípust hozott létre, amely a letelepedett életforma ellenére is a nomád létforma sok vonását örizte. Ennek köszönhetően tudtak ellenállni mind a nyugati, mind a keleti császárság nyomásának. Sportnyelven szólva: egészen Mátyás uralkodásáig, a magyar csapat több ízben is Európa bajnoki döntős volt, sztárjait pedig az Árpádoktól, majd az „átigazolt”, vegyes házakból származó uralkodók adták.

A szent királyok - mint a német II. Henrik, István sógora, vagy a francia XI. Lajos - a hódító katolicizmus lovagkirályaiként a lovagi-kormányzói kaszt ideális típusait testesítették meg. A kunokat tönkreverő Szent Lászlót a keresztény világ már Mária választott jeles vitézének nevezte, jelezvén, hogy a tőlünk keletre eső szomszéd már egy másfajta vagy éppen pogány történeti tájhoz tartozik, László pedig igazi, a mércét adó francia eszményt megtestesítő lovagkirály. (Kultusza Erdélyben a magyarok lakta részeken ma is nagyobb, mint Szent Istváné.) A XI. század végén, s a XII. század elején, a horvát királyság társországgént való csatlakozásával épp Szent László és Könyves Kálmán alatt nőtt be a magyar királyság abba a vele együtt formálódó történeti tájba, amelyet Közép-Európának nevezünk, s amelynek főszereplői a magyar korona mellett az osztrák hercegség, a cseh és lengyel fejedelemségek voltak. Száz évvel később, III. Béla alatt a magyar király - Galíciától az Adriáig a közép-európai táj ura - már mint egy nagyhatalom uralkodója szólhatott bele a latin kereszténység és Bizánc dolgaiba. Politikai síkon II. Andrástól - aki szentföldi hadjárata révén a Jeruzsálem királya címet is felvehette - s az Aranybullától kezdődően az Anjoukig kialakult egy olyan rendi alapon tagolt társadalom, amely a despotikus, a katonai demokráciát kedvelő keleti világban ismeretlen volt. A király vármegyék köznemeseinek szabadságjogai mellett nagyon fontosnak bizonyult a kollektív jogokat biztosító és az egész országot átszövő autonómiák láncolata: a szászok, székelyek, kunok, jászok, a királyi és bányavárosok különállása, jól körülbástyázott önkormányzata.

Az 1241-42. évi tatárjárás - bár megrendítette az országot - nem volt olyan végzetes csapás, mint ezt a kortársak és a szörnyűségeket megéneklő Rogerius mester hitték. IV. Béla alatt valószínűleg új honfoglalás játszódott le: művelt kézművesek és bányászok jöttek, főképp német földről, a kun puszták felől pedig friss vérátömlesztést kapott a megfogyatkozott népesség. A középkor folyamán egyébként sohasem vált vitássá, hogy ezek a hospesek (vendégek) a magyarok királyának tartoznak hűséggel és szolgáltatásokkal, s így természetesen mindannyian „hungarusok” lettek, tekintet nélkül arra, hogy besenyőül, kunul, vallonul, olaszul, németül, oláhul vagy valamelyik szláv nyelven beszéltek.

II. Magyarország tündöklése és bukása

A XIV. századi Európában a peremországok virágkorukat élték: gondoljunk csak Aragóniára, Nápolyra vagy Csehországra. Az Árpádok kihaltával tehát egészen természetes volt, hogy a bajor, a cseh és a nápolyi királyi család is igényt tartott a magyar koronára: az előbbi kettő kudarca után az 1308. évi országgyűlésen a rendek letették a hűségesküt Róbert Károlynak, V. István dédunokájának. A magyar lét két hatalmas külső nyomás alól is felszabadulóban volt: keleten végleg lehanyatlott a bizánci császárság, megszűnt a mongol veszély, s elerőtlenedett a nyugati szuperhatalom, a német császárság is.

A külső biztonság belső nyugalmat is teremtett, hiszen így könnyebb volt a bárók hatalmát megtörni, mint a keleti és nyugati - pártvillongásokat kiváltó - hatalmi törekvések idején. A magyar arany- és ezüsbányászat (az európai aranytermés 11/12 része innen került ki), a kiterjedt marha- és borkivitel révén az Anjouk Európa leggazdagabb uralkodói sorába emelkedtek, és Róbert Károly olyan tekintélyre tett szert, hogy tudomása nélkül egyetlen fontos kérdés sem intéződött el a közép-európai térségben. Az 1335-ben Visegrádon tartott fejedelmi találkozón - amelyen Nagy Kázmér lengyel, Luxemburgi János cseh király és fia, Károly, a későbbi császár és a Német Lovagrend követei is részt vettek - új kereskedelmi útvonalakat jelöltek ki, hogy megtörjék az osztrák hercegség és Bécs egyeduralmát. Károly Róbert fia, Nagy Lajos - akinek ősei közt ott volt a német-római császári székre törő Fülöp francia király is - készen örökölte apjától azt a nagyhatalmi elgondolást, amely a lengyel, a magyar és a nápolyi koronák szoros szövetségén nyugodott, s a magyar királyság balkáni és dalmáciai hegemoniáját célozta. Az ő uralkodásával úgy vonult be Magyarország a kortárstörténelembe, mint „az országok úrnője”.

1370-ben, a visegrádi kongresszus emberöltővel előbb kelt határozatának értelmében a lengyel korona Nagy Lajosra szállt. A magyar-lengyel perszónálunió révén létrejött Közép-Európa legnagyobb szabású birodalma, az a hatalmi képlet, amelyet még később is próbáltak megoldani mind lengyel, mind magyar részről. Az 1444. évi várnai csatában a török ellen hősi halált halt I. Ulászló, majd Báthory István erdélyi fejedelem kísérlete azonban már nem úgy sikerült, mint a szerencsés kezű Nagy Lajosé. Keleten, az egykori bizánci császárság területére ugyanis újabb, sokkal félelmetesebb katonai nagyhatalom telepedett meg, az istennek való alávetettséget politikai és társadalmi egységbe fogó oszmán császárság. Az Anjouk örökébe lépő Luxemburgi Zsigmond alatt - akinek bár sikerült magyar királyként a német-római császári trónt is elérni - a III. Béla alatt kialakult hatalmi mag egyes darabjait is le tudta már szakítani az oszmán hódító. Zsigmond 42 esztendőnyi hosszú uralkodásától a cseh-magyar Jagellók szerencsétlen kísérletein át (cseh-magyar perszónálunió), ha kerülő úton is, de törvényszerűen eljutott az ország a török ellen némi oltalmat adó Habsburg-uralom vállalásáig, a nagyhatalmi szerep végleges feladásáig.

Előtte azonban még lejátszódott a Hunyadiak nagyszabású, önerőre alapozott kísérlete. Mint Van Loon írja, „Egy egyszerű nemesember, Hunyadi János vezérlete alatt Magyarország a hit azon kevés védelmezőinek a sorába került, amelyek ezt a nevet valóban ki is érdemelték”. Nem véletlenül, hiszen az egykorú forrásokból megállapítható, hogy az ország lakosságának száma a XV. század végére túljutott a négymillión, azaz Hunyadi balkáni hadjárataihoz, támadó fellépéséhez hatalmas emberi töke állt rendelkezésre. Összehasonlításban ez a négymillió tömeg azt jelenti, hogy a Magyar Királyság népessége ugyanolyan nagyságrendű volt, mint a kontinens sorsát meghatározó, a spanyolokat és Franciaországot is sakkban tartó angol királyságé. S mivel a kútfők tanúsága szerint e hatalmas népességnek majd négyötöde magyar volt, joggal nevezhetjük a magyar nemességet a hit védelmezőjének a három világrészre kiterjedő, csak az európai fronton százezres hadsereget mozgó török imperializmussal szemben. (Hogy

érzékelte, miről is van szó: az akkori Európa legvitatottabb területének, Észak-Itáliának a sorsát néhány ezres zsoldos seregek döntötték el.)

1456-ban a nándorfehérvári diadallal Hunyadi János 70 évre vetette vissza a törököt, 1458-ban pedig királlyá választották kisebbik fiát, Mátyást. Hódításai bonyolult útját olyan visszafojtott lélegzettel kísérte Európa, mint 300 évvel később Nagy Frigyesét. Morvaország uraként Csehország királyává választották, Luzsica (Lausitz) hódoltatásával pedig birodalmának határai egészen Brandenburgig, majdhogya Berlin határáig nyúltak fel. 1485-ben Mátyás Bécsbe helyezte át udvarát a császári korona megszerzésének és egy hatalmas törökellenes front megszervezésének reményében. A hódításnak és a szervezésnek ez a magától értetődő volta arra indította a krónikás Thuróczt, hogy „második Attilának” nevezze a királyt. Az olasz Antonio Bonfini is úgy látta, hogy a hun történelem a Hunyadiak birodalmában ismételte meg önmagát: a magyar történelemről írott könyve, a *Rerum Ungaricarum Decades* éppen ezért évszázadokon át Verbőczy *Corpus Juris*-ával együtt a bajszos nemesi nemzet bibliája lett, s művét két ízben is kiadták német fordításban a nyereségre vágyó német nyomdászok.

1490-ben meghalt Mátyás király, és hónapok alatt elfoszlott az utolsó nagy hatalmi álmom. A nyugati hódítások hetek alatt veszttek el, a német, cseh és lengyel csapatok az ország felét megszállták, a megmaradt részen pedig polgárháború dúlt a nagy király fia, Corvin János herceg és ellenfelei között. S mire a cseh-magyar Jagellók kompromisszumokra épülő perszónáluniója ha akadozva is, de működni kezdett, újabb polgárháború söpört végig az országon. Az 1514-ben meghirdetett és parasztháborúba torkollott keresztes hadjárat mind a nemesség, mind a közrendűek részéről nagy véráldozattal járt. A keresztesek - noha azért indultak meg, hogy a „hitetleneket” lemészárolják vagy kiűzzék - saját uraik ellen fordultak, akiket a töröknél is rosszabbnak tartottak. A mátyási kor végéről ugyanis számos adat található, amely azt bizonyítja, hogy a magyar jobbágyság jólétben élt, bőven volt terménye és pénze, de a „fényűzésről” alkotott paraszti elképzelések meghiúsulása II. Ulászló bárdolatlan és meddő kormányzata alatt mélységes undort keltett a nemesi életforma iránt: ez táplálta Dózsaék lázadásának dühét, amelyben osztozott az őket részben aktívan is támogató alsópapság és a szegényedő kisnemesség egy része is. A rendi megtorlás célja pedig nemcsak az volt, hogy elvegyék a piacozó és gazdagodni akaró parasztság lázadó és protestáló kedvét, hanem hogy éles határvonalat húzzanak nemes és nem nemes közé. A küldetés, az elhivatottság fundamentumát is megfogalmazta a Szent Ágostonra is hivatkozó Tripartitum, a „nemes Magyarország” jogszokásait összefoglaló hármaskönyv. Készítője, Werbőczy szerint a nemesség részesült a Szent Korona hatalmából, s amikor önmaga megtartásáért fáradozik, akkor a király és a nemzet fenntartásáért is küzd, s leszögezi, hogy a nemzetet alkotó köznemes és főurak egy és ugyanazon előjogokkal (*una et eadem libertas*) rendelkeznek.

A folytatás - minden hősiesség dacára - közsímet. A szultáni trónra Nagy Szulejmán lépett, s csapatai szerte vitték a világba az oszmánok győzedelmes lófarkas lobogóját. Nemcsak a legyilkolt és rabságba hajtott foglyok nagy számával igyekeztek a Próféta hívei Allah kedvében járni, hanem a keleti kereskedelem blokkolásával azt is elérték, hogy fogyjon az elérhető aranykészlet, és az árak emelkedjenek Európában. A korakapitalista rendszer tehát élet-halál harcát vívta, amikor egy megszállott tengerész - akit az Óceán admirálisának neveztek ki a katolikus királyok, s a ferencesek kámzsájában érte a halál - megtalálta Nyugat felé az olcsó aranyat kínáló utat. Pár évtizeddel azután, hogy Kolumbusz felfedezte Amerikát, 1560 és 1620 között a perui, mexikói, indiai arany és ezüst olyan árforradalmat indított el, amely Budától Prágáig és Prágától Augsburgig megrengette, majd elsöpörte a Habsburgokat pénzelo Fuggerek és a Thurzók archaikus bankárvilágát, s velük együtt cseh ezüst és a magyar királyság aranyfém termelésének jelentőségét. (Az özönvízelőtti, uzsorás töke társadalmi mozgására jellemző, hogy Thurzó János, Krakkó egykori polgármesterének - aki megvette Corvin János

felvidéki bányáit s a Fuggerekkel karöltve az első nagyszabású magyar tőkés vállalkozás elindítója lett - utódai magyar főrendek lettek. Példájuk nem egyedülálló, gondoljunk csak a 16-17. század tőzsérjeire, köztük az 1572-ben nemességet szerzett Thökölyekre, akik fejedelmet adtak Felső Magyarországnak, a sor végén pedig ott találhatók a Ferenc József uralkodása alatt bárósított zsidó pénzemberek.)

Amikor tehát Nándorfehérvár (Belgrád) 1521. évi bevétele után Nagy Szulejmán szultán 1526-ban ismét feltűnt a közép-európai színen, hogy II. (Jagello) Lajos magyar és cseh királyra döntő csapást mérjen, a szembenállók aligha sejtették, hogy az a két világ, amelyet képviseltek, rövid időn belül a hirtelen kitágult földgolyó peremére fog kerülni. Közép-Európa, mint történeti táj, elveszti belső, nagyra törő energiáit, a törökök pedig kimaradva az új atlanti világból, végeláthatatlan s hosszú távon reménytelen háborúba keverednek a Habsburgokkal a magyar hadszíntereken.

Mohácsnál még mindkét fél örömetest tette kockára az életét a hit, a virtus és az arany kedvéért. Tomori Pál érsek, a magyar fővezér olyan taktikátlanul ment neki a négyszeres túlerőben lévő török seregnek, ahogy 413 év múltával a lengyel lovasság a német tankoknak a II. világháború első csatáiban. Mohácsnál a 26 ezres királyi sereg java része, s maga a király is a csatatéren maradt, százezer összefogdosott foglyot pedig rögtön a konstantinápolyi rabszolgapiacra hajtottak. 1541-ben Buda is elesett, s az ország Habsburg részre, az alföldi tájakat teljesen uraló török pasalikokra és a központosító Bécs ellenében a rendi és vallási szabadságjogokat védelmező Erdélyi Fejedelemségre szakadt.

A következmények: kibontakozik a török elleni védekezés európai mélyfrontja, amelyben a királyi Magyarország az előretolt bástya, mögötte hátvédül ott állnak a Habsburg-tartományok. A Habsburgok fellépése Közép-Európa trónjaira a nagyhatalmi szándékkal politizáló német-osztrák birodalmi nemességet és Bécs nyerészkedő pénzembereit tette a térség igazi haszonélvezőivé, hiszen annak a Buda-Bécs-Prága hatalmi háromszögnek, amelyet Hunyadi Mátyás már-már megvalósított, végül a Habsburgok lettek a megalkotói.

A magyar fejlődés ezzel teljesen az osztrák és a balkáni török viszonyok változásának a függvényévé vált. Majd két évszázad során nemzedékek éltek le úgy az életüket, hogy velük ellenséges, sőt, más hiten lévő hatalmak képviselőjétől függött jó vagy rossz sorsuk. Az egyik hatalom képviselője közjogi szempontból a magyar trónon ült, s magyar királynak nevezte magát, ám az ellenreformáció minden dühével üldözte protestánsá lett alattvalóit. A törökök pedig - akik a Kárpát-medence sorsát 150 éven át valójában alakították - hol rabszolgákra vadásztak, hol pedig végtelen türelemmel nézték a térség vallási és közjogi harcait. Kegyetlenek és türelmesek voltak, mint a zeuszi görög istennemzedéket megelőző pelazg istenek.

III. Honvisszaszerzés

A Habsburg-ház Buda 1686. évi visszafoglalásával megszilárdította a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai békekötéssel (1648) megingott nagyhatalmi helyzetét. A magyarságot éppen ezért már Bécs felszabadításakor balsejtelmek gyötörték: széles körben gyanakodni kezdtek az emberek, hogy az udvar még annyi jövőt sem szán nekik, mint az 1620-ban Fehér-hegyen legyőzött cseheknek. Az uralkodó, Lipót császár és környezete annak a központosító abszolutizmusnak voltak a képviselői, amely nem ismert el nemzeti, rendi jogokat. Kollonics érsek nyíltan hangoztatta, hogy az országot az uralkodóház örökös tartományává süllyeszti, katolizálja és elnémetesíti.

Szorult helyzetben voltak a rendek és a köznép egyaránt. Íme a történelmi számtan egy egyszerű kis feladványa: fokozódhat-e a baj, ha az egyik pogány, a török eltűnik a színről? Nem kecsegtetett-e egy nemzedékkel előbb nagyobb kilátással a „két pogány közt egy hazáért” való küzdelem, amikor még állt a török támogatta erdélyi fejedelemség?

A bécsi főhivatalnokok ránk maradt jelentései és tervezeteit vizsgálva úgy tűnik, hogy az ország nem szenvedett annyit a legsúlyosabb krími tatár és török pusztítások idején sem, mint amennyi baj és romlás zúdult rá a keresztény seregek hozta felszabadulással. (Az utolsó tatár betörés 1717 augusztusában volt, amikor Észak-Erdélyt dúlták fel.) A katonák hódítóként bántak nemessel, jobbaggyal egyaránt. Kirabolta őket a fel-alá vonuló hadseregek sora, nyomukban pestis és éhhalál pusztított. Megszokott dolognak számított, hogy a parasztok élelemért leányaikat és asszonyaikat dobták oda a zsoldosoknak. De a legképtelenebbnek az tűnt, hogy a keresztény hadsereg - különösen a visszatért déli végeken - nemegyszer a magyar lakosságot is a török után üzte. Teljesen megszűnt a vagyoni és a személyi biztonság: katonai vérsztörvényszékek működtek az országban. Két ezredet csak ezért tartottak állandó készenlétben, hogy foganatosítsa a végrehajtásokat: óriási volt a választék biberachokban. Még Esterházy Pál nádor is - aki 30 millió forintba becsülte a felszabadító háború terheit - az etikettet megsértve kérdezte meg Lipót királyt: „Mi haszna lesz annak, ha Fölséged egyedül erdők és elhagyott hegyek fölött fog uralkodni?”

Történelmünk addigi legkritikusabb fordulópontjához érkezett. Kollonicsék a magyar alkotmány maradványainak eltörlésével, s a német birodalom emberfeleslegének bezúditásával úgy tervezték, hogy az európai nyelvcsaládok közt testvértelenül álló magyarságot néhány évtized alatt beolvasztják. Ha közbe nem jön a történelmi véletlen, az európai népek első „világháborúja”, a spanyol örökösödési háború, akkor Magyarország áldozatul esett volna Lipót és miniszterei németesítő törekvéseinek. II. Rákóczi Ferenc érdeme, hogy ezt a történelmi pillanatot felismerte, s 1703-ban zászlót bontott az ország szabadságának visszaállításáért.

Mellette állt az egész nemzet: a fő- és a köznemesség, a városok, a falvak népe, katolikusok és protestánsok egyaránt. A nemzetiségek közül a románok odaadónan támogatták, leghűbb katonái a szlovák és a rutén megyékből kerültek ki, csak a szerbeket, a horvátokat és a németeket egy részét nem sikerült megnyernie. A császáriak sokszor pórul jártak. Ocskay, Bezerédy és Károlyi csapatai olyan dúlást végeztek az örökös tartományokban, mintha a kalandozások kora tért volna vissza, Vak Bottyán pedig az ország szívébe nyomuló, agresszív szerb telepéseket visszakergette a Délvidékre.

Jó, jó - mondhatjuk -, de végül is a nyugati modernizációs törekvésekkel összevetve nem arról volt szó pusztán, hogy egy nép túlságosan is ragaszkodott régies törvénykezési és viselkedési formáihoz? I. Lipót és Kollonics mindent legázoló, csak az állami bevételek növelésére irányuló abszolutizmusával szemben Rákóczi nézetei azonban a két angol forradalom eszméivel is rokonok voltak. Az első volt, aki Magyarországon hangoztatta és részben meg is valósította a közteherviselés elvét - szüntelenül védve az alsóbb néposztályok érdekeit -, az 1707-es, a Habsburgok trónfosztását kimondó ónodi országgyűlésen pedig a magyar rendek a természeti jog alapján ugyanazt a nemzeti szuverenitást elvet szegtezték az osztrák ház dinasztikus elvével szemben, amelyet az angol puritánok vallottak saját királyuk halálra ítélésekor. Rákóczi és munkatársai Grotiust és Miltont olvasták, s kihasználták, hogy a legújabb nyugat-európai tanításokat harmóniába lehetett hozni az ősi magyar alkotmánnyal.

Az ország egyetlen komoly támogatóját, XIV. Lajos Franciaországát azonban a nyugati és a tengerentúli harctereken a szó szoros értelmében tönkreverték. Rákóczi mozgalma mégis nagy sikert könyvelhetett el. A szatmári béke, amelyet a ravasz Károlyi Sándor a fejedelem akarata

ellenére kötött meg, egyezményes béke volt. Utána nem Világos, hanem béke és hol gyors, hol lassú anyagi felvirágzás következett, s Bécs annyira megijedt, hogy egészen II. József-ig, a felvilágosult hivatalnokszellem császári megtestesítőjéig az udvar nem mert hozzányúlni az ország alkotmányához.

A „Kalapos király” intézkedései olyan németellenes közhangulatot teremtettek, amely lehetlenné tette, hogy a dunai monarchia nemzetek feletti mezben, ám békét osztó szerepben tetszelegjen. A magyar rendek a sérelmekre és a vármegyéknek az államhatalommal való szembenállására helyezték a hangsúlyt, s bár reakcióként megszületett a bécsi, prágai és frankfurti sajtóban gyűlöletesnek ábrázolt úrhatnám magyar nemes típusa - amely a XIX. században kisebb változtatásokkal átkerült a magyarországi nemzetiségek, majd a XX. század elején az antant hatalmak propagandájába is -, biztosítani tudták az alkotmányos rend visszaállítását. Szerencsére, II. Lipót császár is a béke, s nem pedig egy újabb - a Rákóczi felkelést idéző - polgárháború híve volt.

Hogy miről is volt szó az 1790-91-es nemesi ellenállás kapcsán? Korántsem úrhatnámságról, hanem a török háborúban is megőrzött virtusról, szalmaláng-lelkesedésről, reformerkeségéről és a „nemzeti erényekbe” való menekülésről. A világkereskedelem központját alkotó Párizs-Liverpool-Hamburg háromszög országainak pénzügypolitikája a világ más részein is követőkre talált: megkezdődött a modern gyarmatosítás, amiből Bécs is megpróbálta kivenni a részét, gyengesége folytán nem a tengerentúlon, de Közép-Európa keleti térségein, a magyar korona országaiban és Lengyelország felosztása után Galíciában. A megsemmisüléstől száz éve éppen hogy csak megmenekedett nemzetnek nem tetszett, hogy gazdaságföldrajzi helyzetének értékét nemcsak a Londontól, de a Béctől való távolság is meghatározza, annál is inkább, mert a monarchia két fele közti, a magyar félnek előnytelen vámrendszer a Bécs-Buda távolságot gazdasági értelemben megsokszorozta. Az „úrhatnám” magyar nemes - angol vagy holland szemmel nézve - valójában szegény ember volt. És ez a szegény ember a maga módján akarta élni az életét.

A XVIII. század végére - hála a teréziánus idők okos kompromisszumainak - a Magyar Királyság nyolc, nyolc és fél millió embernek adott otthont. (A török kiűzésekor két és fél, mások három, három és fél milliónyira becsülték a megmaradt népességet.) A vámkorlátok ellenére is a felfutás amerikai volt: amit az amerikai gyarmatok az angol, ír, holland és francia fölös népesség felszívásában jelentettek, azt jelentette az örökös tartományok és a dél-német országok földművelői és kézművesei számára a töröktől visszavett, bőven termő terület. Óriási menekülthullámok érkeztek török földről is. A magyarság lélekszáma 1720-ban még csak 1 160 000 lélek, az össznépesség 44,9 százaléka. A következő nagy összeírásig - 1787-ig -, tehát majd 70 esztendő alatt a magyarság száma 3 122 000-re emelkedett. Ez azt bizonyítja, hogy a magyar népesség visszanyerte demográfiai lendületét. A nemzetiségek ugyanakkor 1 422 000-ről 4 881 000-re tornászták fel számukat, ami az 1720-as állapotokhoz képest 343 százalékos növekedést jelent. Mint Jócsik Lajos írta 1944-ben A Közép-Dunamedence közgazdasága című könyvében, ha szaporulatukat a magyarokénál (168%) magasabbra is vesszük, s felkerekítjük 200 százalékra, akkor is marad még 615 000 „fölös” lélek. Ez semmiképp sem adódhatott csak a természetes szaporulatból. A plusznövekedés a bevándorlás listájára írható.

„Bámulatos kép - mondja Jócsik. - A németeknek több mint a fele a XVIII. század után jött be a Középduna-medencébe... A románoknak több, mint a fele a XVIII. századi és a következő évtizedek betelepítése során jutott be a medenceország erdélyi katlanába. A Balkán bocsátotta be ezeket a rajokat, a medence szerkezetét megosztó osztrák politika megtűrte őket, mert jelenlétük jól beleillett a medencét elosztrákosítani törekvő bécsi tervekbe. A rutének és horvátok kisebb tömegei jöttek be a XVIII. század óta. Ellenben a szerbek 86,8 százaléka

azóta telepedett be.” Mély és távolba feszülő demográfiai törésvonalak rajzolódtak ki tehát a vármegyei rendszert lépésről lépésre visszaálló országtesten.

A Habsburg Birodalom kiépítéséhez ugyanis a magyar rendek szakadatlan nyomásának köszönhetően a Szent István-i királyság területének visszaállítása is hozzátartozott. Igaz, a Zsigmond király által még 1442-ben a lengyeleknek 740 ezer forintért elzálogosított szepesi városok, a külön kezelt Fiume, a temesi bánság, Erdély és a horvát tengerparttól Fogarasig húzódó határőrvidék visszaillesztése a magyar államszervezetbe hosszú folyamatnak bizonyult: az előbbiek a XVIII. század utolsó harmadában, az utóbbiak csak az 1867-es kiegyezést követően kerültek vissza a magyar kormányzathoz. A honvisszaszerzés - nem úgy mint a spanyol reconquista esetében - első sorban kompromisszumok árán, s nem fegyverrel valósult meg.

IV. Forradalom, kiegyezés és Kasszandra baljós világa

A XIX. század első felének gazdasági-népesedési képét a statisztikus Fényes Elek rajzolta meg. Leírása idillinek tűnik: a Kárpát-medence a birkanyájak és ökörcsordák, a szőlők gyűrűjéből kiemelkedő kisvárosok és az őket összekötő delizsancok, gyorsszekerek és állami postakocsik, az ősmocsarak és őserdők, ugyanakkor a terjeszkedő ipar, a táblabíró világ kúriáinak és a gomba módra szaporodó klasszicista vármegyeházak országa volt. Az „idilli” világnak forradalom vetett véget. Akár a XVI. század merkantilizmusát, akár a XVIII. század rendeletileg szabályozott gazdaságát tekintjük, az a gondolat, hogy a piac és a nyereség motívumát emeljék a legfőbb életelvvé, csak a reformkorban fordult meg először eleink fejében, addig a merkantilizmus és a manufaktúrális ipar bécsi változatai ellen jobbra csak elutasítólag védekeztek. De ekkor is inkább csak a lelkiismeret-, a szólás-, a gyülekezés- és az egyesülés szabadságáról beszéltek és lelkesen táncolták körül a „Szabadság Fáját” abban a hitben, hogy ipar és szorgalom önmagától fogja Magyarországot és Erdély legeldugottabb zugait is felvirágoztatni.

Az 1825-27-es első reformországgyűlést követő, majd húszévi rossz modorú kormányzás és a nemesi és paraszti rétegek elszegényedése mutatta meg az ilyen elhamarkodott jóslás veszélyeit. A kor nagy francia gondolkodója, a szociológia egyik atyja, Le Play 1846-ban a „Tiszamenti jobbágyság” című tanulmányában a kényszerszegődségi rendszer előnyéről, azaz az úrbéri viszonyok változatlanságának hasznáról azt emelte ki, hogy sok magyar „...család jóléte a hűbérrendszer végső maradványaihoz van kötve”. A földtulajdon felszabadítása a parasztság kevésbé értelmes vagy erkölcsileg fejletlenebb részét a fennállónál sokkal rosszabb sorsra juttatná, mivel - mint írta - „nem lévén joguk a családi birtokot jelzáloggal megterhelni, meg vannak védve az uzsorások csapdájától, kik Nyugat előre nem látó birtokosaira nézve a romlás állandó okai ott, ahol a hűbéri intézményeket eltörölték.” (Le Play igazat írt: a Bach éra az 1850-es években uzsorások hadát zúdította a nemességre és a parasztságra s tette földönfutóvá. A szabaddá - s egyben védteletlené - vált birtokok uzsorásai a nagyszámban betelepülő zsidóság köreiből kerültek ki.)

A gőzgép, a vasút és a hozzájuk kapcsolódó találmányok közvetlen hatása nálunk is eszeveszett versenyben nyilvánult meg. Megkezdődött annak a fikciónak a gyakorlati érvényesülése, miszerint a földtulajdon és a munka is csak áru, amelyek értékét kereslet és kínálat szabad mozgása határozza meg. Ez a liberális elv volt a reális rugója a márciusi forradalmaknak, s elsöpörte azokat a konzervatív eszméket, amelyek az állam bábáskodásának fenntartásával, a föld megváltásával a középbirtokos nemesség termelő tőkéhez juttatásával szerették volna az Angliából kiindult társadalmi megrázkódtatások erejét enyhíteni.

A kor szereplői annyira a demokrácia és a nacionalizmus, a nemzeti érzület hatása alatt álltak, mint a középkor embere az egyházé alatt. Metternich kancellár nem hiába félt, hogy a napóleoni háborúkat lezáró békeművének, s az állami intervenciókkal végbemenő lassú átalakulásnak ez a mentalitás lesz a sírásója. Az egyén emancipációja és nemzeti függetlenség iránti vágy sokkal erősebb volt, mintsem azt egy tiszteletreméltó békerendszerrel semlegesíteni lehetett volna. Amikor Európa forradalmi szélkakasa, Franciaország megadta a jelet, a fél kontinens felkelt. A magyar forradalom pillanatok alatt szembe került az osztrák kamarilla által bujtogatott nemzetiségi mozgalmakkal, noha elvben többet adott, mint amennyit Bécs boszorkánymester diplomatái ajánlottak nekik. Ekkor szólalt meg Kossuth a próféták nyelvén. „El vagyunk árulva minden oldalról... Ha mi magunkat meg nem óvjuk, kiirtanak, elpusztítanak, s nemzetünket kitörlik az élők sorából. Védelmezd magad, ten tűzhelyed, gyermekeid, feleségedet elszántan, rettenhetetlenül: mint ahogy védelmeznéd magad, midőn útonálló rablók támadnak meg...”

A nép megindult. Az alföldi toborzó körút után három nap alatt csak Cegléden, Abonyban, Kiskörösön és Kecskeméten tizenkétezen, Csongrád megyében tizenötezen álltak be a honvédseregbe. A székelyek Agyagfálván esküdtek fel a magyar trikolorra, az idegenben szolgáló magyar huszárezredek pedig - ha kellett erőszakkal is - megindultak hazafelé. A Windischgrätz herceg vezette császári sereg elől Debrecenbe menekült országgyűlés képviselői igyekeztek eltökéltnek látszani, hangzatos frázisokat mondani Istenről és hazáról: a legkritikusabb pillanatokban mindig kisegítette őket az új nemzeti hadsereg. Ausztria és a III. Napóleon-i Franciaország majdani legyőzője, Helmuth von Moltke mondja egyik írásában, hogy a harmincéves Görgey Artúr tábornok hadi mozdulatai jelentettek először életet és talentumot a „Napóleon után oly sivárrá vált hadtudományban”. Olyannyira, hogy 1849. április 26-án a megvert bécsi udvar már kénytelen volt sürgetni I. Miklós orosz cárt, hogy „gyorsan, amint csak lehetséges”, indítson hadat Magyarország ellen. A honvédsereg májusban még elfoglalta Buda várát, majd Görgey valóságos macska-egér-háborúban csúszik ki Paskievics herceg inváziós hadtestjeinek halálos öleléséből. Augusztusra az ország a végsőkéig kimerült. Ezért Kossuth diktátori hatalommal ruházta fel Görgeyt, aki a teljes megsemmisülés helyett Világosnál az oroszok előtti fegyverletételt választotta, jelezve, hogy a győzelmet nem az osztrák, hanem az orosz szuronyok vívták ki. Európa, de még az oroszok meghökkenésére is, ezután a hóhér vette át a főszerepet. A Habsburgok rendkívüli haditörvényszékeket állítottak fel és felakasztották azokat a kezükbe jutott hazafiakat és főtiszteket, akik a legnagyobb presztízavesztést okozták számukra. Ausztria teljhatalmú miniszterelnökének, Felix Schwarzenberg hercegnek nem a konzervatív, hanem a rendőri alapon megszervezett polgári állam megteremtése volt a célja. Családjával szemben is vallotta, hogy az arisztokrácia nem alkalmas a vezetésre, s a forradalom ellenében a legerősebb védmű a polgári vagyon. A herceg a legcinikusabb libertinus diktátor volt, akit valaha is a hátán hordott a föld: hivatalnokaival és zsoldárjaival, polgárinak mondott rendőrruralmával ő hajtotta végre a forradalom végakarátát.

Egy évtizeden át hallgatott a nemzet, sebzetten, méltósággal. Hazafias főurak és a közép-nemesség a passzív ellenállásban fedezték fel azt a fegyvert, amellyel a mindennapi élet látszólag közömbös szintjein eredménnyel lehetett védekezni a neoabszolutizmus tolvaj hivatalnokai ellen. (A kis engedetlenségek taktikáját innen, a magyar példából merítették később az írek s az indiaiak is a brit adminisztráció ellenében.) A költők bibliai történeteket jajongtak el, Arany János a walesi bárdokról írt, s csak a cenzorok nem tudták, milyen romboló hatásúak a költő szavai. Amikor aztán 1861 márciusában előadták Erkel Bánk bánját, a közönség estéről estére tüntetett az idegen hatalom ellen: Biberachban, a cselszövő lovagban és a meráni kíséretben a császári hivatalok tanácsosait fűtyülték ki.

1860 októberében az uralkodó, gróf Apponyi György tanácsára lemondott az abszolutista kormányzásról, összehívta a régi rendi országgyűlést, a megyék visszakapták jelentőségüket. „Hihetetlen - írta Mikszáth -, hogy még a főispánoknak is tud(t)unk örülni”. A Habsburgok tehát nagyon realisztikus politikusokká vedlettek át, mielőtt vereségeik erre késztették őket. A franciáktól 1860-ban és a poroszoktól 1866-ban elszenvedett csapás lett az előjátéka az osztrák-magyar kiegyezésnek: I. Ferenc József nem mert megkockáztatni még egy magyar szabadságharcot.

A kiegyezés nemzedéke azt hitte, hogy ha lemond a szuverenitás egyes elemeiről az össz-monarchia javára, visszanyerheti állami függetlenségének lényeges részét. Hiszen a mohácsi vész után 341 évvel véglegesen kikerekedtek a történelmi határok is, a centralisták és a szabadelvűek, de a konzervatívok is oda kerülhettek nemesi kutyabőreikkel a liberális eszmékkel felvértezett Rotschildok körül rajzó bankigazgatóságok elnökségeibe. Haladjunk és alapítsunk - ez volt a kor jelszava, s az, hogy nem szabad bolygatni a kiegyezés igazi gyengéit.

Kossuth 1867 májusában, egy hónappal Ferenc József koronázása előtt megrendítő erejű levelet írt Deák Ferenchez, s rajta keresztül a nemzethez. A deáki mű gyöngeségének tartotta, hogy a kül- és hadügy, s az ezek fenntartására szolgáló pénzügy is közös maradt, azaz a '48-as alapon álló kiegyezés feladta az ország katonai és pénzügyi függetlenségét. A Kasszandra-levél rámutatott az ország Achilles-sarkára, a nemzetiségi kérdésre, amely szintén csak felemásan rendeződött, s a „...szemlélatomást közlő európai bonyodalmaknál hazánkat a vetélkedő ambíciók céltáblá(já)ul tüzi ki”. S beszélt a leglényegesebb, a morális hibáról is: a dualisztikus államrend elsorvasztja a magyarság politikai életösztönét.

1867. június 8-án ősi magyar szertartással zajlott le az utolsó előtti koronázás: Ferenc József fejére az esztergomi primás segédletével miniszterelnökként az az Andrássy Gyula teszi fel a koronát, akit 1849-ben távollétében halálra ítélték. (Az utolsó koronázásra 1916. december 30-án kerül majd sor, Gorlice és Isonzó s a román betörés véráldozata után: IV. Károly fején ekkor rossz előjelként megbillent a korona.) S miközben a magyarság ki sem élhette sem a reformkorban, sem a schwarzenbergi-bachi bürokratikus érában a kapitalizmus nemzetépítő szakaszát, máris a nemzetközi kapitalista formákba emelték be. Falusi sorból átmenet nélkül képletesen, és valóságosan is egy chicagói szegénynegyedbe került. A passzív ellenállás hőse, a dzsentrí a pénz uralma elől az államigazgatás szárnyai alá menekült, s onnan figyelte keleties letargiával az eseményeket. A kor zárószakaszának sikerfigurája végül is az a Hatvany Lajos lesz, akinek családja „cukorbáróként” konzerválja a nagybirtok archaikus szerkezetét, s irodalmi szócsövein keresztül pellengérre állítja annak elmaradottságát.

Minden visszássága ellenére a dualizmus a nemzet utolsó, több nemzedékre átsugárzó siker-élményét jelentette. Magyarország már a hetvenes, nyolcvanas években a világpiacon is versenyképes. A búzaexport ekkortájt olyan gazdasági ösztönzöt jelentett az országnak, mint a középkor századaiban a bányavárosok aránya: ki is vívta a konkurens Oroszország rosszallását, Gavriló Princip szarajevói merényletét pedig elkeseredett magyar-szerb sertésháború előzte meg.

Határainkon a végzet disznólábakon osont.

V. Magyarország avagy ami megmaradt belőle

A magyarság azzal az illúzióval készült a millenniumi ünnepségekre, hogy befejezi annak a modern államiságnak és gazdaságnak a kiépítését, amelyet a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben elkésett, ám lehiggadt „européerként” megkezdett. Csakhogy a közös vámterületen kétféle pénz- és iparpolitika létezett, s mindkettő a birodalom fejlettebb, nyugati felének kedvezett. Gróf Tisza István, a századelő legkiemelkedőbb magyar politikusa éppen ezért a saját normáihoz igazította cselekedeteit: célja a Monarchia nagyhatalmi státusának fenntartása mellett a birodalmi súlypont Magyarországra való áthelyezése volt. Mivel azonban a nemzetiségeket nehéz lett volna meggyőzni arról, hogy a „politikai nemzet” tagjaiként ők is éppúgy részesei lehetnek a nagy tervnek, mint maguk a magyarok, Tisza politikájának sikere sokban függött attól, hogy képes-e szövetségeseket találni legalább az ország német és zsidó polgárai körében.

A németek beolvadása a XIX. század utolsó évtizedeiben felgyorsult: a „boldog békeidők” végéig majd egymillióan magyarosodtak el. Az 1910-es népszámláláskor a zömében csak a Bach-korszak kezdetétől bevándorolt mintegy 900 ezer fős zsidóság java része is magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Az asszimiláció kohója a főváros volt: 1867-től 1914-ig lényegében Budapest határozta meg a Monarchia keleti felének történetét.

Gyorsabb és több vasutat építettél, még több gyárat és bérpalotát? És most, hogy mindent megkaptál, most aztán mihez kezdesz vele? - kérdeztek rá Ady Endre jóslatai az új pénzelit embereire, akik teremítő fantáziájukat a magyar arisztokrácia előszobáiban felejtették. Ady, a XVI. és XVII. századi protestáns prédikátorok kései utódja, az ország romlását bizonyosra vette: pontosan látta Erdély vesztét, Mohács és a tatárjárás visszatértét, a „történelmi közép-osztály” minden gyengéjét. Ha az új Batu kánt a számunkra idegen modernitás jelenti - írta -, miért ne lehetne igaza a szumiológusoknak, hogy a magyar faj már időszámításunk előtt jó két és félezer évvel belefáradt a kultúrába?

A német sajtó által új Bismarcknak, vasembernek titulált Tisza István miniszterelnök is az Ady jósolta végzet elhárítására tett kísérletet, amikor a szarajevói merénylet után nemet mondott a háborút akaró német és osztrák szándéokra: „A jelenlegi balkáni helyzet mellett legkisebb gondom lenne alkalmas casus bellit találni.” 1914. július 8-i, Ferenc Józsefhez intézett feljegyzésében leszögezte, hogy a „kizárólagos és agresszív háborús megoldásért való felelősségben” nem tud osztozni. Végül német nyomásra engedett. A velünk együtt élt kis népek propagandája mégis a mai napig azt hirdeti, hogy a magyarokat terheli a legnagyobb felelősség az I. világháború kirobbantásáért, mondván: így akarták felettük való uralmukat megtartani. Holott Tisza épp háború küszöbén kezdte meg tárgyalásait a nemzetiségi kérdés megnyugtató megoldására, a kisebbségek parlamenti képviselői pedig még 1918-ban is hazájuknak nevezték az országot. Miért ne? Hiszen rendelkeztek vallási és kulturális autonómiával, román és szerb elszakadást, pánszláv eszméket taníthattak iskoláikban, imádkozhattak II. Miklós cárért - legföljebb a sajtó szólta meg őket a guruló rubelekért.

Kétségtelen, a magyar nemzetállam megteremtése szempontjából az osztrák-magyar dualizmusban enyhén szólva nem volt ideális a helyzet. De mit szólunk az I. világháború, vesztést sújtó trianoni sokkról? Olyan szörnyűnek tűnt, hogy már-már mulatságosnak látszott. A nyugati hatalmak, hogy az utódállamok igényeit kielégítsék, feldarabolták a Kárpát-medencét. (A gazdaságilag irracionális határok szabta kerethez képest még az avar birodalom vagy a középkori magyar királyság bukása utáni kilátástalan helyzet is eszményeinek tűnt.) A wilsoni önrendelkezési elv ellenére szentségtörésnek számított bármiféle népszavazás: a térségben sem akkor, sem később nem szavazhattak az emberek, melyik államhoz kívánnak tartozni; a soproni

és a karintiai népszavazás szépségtapasztalt volt csupán. Így van ez rendjén - vallották csehek, szerbek és románok -, hiszen minden nép eljövendő boldogságának alapköve előbb a nemzetállami lét biztosítása, s csak aztán jöhet a demokrácia. Akik viszont - mint a magyarok - népszavazást és etnikai határokat emlegetnek, azok nyilvánvalóan a demokrácia ellenségei. S „így (lett) a mai Magyarország - olvashatjuk Van Loonnál - pusztán árnyéka hajdani önmagának, hasonlóan Ausztriához, Budapest pedig egy minden háttér nélküli nagyvárossá”. A Szabó Dezső által „zsidó” forradalomként aposztrofált 1918 és 1919, s a rájuk választ adó „sváb” ellenforradalom gyermekei elbizonytalanodva néztek egymásra. Hová sikkadt a magyarság forradalma? Trianon - mint a *Három nemzedéket* 1920-ban megjelentető Szekfü Gyula állította - még a török hódítás utóhatásainál is veszélyesebb folyamatokat indított el.

A király nélkül maradt királyság élére Horthy Miklós személyében kormányzó került. Ferenc József egykori szárnyseregét egyes taktikusnak és született uralkodókat megszegényítő színjátékosnak bizonyult. Miután az 1867-es jogfolytonosság megtört, s ezt nem lehetett meg nem történné tekinteni, a gyakorlatban a Szent Korona fikciója képviselte az ezeréves államiságot és a magyar revíziós törekvések történelmi jogosultságát. (Ami viszont a nemzet főképp a század második felében bekövetkezett belső, lelki hanyatlását illeti, azt jól mutatja, hogy sem Horthyhoz, sem a konszolidáció miniszterelnökéhez, Bethlen Istvánhoz hasonló nagyszabású államférfi többé nem akad, Kádár Jánost legföljebb mint „jó smasszert” illeszthetjük be történelmünk vonulatába.)

A csonka ország a kisanth elvárások ellenére életképesnek bizonyult. Tanyai iskolahálózatot épített ki, vidéki nagyvárosok vették át az elcsatolt területekről elmenekült egyetemi önkormányzatokat, s okos pénzügyi manőverekkel az új pénznem, a pengő Európa egyik legstabilabb fizetőeszközüvé vált. A védővámoknak és mérnökeinknek köszönhetően az ország mozdonyok és vasúti kocsik, trafók, elektromos mérők és kapcsolók, izzók, precíziós műszerek és textíliák gyártása terén rangot vívott ki magának a világpiacon. A bankrendszer kultúráját is táplálta, gondoljunk csak Szeged gróf Klebelsberg Kunó kultuszminisztersége idején kialakított arculatára. Klebelsberg új erkölcsi programot fogalmazott meg a trianoni magyarok számára, amikor meghirdette, hogy csakis művelt fők sokaságával tudunk versenyre kelni az utódállamok anyagi túlsúlyával. A tárcs arányosan többet költött a költségvetésből az oktatás és a kultúra támogatására, mint amennyit szomszédaink kispolgári és királyi akarnokjai a hadseregükre.

Horthy Magyarországa igyekezett betölteni a török kor Erdélyének a szerepét: még Közép-Európa romjain sem feledkezett meg az élet művészetéről. Csakhogy az új „hódoltsági területek” franciabarát janicsárjaiból hiányzott a pelazg istenek kibúvót adó közönyös türelme, a Habsburg-ház pedig politológiai szempontból is homályos emlékképpé vált: Csonka-Magyarország egyedül a Szent Korona tan modern változata és a nemesi nemzet eszményeit jól-rosszul továbbvivő „történelmi középosztály” maradt meg a porondon.

Ilyen gyorsan ezen a tájon még soha sem örültek Isten malmai.

VI. Kényszerpályán

A gróf Bethlen István miniszterelnöksége alatt végbement stabilizáció során konzervatív és liberális körökben egyaránt megfogalmazódott, hogy a Kárpát-medence független létezésének alfája és ómegája a magyar hegemonia biztosítása. Ha az ezt megakadályozni akaró új nemzetek kerekednek felül, akkor - vallották - a kis hazán kívüli magyar tömbök néhány nemzedéken belül beolvadnak a többségi társadalmakba.

A nyugati diplomaták számára mindez hamis érvelésnek tűnt. Pedig a két háború közti magyar gondolkodásban a Kelettel szemben az európai civilizációhoz való tartozás eszméjén volt a fő hangsúly, a keresztény magyarság mint a „Nyugat védőbástyája” szerepelt a köztudatban. Párizsban és Londonban viszont helytelenítették, hogy a pánszláv veszély ellen ilyen vehemenciával s ilyen ideológiával védekezzen egy kis nép Európa közepén. Pedig a felállás hasonlított a XVIII. és a XIX. századi képlethez: akkor Ausztriához, most egész Európához való viszonyát akarta a nemzet megfogalmazni. Noha a magyarságot sorsa és történelmi útja a csehekhez és lengyelekhez hasonlóan a nyugati civilizációhoz kötötte, ott erről Trianon után alig vettek tudomást. Innen az Európa iránti érzület kettőssége: Európa a magyarságnak „súlyos igazságtalansággal adósa”, e népnek vele szemben „követelnivalója van”.

Miért is ne, amikor a békecsinálók oly botorul kilőtték az orosz expanzióval szemben erőt felmutatni tudó Osztrák-Magyar Monarchiát? 1933-ban angliai körútján gróf Bethlen István éppen ezért a revízió gondolatán alapuló olyan közép-európai rendezés mellett állt ki, amelynek lényege az ipari és agrár utódállamok egy nagy gazdasági kooperációba, majd államszövetségbe való egyesítése volt. Hangsúlyozta, hogy addig kell „...az új rendezést keresztülvinni, amíg a két legnagyobb érdekelt partner, az orosz és a német, oly döntő súllyal bele nem szólhat az eseményekbe, mint később... Mert vagy sikerül ezen kis népek között igazán békét teremteni, vagy mutatis mutandis megismétlődhetik az utolsó 300 év története, és újból német, illetőleg orosz vezetés alá kerülnek; de hogy ez nem fog mindig békés úton lefolyni, az minden kétségen felül áll”.

A kisantant-politikusok ellenezték a magyar kezdeményezést: Habsburg restaurációs törekvéseket sejtettek mögötte. „Inkább az Anschluss, mint a Habsburgok!” - jelentette ki Eduard Beneš csehszlovák miniszterelnök a prágai várban. Amikor 1938-ban az angol és a francia külpolitika feladta a két világháború közötti békerendszert, széles út nyílt az előtt a démoni eseménysor előtt, amelyet Bethlen István megjósolt. Német és olasz bábáskodással sorra tértek vissza a magyarlakta területek, de Trianon nemzedéke már nem 1848 erkölcsi erejével indult neki a küzdelmeknek: a térség külpolitikai erőterét ekkor már a német és az orosz hatalmi célok határozták meg. Mégis, ki vethetné a magyarság szemére, hogy a váratlan szerencse elkábította? Márai Sándor *A határ elindul* című riportjában megkapóan ábrázolta azt a vidámságában is szentimentális hangulatot, amely a felvidéki bevonuláskor az embereken eluralkodott. Olyasmi foghatta el a kor magyar kisemberét, amelyet a németység él majd át két generációval később a berlini fal ledöntésekor: „Mindenki testvér, mindenki ismeri a másikat, mindenki öleléssel fogadja a hazatérőket. Hivatalos műsora a bevonulásnak nincsen. A közönség órákon át áll sorfalat az érkező csapatoknak. A miskolci, az egri ezredeket várják, mindenkinek van ismerőse a tisztek, a bakák között, asszonyi karok fonódnak egy rohamsisakos katonafej köré, s hull a virág, Kassa őszi virágosője ... S az utcákon emberek tízezrei kiáltják ütemesen és fáradhatatlanul: Horthy, Horthy!”

Hogy mi lett az ünnep vége, jól tudjuk. Kelet felől jött az előre megjósolt nagy földrengés, amely az európai civilizáció régebbi formáit lerombolta és Közép- és Kelet-Európa egész felhalmozott gazdagságát megsemmisítette. A II. világháború alatti titkos béketárgyalásokon mégis az derült ki, hogy az angolszászok számára azok a félelmek, amelyek a Szovjetuniót illetően a magyar kormánykörökben és a közvéleményben éltek, egyszerűen érthetetlenek. 1944. október 15-e eseményei - amikor a tisztikar a kormányzó ellenében is az oroszok elleni harc folytatása mellett döntött - épp ennek a felelőtlen angolszász magatartásnak a fényében érthetők meg. A magyar középosztály, de a munkásság és a parasztság is tapasztalatból tudta, milyen halálos forradalom hordozói a szovjet tankok, az angol nem. Mégis, fel kell vetnünk a kérdést: valóban Magyarország kitartása a német szövetség mellett, s a sztálingrádihoz mérhető elkeseredett budapesti katlancsata határozta-e meg az újrakezdés kegyetlen és

megalázó feltételeit? Volt-e egyáltalán kiút? Nem, hiszen a jövő győztesek már 1943-ban Teheránban eldöntötték a világ sorsát, s ezt a döntésüket különböző országok „kiugrásai” alig módosították: a magyarság németellenes fellépésekor - miután az utódállamok a fasiszmus elleni harcot nacionalizmussal s a trianoni határok visszaállításával kötötték össze - csak azt a képtelen jelszót tűzhetette volna zászlájára, hogy vissza Trianont! S míg 1945-ben nyugaton visszaállt a háború előtti rend, addig a kontinens másik felén pedig igazán csak a Szovjetunió gyarapodott. Közép- és Kelet-Európa államai megszállt övezetté váltak. A Moszkvából jött elvtársak számára az olyan szavak, mint „parlamenti demokrácia” vagy „kisebbségi jogok” semmit sem jelentettek, hacsak nem egy jó példázatot arról, milyen ostobaságokkal foglalkozik a szerintük halálra ítélt polgári rend. S társutasként 1946. február 1-én a polgári rend hívei is kimondják a majdnem ezeréves királyság s ezzel a nemzet történelmi jogainak megszűnését.

Van tehát a történelemben kényszer? Ha nem is hiszünk a görög végzetben vagy a hindu karmában, mégis úgy tűnik, hogy Magyarország az új háborúvesztéssel kényszerpályára került: az újabb ország-csonkítással Trianon jóvátételének még a gondolatát is elvették tőle. A magyar állam szinte súlytalan tárgyként lógott a levegőben. Míg a megszállt szláv államok és Románia németellenes érzelmeit, s a kisebbségekkel való durva leszámolásait a Szovjetunió meg tudta lovagolni, addig Magyarországnak semmi nemzeti érdeke nem fűződött ehhez a „benn a bárány, kinn a farkas” játékhoz, bárányként farkasra volt festve maga is. Eduard Beneš és a többi kelet-európai polgári politikus - noha nem voltak sem naivak, sem kommunistabarátok - a szabadságjogok és a demokrácia felszámolása árán is biztosítani akarták a Szovjetunió védelmét országuk számára a német, s amúgy mellékesen a magyar revanssal szemben. Hogy mit keresett ebben a körben Magyarország? Semmit. Az 1947-es párizsi béke megerősítette a trianoni diktátumot. Így végződött részvételünk abban az 1938-ban még békésnek indult második honviszasszerzésben, amely elől egyetlen magyar politikus vagy gondolkodó fő sem térhetett ki. A háborúvesztés fájdalmas tanulsága azonban az volt, hogy Magyarországgal szemmel láthatóan valami végzetes baj történt.

A diagnózist, az ország bűnös voltát - hogy hatása minél lesújtóbb legyen - félig nyitott ajtók mögött mondták ki. S történt még valami, ami ugyancsak végzetesnek bizonyult. Mint azt Mindszenty József hercegprímás a németek erőszakos kitelepítése kapcsán a koalíció miniszterelnökeként majd köztársasági elnökeként s az 1956-os forradalom napjaiban is oly gyengének bizonyult Tildy Zoltánnak megírta, az 1944-es vészév, a zsidó gettó után megcsináltatták velük a német gettót is. (Körülbelül kétszázezer sváb honfitársunk került kitelepítésre. A német lágerekben megölt magyar zsidók számát illetően nincs pontos adat: Stark Tamás kandidátus tézisei szerint a négyszázezret nem haladhatja meg az áldozatok száma. S hogy a számháború teljes legyen: több mint háromszázezer honfitársunk maradt a szovjet gulágokon.)

VII. Sztálin árnyékában

A kommunizmus mint gazdasági illúzió korántsem számított új eszmének. A régi szerzetesrendek is olyan közösséget alkottak, amelyek nem ismerték a magántulajdont. A husziták és más, paraszti-kisnemesi szekták is forradalmukat a kollektivizálás jegyében vívták. Az Amerikát benépesítő hittérítők is felülről irányított, gondoskodó társadalomról álmodoztak, akárcsak a paraguayi jezsuiták. A kommunisták is ennek az illúzióknak a jegyében kezdték meg a világ átalakítását.

Az I. világháború frontokra hurcolt embertömegei a gyakorlatban is megtapasztalhatták, miképp gondoskodik róluk a mindenható állam. S hogy ez a gondoskodás ne csak a lövészárkokban határozza meg a társadalom életét, abban az orosz forradalom ideológusai jártak élen. A tervgazdálkodás gyakorlati alapjait kidolgozó államvédelmi bizottság, a Cseka elnöke, Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij az alapmodellt az I. világháborús német hadi gazdaságban vélte megtalálni. Itt, ebben a „mozzanatban” különbözik az orosz kísérlet története az összes előző reformercsoport történetétől: számára nem egy szűk földrajzi kör, hanem a Keleti-tengertől a Csendes-óceánig terjedő hatalmas térség szolgáltatta a gazdasági laboratórium működtetéséhez szükséges munkaerőt és nyersanyagot. A szovjet modell alapvetése - bár európaias vonásokat mutatott - egész gyakorlatában mégis ázsiaiak bizonyultak: az ázsiai termelési mód nagyipari változatában Dzsingisz kán vigyorgott rá a kollektív jólét álmait kergető tömegekre.

A szovjet modellt Magyarországon megvalósítani igyekvő kommunista vezetés embereit Moszkvában választották ki. A moszkoviták - Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály, Nagy Imre, Révai József és a többiek - mögött ott állt a győztes Vörös Hadsereg. Ennek ellenére a magyar nép - szomszédaival ellentétben - több mint két évig fenn tudta tartani a parlamentáris demokráciát a nyers erőszakkal szemben. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945 novemberére kiírta az általános választásokat, s ehhez a Szövetséges Ellenőrző bizottság nevében az ország tényleges ura, Vorosilov marsall is kénytelen-kelletlen hozzájárult. A Kommunista Párt főtitkára, Rákosi Mátyás elsőpró baloldali győzelmet jósolt, abban reménykedve, hogy a Debrecenben (az ideiglenes nemzetgyűlés itt alakult meg, elődjének tekintve az 1849. évi debreceni parlamentet) kieroszakolt osztályharcos földreform kedvezményezettjei és a nagyvárosok - főképp Budapest - propagandával jól megdolgozott alsó néprétegei a kommunistákra és a szociáldemokratákra fognak szavazni. Rákosi jóslata nem vált be: a kommunisták 17 százalékkal a harmadikak lettek csupán, míg a jobboldalt tömörítő kisgazdák 57 százalékkal elnyerték az abszolút többséget. Könnyek ide, könnyek oda, 1945. november 15-én Vorosilov marsall megtiltotta a többségi kormány megalakítását, és koalíciós rezsimezt erőszakolt az országra.

A kommunisták a legfontosabb tárcákat kapták: Rákosi államminiszterré lépett elő, a belügy élére Nagy Imre, majd Rajk László került, Gerő Ernő pedig a közlekedésügyi tárca birtokosa lett. Ezzel megindult a parlamentarizmus lassú, de biztos visszaszorítása; mindez Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában pillanatok alatt, fegyveres erőszakkal zajlott le. Rákosiék igyekeztek behozni lemaradásukat: 1947. április 16-án a Magyar Közösség perében a Népbíróság súlyos ítéleteket mondott ki az időközben királyságból köztársasággá lett állam „potenciális ellenfeleire”. (Donáth György esetében - aki a szovjet gyarmatosítás veszélyeire s az ellene való védekezésre perében logikus pátozzsal figyelmeztetett - halálos ítélet született, Kovács Bélát, a kisgazdák főtitkárát pedig a szovjet katonai elhárítás, a SZMERS tisztjei hurcolták el a Gulágra.) A parlamenti többséget alkotó kisgazdák „összeesküvéssel” vádolt képviselőinek mentelmi jogát felfüggesztették, többen kiléptek, illetve kizárattak a pártból. Ahhoz, hogy a szalámit élvezni lehessen, vékony szeletekre kell szelni - hangoztatták a kommunisták: a „háborús bűnösök” után a nemzeti ellenállás tagjai is bitóra és börtönbe kerültek.

A szalámitaktika jegyében 1948 júniusában Rákosiék „egyesültek” a szociáldemokratákkal, majd leszámoltak párton belüli rivalisaikkal. Az egyház sem maradt ki: Mindszenty József hercegprímást, aki a magyar legitimitás utolsó képviselőjeként szállt szembe a párthatalommal, életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. (A kegyúri szerepben tetszelgő Rákosi a kalocsai érsek, Grósz József perbefogásakor már nem átalott olyan történelmi példákra is hivatkozni, mint amilyeneket egyházfőkkel szemben VIII. Henrik és II. József szolgáltattak.)

Az 1949. augusztus 20-i alkotmány az országot népköztársasággá nyilvánította. A formalitások semmibevételére vallott, hogy a pártvezér Rákosi, „Sztálin elvtárs leghűségesebb tanítványa” miniszterelnök-helyettesként írta alá az új közjogi állapotot deklaráló alapokmányt s az 1946 óta használt Kossuth címer helyébe - amellyel az ősi, koronás címert váltották fel - a szovjetre emlékeztető vöröscsillagos címer került. A szocialista „államalapítással” az ipari termelőeszközök köztulajdonba vétettek, a kisbirtokos parasztság számára pedig a „szövetkezeti összefogást” jelölték ki célul.

A hatalmi ágak szétválasztását felszámoló egyeduralkodó öre az Államvédelmi Hatóság, a kommunista Gestapo volt, amely az erőszakolt iparosítás és kollektivizálás során rabszolgamunkaerővel látta el a Molochként mindent felfaló népgazdaságot. Ha valaki - mint a néha-néha berepülő amerikai kémpilóták - felülről nézhette az országot, akkor meglepő látványban részesülhetett: az osztrák és a jugoszláv határmenti rész úgy festett, mint az I. világháború szögesdrót keretezte frontvilága.

Alulról nézve sem volt különbség a helyzet: Nagykanizsánál vagy Tapolcánál farkaskutyás, géppisztolyos zöld ávósok várták a Balatont elhagyó utazót. Az alig tízmillió országban mintegy 350 ezer ember vesztette el állását politikai okokból, 100 ezret osztályellenségként kitelepítettek, hogy a pártelit megkaphassa lakásukat és bútoraikat, 40 ezret pedig internáltak. Kialakult a bolsevik apparatcsik típusa, aki a hatalom birtokában összeesküvéseket leplezett le, szaglászott az emberek után, s olyan hálót szőtt köréjük, mint az áldozatát törbe csaló pók: bíróságaink 516 ezer magyar állampolgárt ítéltek el. A belügyi szervek „forradalmiságát” csak korrupciójuk múlta felül: az ÁVH helyettes vezetőjét parancsra agyonverő különítmény tagjai 63 ezer dollárt osztottak szét maguk között, amikor áldozatuk páncélszekrényét kinyitották.

Sztálin 1953 márciusában bekövetkezett halála után az apparatcsikok revizionistának nevezett csoportja hirdetni kezdte, hogy a szocializmus égboltozata alatt idővel minden megváltozik, még a párt és az ÁVH is és nem kell azt hinni, hogy a párt mindig elnyomja a munkásosztályt és a parasztságot; csak vissza kell térni a lenini demokráciához. Ez persze nem jelenti azt, hogy most már kizárják a kipróbált, ám megtévedt elvtársakat, elég, ha ők általánosságban mindent újragondolnak, a többiek pedig megmagyarázzák a népnek, miért kell új típusú államot építenie. A miniszterelnökké kinevezett Nagy Imre a fentiek jegyében felszámolta az internálótáborokat, intézkedett a kitelepítettek részleges visszatéréséről, s megindult a börtönbe zárt pártfunkcionáriusok rehabilitálása is. A politikai foglyok zömét azonban továbbra is fogva tartották, s 1956-ra ismét olyan zsúfoltak lettek a börtönök, mintha 1951-et mutatott volna a naptár.

Nagy Imrét a „mindent újragondoló” rákosisták azzal vádolták, hogy kettős morált hozott a pártéletbe, visszacsempészte az elavult burzsuj világnézetet, s a gazdaság terén tett lépései - a parasztok kiléphettek a téeszekből, leállt az erőltetett nagy beruházások egy része - a szocialista rendet alapjaiban kérdőjelezi meg. A változás szükségességét hirdető s a pártetikát górcső alá vevő, a közgazdaságtant az egyetemen is okító Nagyot 1955-ben felfüggesztették és kizárták a pártból: más, mint a professzori katedra nem maradt számára. A magyar vezetés erőteljes „balra át!”-ját azonban a Szovjetunió Kommunista Pártja világtörténelminek nevezett 1956. évi februári XX. kongresszusa megakasztotta. A szovjet párt első titkárának, Nyikita Hruscsovnak a sztálini önkényt leleplező beszámolóját szűnni nem akaró taps jutalmazta, a legtöbb jelenlévő könnyeket ontott, s csak egynéhány akadt köztük, aki összegabalyodott lélekkel kényszeredetten mosolygott. A magyar küldöttek az utóbbiak közé tartoztak. (Igazi Biberachok voltak, kispolgári, Tartuffe-i mezben, akikről az 1957-ben börtönre ítélt reformkommunista író, Háy Gyula kegyetlen pamflettel írt Mért nem szeretem Kucserát? címmel. A keletről, Gogol köpenyéből fújó szél a lézengő rittert Kucserára aszalta.)

A tömeguralom szellemének olcsó kifejezéseihez szokott magyar pártelit még meghasonlottságában sem gondolt arra, hogy alattvalóik fél év múltán egy nemzet nevében fogják tetemre hívni őket.

VIII. Utoljára a világtörténelem színpadán

1956 nyarán Rákosi Mátyástól a főtáncosnoki posztot a dogmatikusok rossz szelleme, Gerő Ernő vette át. A „negatív hős” felléptével mintha egy rossz krimiszerző ötlete nyomán történetek volna az események: a politikai válság csakhamar kiterjedt az egész magyar társadalomra.

Október 23-án az egyetemisták kezdeményezte budapesti tüntetés a karhatalom véres megtorlása után felkelésbe, majd forradalomba csapott át. Október 28-án Nagy Imre elismerte az állampártot napok alatt szétfűző forradalom jogosságát, november 1-jén pedig kimondta az ország semlegességét, kérve, hogy az ENSZ sürgősen tűzze napirendjére a magyar kérdés tárgyalását.

Mi adta az ellenálláshoz a bátorságot? Az általános nyomor ehhez nem lett volna elegendő. Nem komikus - mint azt a kommunista párt két történésze, Molnár Erik és Andics Erzsébet még 1952-ben, Rákosi 60. születésnapján bizonygatta -, hogy Hunyadi Mátyás Attilára, rá viszont Zrínyi Miklós nézett fel, Kölcsey Ferenc Hunyadi Jánosból merített erőt, Petőfi és Kossuth a francia forradalmon és a társadalmi-történelmi haladás gondolatán nevelkedett, Ady Endre pedig Dózsa György unokájának nevezte magát csak azért, hogy történelmi tisztánlátásukat és példájukat Rákosi személyesítse meg a történelem egy még magasabb fokán? Nos, 1956 októberében nem kellett sem Rákosi, sem rossz szelleme, Gerő a népnek, sem az ilyen nyakatekert, álhazafias magyarázatok. Még Nagy Imre sem kellett.

A nemzeti szabadságharcba átnövő felkelésben a kommunista reformerek fórumai éppúgy összeomlottak, mint a pártállam intézményei. A forradalom valóságos vezetői - akiket átlátható számú, a görög városállamokat idéző helyi közösségek, forradalmi bizottságok választottak meg - vették át a hivatásos agitátorok szerepét. Csak egy szűk hatalmi központ maradt meg az Akadémia utcai pártszékházban, amely a Forradalmi Karhatalmi Bizottság és az újrászerveződő, 1945-ös koalíciós pártok elitje révén próbálta befolyásolni, nem egyszer manipulálni a felkelőket és a forradalmi bizottságokat. A népképviselők új gyülekezeteiben azonban sok volt a radikális forradalmi elem: a megdöntött rendszerrel lélekben már korábban szembekerült munkások jelentették a fő erejüket. A koalíciós és a reformkommunista elitiek részvétele olyan minimálisnak bizonyult, hogy a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága kénytelen-kelletlen ki is küldte tagjait a veszélyes mellékutakba, megvizsgálandó, milyen az új kevercsben a forradalmi és ellenforradalmi elemek aránya: Lukács György, a marxista filozófia skolasztikus nagymestereként úgy vizsgálta ezt a kevercsét, mintha az Ember Tragédiájának új Ádámját és Mefisztóját gyúrhatná ki belőle.

Páni félelem vett erőt az egész nomenklatúrán. A helyi szerveződések bizalmatlanok voltak a tagjait naponta cserélő kormánnyal szemben, a nagy erőt képviselő újpesti, a Corvin köziek, a Práter és a Tüzoltó utcai felkelők, a Széna tériek és a körutak jól kézben tartott gócpontjaira és a Baros térre támaszkodó csoportok, akárcsak a Dudás-féle Nemzeti Bizottmány, ideiglenes forradalmi tanácsal szerette volna felváltani azt. Bizalmatlanságuk sok esetben abban tetőzött, hogy a forradalmi törvényesség alapjára helyezve utasították vissza a kormány és a koalíciós politikusoknak a történelmi folyamatosságra, az 1945 utáni koalíció feltámasztására apelláló érvelését. Ezúttal a „lázadó gyomornak” minden oka megvolt arra, hogy ne higgyen annak a Janus arcú fejnek, amelyet a kormány és a koalíciós politikusok testesítettek meg.

Dudás Józsefék harmadik utas elképzelése ütközött azzal a világképpel, amely a századközép magyar baloldali értelmiségének a tudatát meghatározta. A kommunista mozgalom ugyanis még Hruscsov alatt is csalétekként használta fel a baloldali értelmiséget, közben pedig a régi céltudatossággal tört előre, hogy a maga „egyetlenegy világát” megvalósítsa. (A filozófus Bertrand Russel nem véletlenül tanácsolta ezidőtájt a „békeharchoz” nem szokott nyugati polgárságnak, hogy feküdjön le az erősebb félnek.) Nemcsak a vezető réteg, de a szovjet társadalom középmezőnye is hitt önnön katonai felsőbbrendűségében és abban, hogy olyan politikai kísérlet laboratóriuma az országuk, amely rövidesen az anyagi jólét emelkedésében is éreztetni fogja a hatását. Miután a magyarok ezt nem hitték el, november 3-ról 4-re virradóan 160 ezer fős hadsereget küldtek rájuk, hogy megszabadítsák őket rémképeiktől. A rémképet a kisember kistulajdonát és az állami tulajdon munkásellenőrzését megvalósító forradalmi bizottságok és munkástanácsok rajzolták ki az eszme horizontjára. A mérnökök, technikusok és könyvelők nagy részvétele miatt a munkástanácsok működéséből ráadásul hiányoztak az orosz forradalomra jellemző dilettantizmus vonásai, s nemcsak a kettős hatalom (fent a szovjet fegyverek restaurálta párt, lent az üzemeket kézben tartó munkások) rájuk háramló politikai funkcióját, de a gyárak működtetését is el tudták látni.

A Nyugatot annyira meglepte a forradalom győzelme, hogy minden lelkiismeretfurdalás nélkül elkezdte szokványos nagyhatalmi játékainak egyikét a Szuezi-csatornánál. Európa és a világ így újabb súlyos igazságtalanságot követett el a magyar nép ellen: segítség nélkül hagyta. A második szovjet invázió után 200 ezren felkerekedtek, és azt mondták: nem itt van az otthonunk. Súlyosbította a helyzetet, hogy Csehszlovákia és Románia - kisantant-reflexekkel - teljes mértékben támogatta a megtorlást, és csak a szovjet tábornokok bölcsességén múlt, hogy felkínálkozásuk ellenére kihagyták csapataikat az inváziós hadseregből. (Román belügyesek azonban résztvettek - s nemcsak Nagy Imréék letartóztatása és Snagovba hurcolása kapcsán - a tisztogatásban és rendcsinálásban. Közép-Európa majd ezerév fennállása után pusztá filológiai ténnyé süllyedt, s az ország reményt vesztett értelmisége pedig az alkoholba, a szerzésbe és titokban, Krúdy álomvilágába menekült.)

Az új pártvezér, Kádár János több mint négyszáz végrehajtott halálos ítélettel gyorsította meg a reményét vesztett magyar társadalom behódolását az internacionalista arcot öltő győztes fél előtt. Gonosz, a „testvérországoknak” szóló „kiengesztelési” politikájához tartozott, hogy mintegy 50 ezer embert internáltatott és börtönbe záratott (26 ezren kerültek vizsgálati fogságba, s közülük 22 ezret elítéltek), s a forradalom eszméit megtagadni nem akaró, Saulusból Paulussá átváltozott Nagy Imrét - mint ez a Központi Bizottság jegyzőkönyveiből kitűnik - személyes indulattal küldte akasztófa alá. Az 1963. évi, az ENSZ nyomására bekövetkezett „nagy amnesztia” idején már az egész társadalom a lábai előtt hevert, s az ország lakóinak többsége meg volt győződve arról, hogy a pusztá fennmaradás is értelmet tud adni az életnek.

Az adósságokra épülő gazdaságpolitika furcsa, hallgatólagos kompromisszumot teremtett a nép és a párt között, amelyben Kádár sokak szemében a „jó királyt” testesítette meg. (Az első húszmillió dollárnyi hitel felvételéhez az amnesztia nyitotta ki a kaput.) Egy biztos: olyan alacsony lelkeséget alakított ki a tömegekben, hogy feltehetően 1956 volt a magyarság utolsó fellépése a világtörténelem színpadán.

Vagy mégsem? Mi, az ezredforduló magyarjai szeretnénk optimistábbak lenni, hasonlatosan a bor filozófiáját hirdető Hamvas Bélához. Filozófusunk nemzetkarakterológiája szerint a magyarság e történeti tájban öt gyökérrel kapaszkodik: a Nyugat civilizáltsága éppúgy jelen van bennünk, mint Észak provinciális életrendje, az Alföld bomlott szocialitása és szabad sóvárgása, Erdély bizantinikus rafinériája s a Dél aranykor-ösztöne. Hibás kádáriánus ízlésünkért azonban súlyos árat kell fizetnünk. Ez az a lecke, amelyet az 1989. évet követő rendszerváltás

a maga durva igazságtalanságaival akarva-akaratlanul belénk sulykol. Diplomataink és politikusaink - éppúgy, mint üzletembereink - sem a biziantinikus rafinéria tobzódó színeit, sem a Dél aranyát nem látják országunkban. Brooklyniasan nagyképű új, amerikánusan szocreál nyelven szólnak hozzánk. De nem elég túlélésünkhöz a még alig sérült többi gyökér? Például civilizált otthonaink és provinciálisan mértéktartó életrendünk? Bomlott szocialitású szabadságunk? „Az Alföldön nincs szabadság másutt, csak a sóvárgásban, és ez az egyetlen sóvárgás” - írja Hamvas.

Lehet, hogy a Keletről jött magyarság egyetemes küldetése ennek az örök sóvárgásnak a felmutatása?

(Magyar Fórum, 1996. jan. 25.-ápr. 4.)

ÁRPÁDOK TITKAI

avagy egy magyar krónikaolvasó ötletei

A középkor krónikákat rovgató udvari papjai, Anonymus, Kézai, Káldi Márk és Kükküllei a középkor elvadult latinságával keresetlenül, ám néha dadogásnak tűnő ravaszkodással adták elő mondanivalójukat, s ugyancsak takarékoskodtak a drága pergamennel. Az őket vizslató történetírók hol észrevették a magyar államalakulást kísérő rejtélyeket, hol átsiklottak fölöttük. Pedig lehet, hogy Koppány ága élt tovább Vászoly herceg fiaiban, s minden bizonnyal volt egy régi (az avar Pannónia) és egy új Magyarország (az Árpádoké), ahogy erről a címerek is tanúskodnak. Hogy történt a két honfoglalás s kik hajtották végre, vezetnek-e szálak az ókori Kelet és Chorezm kultúrája felé?

Ezek a kérdések az újabb ezredforduló jöttén izgalomban tartják a magyar történelem megszállottait, legyenek egyszerű olvasók, laikus kutatók vagy felkészült szakemberek. Hajdan Bonfini Rerum Ungaricum Decadesét (Magyarország története) a Tátrától a horvát-dalmát Adriáig s a dunántúli lankáktól a székely havasokig három évszázadon át bibliaként forgatták a nemesi udvarházakban, s nemegyszer megkönnyezték Szilágyi Mihály szavait, amikor Mátyás megválasztására buzdított: „Mióta Máriában kihalt a szent királyok törzsöke és idegenből kellett királyokat koldulnunk, jól tudjátok, mire jutottunk.” A ma megszállott olvasóját pedig az is érdekli, hogy Nagy Lajos lányával, Mária királynővel (1370-1395) valóban kihalt-e a szent királyok törzsöke? Vagy inkább hisz id. Nyáry Albert bárónak, aki az 1860-as években arról győzködte a közvéleményt, hogy az Árpádok nem veszték ki III. Endre halálával? Nemcsak a detektívregény, de a történelem is játék, amelynek megvannak a maga szigorú szabályai: egy-egy elejtett szó vagy név sok mindenről tanúskodhat.

Terdzsümán Mahmúd tanúsága

Nem csupán Atilusz király padisahhá válásáról meg Árpád vezér, azaz Árpád kapudán harcairól szól Terdzsümán Mahmúd könyve - hallgatom egyik kedves festőművész barátomat, Sólyom Zoltánt -, az ő népies desztánként megírt krónikája az ősi Sumír felé is mutat. Ti, történészek olyan óvatosak vagytok ebben a kérdésben, mint mutatóvány közben a tudós cirkuszi lovak!

Némi igaza lehet lovas jeleneteket előszeretettel ábrázoló öreg barátomnak, hiszen a magyarság ködbe vesző eredete és az elsüllyedt sumír világ közt valóban lehet egyfajta titokzatos összefüggés. Csakhogy ki lehet-e ezt bogni annyi évezred után?

Egy biztos, Szulejmán szultán tolmácsának *Tárik-i Üngürüsét* (Magyarország története) bőséges jegyzetekkel és magyarázó tanulmányokkal s egy 1740-es, ugyancsak törökről fordított rövidített magyar történelemmel együtt nem véletlenül adták ki a felvidéki Léván 1996-ban. A kiadó, Geönczeöl Gyula kifejtette, hogy a Hunor népével Pannóniába nyomuló Kattar fővezér neve feltehetően Uruas'a Khad, az első föníciai dinasztia alapítójának a nevét rejt, de még ennél is nagyobb meglepetést hordoz Ankiszáé, aki a termékenység istennője volt. A kutatók többsége ugyanis váltig állítja, hogy az ősapának tekintett bibliai Nimród alakját az Árpádok nyugati minták alapján csempésztették be krónikaik szövegébe, ám Ankisza ezekben nem szerepel, Mahmúd viszont őt Nimród feleségeként, Hunor és Magor anyjaként emlegeti! Az 1908-as és az azt követő évben a babiloni régészeti expedíció egyik résztvevője a nippuri templomkönyvtár tábláinak megfejtése során bukkant rá először. Ha tehát Mahmúd forrása

(talán a magyar ősgeszta, ami Székesfehérvár 1543-as elestekor került a szultáni tolmács kezébe) a hunok és magyarok ősanýjaként Ankiszát nevezi meg, akkor a Nimród-hagyomány nem lehet pusztá betoldás, nyugati krónikásoktól átvett formai elem. Ennek az első pillanatra ellentmondani látszik, hogy Mahmúd desztánjainak központi figurája Nagy Sándor, ám ha meggondoljuk, hogy a chorezmi sah, Muhammed a 13. század elején felvette a „II. Alexandrosz” címet, s az „Iszkander ünnepek” hajnalán aranydobokon vertek riadót az urgencsi udvar fejedelmi dobosai, s hogy az oszmán birodalomban mennyire elterjedt volt a Baktriát is meghódító hellén hős kultusza, akkor feloldódik ez az ellentmondás: az ősgesztában Sándor és Attila mitikus történetét keletről hozták Pannóniába a honfoglaló ősök.

Ráadásul a feudális Európa koronás fői szertartásaik rendjét s pompáját is bizánci és perzsa minták alapján alakították ki, úgyhogy ezeket a magyar törzsi arisztokrácia jóval előbb ismerte meg, mint a Szent István alatt átvett Karoling formát. Ugyanakkor az etelközi vérszerződéssel a törzsi közhatalom - s ezt Anonymus jó három évszázaddal később, épp a bizánci udvarban nevelkedett III. Béla király idején írja - a választott vezérre és leszármazóira bízta a nemzet életének vezetését, de a maga dolgának intézésében nem mondott le arról, hogy abban fejedelmével együtt részt vegyen. A Karoling, de az ottónus vagy a Száli császárok ugyanakkor úgy tekintették magukat, hogy egész birodalmuk magánbirtokuk, alattvalóik pedig hercegestül így vagy úgy, de az ő jobbágyaik. (Hogy az uralkodói tekintély a nemesség és a köz felé milyen kötelezettségekkel is jár, azt nyugaton majd csak Aquinói Szent Tamás fogja megfogalmazni a 13. században *Summa Theologiae* című művében, viszont a katonai demokrácián nyugvó közhatalom rendszerint keleties zsarnoksággá fajul, mely a vezetőt a közönséges halandók fölé szédületes magasságba emeli. Bölcs Leó bizánci császár (886-912) azt írja a magyar törzsszövetségről, hogy „egyetlen főnek uralma alatt áll, nem szeretettel, hanem rettegéssel tartják féken s a főnökök a bűnösöket szigorú büntetéseknek vetik alá”. A nyugati kalandozások alkalmával - írja Deér József Pogány Magýarság, Keresztény Magýarság című könyvében - korbáccsal fegyelmezik azokat, akik nem engedelmeskednek a vezérek szavának.)

Az uralom törzsies és hierarchikus elemeinek kényes egyensúlya egyébként épp azokat a Fekete-tenger és az Aral-tó közötti térségen kialakult, nagy belső-ázsiai birodalmakat jellemezte, ahol egykor a magyarok ősei éltek. Németh Gyula Gombocz Zoltán életművét vizsgálva leszögezi: a 6. század második felében alakult türk birodalomba (itt keletkeztek a híres orkhoni feliratok) - amelynek uralkodói elfoglalták Belső-Ázsiát, Mandzsúriát, de a Fekete-tenger keleti vidékeit is, ahol megalapították a kazár birodalmat - „beletartoztak az Attila halála után ide vonult hun-bolgárok is”. Ha tehát komolyan vesszük a magyarokat főpásztori gyámkodása alá terelni kívánó Pilgrim passauí püspöknek a Nibelungok iránti vonzalmát, akkor a róluk szóló ének első változatában - amelyet „latin betűkkel” jegyeztetett fel Pilgrim - nem ok nélkül szerepel a Siegfried haláláért bosszút álló Krimhild királynő történetébe ágyazva Attila, a nagy király alakja és a hunok s burgundok gyilkos harca. A hun-magyar rokonság nyugati forrásokból történt Árpád-kori átvételének (s így illuzórikus voltának) védelmezői mégsem teszik fel maguknak azt a kérdést, mi okuk volt a művelt némethoni írástudóknak arra, hogy a rettegett, sőt gyűlölt magyarokat mintegy történelmi jogon beemeljék Európa népeinek családjába? Itáliának a német nemzet szent római birodalmához való tartozását ugyanők a longobárd királyság örökére alapozták, mint ahogy a spanyol reconquista (az ibér félsziget visszafoglalása) ideológusai is az arabok elleni szent háborút a vizigótok királyságának visszaállítására irányuló mozgalomként törvényesítették. Ugyanaz a tudós papi szellem épp a magyarok történeti jogainak elismerésénél mindent egy elnézésre alapozott volna?

László Gyula a kettős honfoglalás elméletében - amely végre az érettségi tételekbe is bekerült - arról is beszélt, hogy okleveles források is tükrözik a hún-avar-magyar folytonosságot. Egy 860-ban, nemzedéknyi idővel az árpádi honfoglalás előtt kiadott bajor oklevél az avarokkal határt alkotó Lajta-hegységet Ungoriorum marchának, azaz a magyarok határvidékének nevezi, több középkori krónika pedig egynek veszi a két népet, például ilyenformán: „Avari, qui dicuntur Ungari”. („Az avarok, akik magyarnak is mondatnak.”) A Nibelung-ének négy sora azt a Bécs és Bécsújhely közötti Pitten mellett állott lakótornyot, amelyben az eposz egyik hősnője, Adalind hercegnő nevelkedett - ő siratja majd az Etzilburgnál (Attila városa) elesett hún és burgund hősokeket -, ugyancsak a magyar határra teszi. Ezeket olvasva elveszítjük megszokott, iskolás biztonságunkat, s elkezdünk úgy bolyongani a magyar történelem útvesztőiben, mint Alice Csodaországban.

Felütöm Egyed Ákostól a székelyek rövid történetét, amelyet folytatásokban közölt a Nyugati Magyarság című havilap. Ott az erdélyi szerző, az MTA levelező tagja a székelyek eredetét illetően megemlíti Pauler Gyula öregkori nézeteit is, miszerint őseiket a magyarokhoz csatlakozott népek közt kell keresni. „Régebbi s ma is többektől támogatott az az elmélet - írja Egyed -, hogy a székelység a volgai bolgár-törökök eszkil népcsoportjának egyik törzséből szakadt ki, s még a kabarok előtt csatlakozott a magyarokhoz, s neve is az eszkil (vagy eszekel) névből ered. S mivel a bolgárok (székelyek) annak az onogur-bolgár birodalomnak a népelemei voltak, amely magát a hun uralmi tradíció örökösének tartotta, a bolgárokból kiváló székelyek őrizték meg a hunoktól való származás tudatát, nem pedig a magas északon élő magyarok.” S ezért lehet - veti fel -, hogy a késő avarokban, a 670-es években betelepedett „griffes-indás” népben kell keresnünk a székelyek elődeit? (Mindenesetre meghökkentő, hogy Kézai Simon a 13. században Attila korának eseményeit 700 körülre teszi.)

Moldvai intermezzo: Dragoş vajda Hunor és Magor nyomában

Míg a mi múltba vetett pillantásaink egy játékosan elemeire szedhető s igazolható történelmet bontanak ki, addig Bukarestben cinkelt lapokkal játszanak: azt állítják, hogy a székelyek elmagyarosodott románok. Csakhogy az Erdélyre támaszkodó s a Magyar Királyság által a tatárok ellen létrehozott moldvai vajdaságban az 1500-as évekig a hivatalos nyelv az orosz (rutén) volt. A székely havasoktól a Dnyeszterig és a Fekete-tengerig terjedő fejedelemség kun, tatár, magyar és rutén (orosz) lakossága fölött csak lassankint jutott uralomra az oláh elem, nagyobb városai (Jászvásár, Bákó) magyar alapítás emlékét őrzik. A két honalapító, a Basarába és a Bogdán dinasztia vajdái pedig meglehetősen késéssel az első Árpád-házi királyok után kezdenek templomokat és kolostorokat építtetni népüknek a 13. és a 14. században. De mivel Dimitrie Cantemir moldvai krónikája, a *Moldova leírása* azt állítja, hogy a barbárok elől a máramarosi hegyekbe visszahúzódott római kolonusok megsokasodott népe Erdély felől telepítette be a 14. század folyamán Moldvát, már csak egy további, 20. századi interpoláció kellett, hogy a székelyeket is elmagyarosított románoknak tekintse a román történetírás. A mondák szerint Dragoş vajda, e földek első ura - mintha csak a sztyeppe mondák Hunorját és Magorját követte volna - kilovagolván a máramarosi sűrűből (bekecsében az Árpádok leszármazójának, Nagy Lajos királynak az adománylevelével), kíséretével üldözőbe vett egy bölényt. Az állatot, ahogy illik, megölték, ám az evés szertartása fölött győzedelmeskedett a rituális vadászat távlatokat nyitó gondolata: a mitikus bölény mutatta meg a vajdának és népének, hol telepedjenek le. A filozófus és neves mítoszfejtő Mircea Eliade tagadja, hogy a magyar eredetmonda Hunor és Magor szarvasvadászatával hatott volna a moldvai elbeszélésre, mivel a bölény - amely Moldva címerállata - már a dákok körében is nagy tekintélynek örvén-

dett, s képze mélyen beivódott a román néplélekbe. A mindössze 1352-53 között kormányzó Dragoş tehát egy bölény jogán - amelynek dák eredetét Eliade csak feltételezte, bizonyítani azonban nem tudta - kitörölhetetlenül bevonult egy születőben lévő nép történelmébe.

Az ember szinte beleborzong a történelem örök körforgásainak képeibe - amelyekről oly sok szépet írt Eliade -, ha e történethez még előveszi Panait Istrati csodálatos könyvét, a *Pusztai bogáncsokat* is. Az ördögszekeret hajtó baragani szélről s az 1907. esztendő tömegmészárlásairól szóló kisregényből kitűnik, hogy Bukarest „liberális” politikusai nagyobb kegyetlenséggel verették le az ország történelmének legnagyobb parasztlázadását (a tiszteknek megtiltották, hogy jelentsék, mennyi parasztot lövettek halomra), mint majd négyszáz évvel előtte a magyar urak Dózsa György felkelését. Azaz még 1907-ben is tetten érhető a román történelem három-négyszáz éves késése a miénkhez képest (a dobudzsai cigány rabszolgákat csak az I. világháború után szabadítják fel), Eliade mégis a hamis, de Párizsban kétezer évet érő dák lappal hozakodik elő.

Aba Sámuel, a chorezmi

Az ősi kinyilatkoztatások egyértelműen arra utalnak, hogy a történelem ismert lapjai mögött mély titkok és elhallgatások rejtőznek. Milyen ítéletet hozott önmaga fölött Szent István, amikor a velencei Orseolo Pétert tette meg utódjává, de Vászoly (vagy Szár László?) fiait futni hagyta? Ő volt az utolsó tiszta török vérű Árpád, hiszen anyja, Sarolta - Anonymus szerint - Tuhutum vezér unokája és az erdélyi Gyula lánya volt, mégis egy idegen, német-olasz feudális elit uralmát készítette elő. Thuróczy krónikájában pedig az áll, hogy Saroltát Géza fejedelem halála után Koppány somogyi vezér akarta elvenni, s ez egyik oka lehetett István támadásának: Koppány felnégyelése után viszont teljes hallgatás övezi az anya alakját. Sarolta nevet adnak a történetírók Géza egyik lányának, Szent István húgának is, aki a kabar fejedelmi vérből származó Aba Sámuelhez, a király nádorához ment férjhez. A 19-20. század fordulójának jeles történésze, Karácsonyi János az elhallgatások és szűkszavú tudósítások alapján arra a következtetésre jutott két tanulmányában is (*Szent Adalbert védelme*, illetve *Szent István anyja*), hogy a Sarolta név valósággal a magyar történetírás átka lett: viselőiket megfejthetetlen rejtélyek övezik.

Péter esetében gyorsan kiderült, hogy az egyébként bátor olasz zsarnok nemigen értette a magyarság lelkét. Éppen ezért a nemzeti a párt 1040-ben elűzte, s a népszerű Aba Sámuel emelte a trónra, aki rögtön betört német földre, hogy éreztesse a császárral, mennyire nem ér semmit Péter Regensburgban letett hűbéri esküje. De mit is képviselt a népszerű nagyúrból, nádorból lett király?

„Megvetvén a nemeseket, mindig a parasztokkal, nem nemesekkel fogott össze, mert úgy gondolkodott, hogy az uraknak mindenük közös a szolgálkakkal” - írja Aba Sámuel uralmáról a krónikás. Talán a törzsi önkormányzat, a nemzetségi, katonai demokrácia elvei mozgatták cselekedeteiben? Mindenesetre, amikor 1044-ben III. Henrik császár és Břetisláv cseh herceg csapatai rátörtek, a Ménfőnél vívott csatában a seregben szolgáló urak megfutamodása miatt - ők szívükben ekkor már osztálykiváltságaikat féltve ismét Péterhez húztak - döntő vereséget szenvedett. Üldözői utolérték, s mint hitszegő lázadót, ország- és felségárulót, fejét vették. Maradványai végül Sárrott (ma Abasár), az általa alapított nemzetségi monostorban letek végső nyugalmat egy föld alatti barlangüregben. Sírfülkéje fölé Heller Sámuel gróf 1773-ban latin feliratos emléktáblát állíttatott, a magyar királyok pedig egészen az 1918-as összeomlásig adományozták az alapító emlékezetére a „sári apát” címét.

A szörnyű bosszú az egész családot sújtotta. A vesztes csata után, Herimannus Contractus szerint, Sarolta királynő gyermekeivel és roppant kincseivel együtt Győrött III. Henrik fogságába esett. Bernold krónikájában az áll, hogy a császár az anyát és ismeretlen nevű gyermekeit lefejeztette, azonban a würzburgi és a hildesheimi krónika arról tudósít, hogy Aba Sámuel családja megmenekedett. Egy bizonyos: közvetlen leszármazóit nyomtalanul elnyelte az idő, bár nemzetsége megmaradt. S hozzátehetjük, nemcsak ivadékai bizonytalan sorsa, de a királyé is mindmáig nyugtalansággal tölti el a kutatókat, lénye hozzáférhetetlenül és birtokba vehetetlenül tornyosult fel évszázadokon át. Halála egyben kultúrák felcserélődésének krónikája: a Nyugat végső győzelme a magyarság keleti hagyományai fölött. Mint Sz. P. Tolszov, a híres szovjet-orosz régész és történész 1947-ben kiadott s két évvel később magyarra is lefordított nagy művében (*Az ősi Chorezm*) írja, „a kavarok (kabarok) utódai még a 13. században is megőriztek egy homályos mondát, amely chorezmi (ma Üzbegisztán nyugati része) eredetükre vonatkozott. A 13. századi magyar krónikákban Aba Sámuel (1041-1044) király chorezmi családfájáról maradt fenn monda... Nemzetségét Ed és Edumer testvérpárra, Attila Csaba nevű fiának chorezmi anyától származott fiaira vezette vissza.” A monda szerint „Edumer atyja és anyja nagyszámú nemzetségével együtt visszatér Magyarországra.”

A Szent István-i mű és a keletet idéző mentalitás kettősségének szinkretikus felfogásától válnak tehát igazán izgalmassá és talányossá a *Képes Krónika* (1358) következő mondatai: „A vesztes Aba király pedig elmenekült a Tisza felé, és egy faluban a magyarok, akiknek nagyon ártott, az Öregbarlangban kegyetlenül legyilkolták; néhány év múlva kiásták a sírból: szemfödélét és ruháit romlatlanul találták, sebei begyógyultak.” Mintha a freudi eltolásos mechanizmus működött volna Márk barátban, amikor „a magyaroknak ártó király” testének fellelését a szentek csodatételei mintájára írja le. Aba valójában a törzsi szabadság mártírja, s amit Szent István halálakor - amikor ugyanígy „sok jel és csoda történt” - nem lehetett kimondani, most kimondatott: egy a halálában a szentek jegyeit felvevő olyan uralkodót láttat meg benne a barát, aki azért életében ártott is népének. Menny és pokol - amelyet a trónutódlásban önmagáról és művéről hozott ítéletében az államalapító előlegezett meg, sőt követően Aba Sámuel személye testesített meg, most kataklizmaként, két polgárháborúban (1046, 1063) zúdult végig magyar földön.

Az 1046-os Vata lázadáshoz (ő békési előkelő nemzetségtő volt) érdekes megjegyzést fűz Ferdinándy Mihály. A Kassáról származó, emigráns történész III. Ottó, a szent császár című vaskos történeti esszéjében Pilgrim kétalakúságára céloz, hiszen szerepel Gizella királynő nagybátyjaként a magyarok, Géza fejedelem s fia, István megtérítésében történelmi alakként és az általa feljegyeztetett Nibelung-énekben a burgundoknak a hún szállásterületek felé utat mutató költői figuraként is. Krimhilda és Gizella alakjának furcsa összefonódásának is tanúi lehetünk, mivel a „Nibelung-énekben funkcióját tekintve ugyanolyan szerep jut Krimhildának, a hunok királynőjének, mint a régi magyar gesztákban Magyarország királynőjének, Gizellának. Rüdiger érve, miszerint a hun királlyal kötött házassága révén Krimhilda egy nagy népet nyerhetne meg a keresztény Isten számára, mire a kolostori elzárkózottságát a hunok trónjával cseréli fel, tökéletesen illik Gizella esetére is, aki azért adja fel szándékát, hogy apáca legyen, mert azt reméli, hogy az első magyar király hitveseként egy egész népet megtéríthet ... Így azután németek sokasága ... Esztergomba, a magyarok akkori fővárosába - az ének hun fővárosába - kíséri Gizellát, illetve Krimhildát; István halála után, 1046-ban, a magyarok nagy pogány-nemzeti felkelése idején a kíséret előkelő és befolyásos tagjainak többsége - mintha csak a „burgundok alkonya” ismétlődne meg Magyarország földjén - vérfürdő áldozata lesz. Az énekben - az asszony előidézte katasztrófa beteljesedését követően - Hildebrand megöli Krimhildát; az említett felkelés idején, melynek kiváltó okaiért a magyarok Gizellát, István özvegyét tették felelőssé, a királynét (a régi geszták szerint) - út dicunt Ungari - erőszakos

úton elteszik láb alól”. Bár a Szent István halála utáni szörnyűségekben - teszi hozzá Ferdinándy - Gizellának nem volt része, s magas kort megérve, bajor hazájában halt meg, annál érdekesebb „az az önkényesség, amellyel sorsát a magyar hagyomány átdolgozta, mert ez annyit jelent, hogy már a régi geszták szerzőinek feltűnt a Gizellának Magyarországon és Krimhildának Hunniában betöltött szerepe közti „belső” hasonlóság...” (Nyilván nem véletlenül: anyai részről Gizella maga is burgund volt.)

Az ilyen sorstragédiák hallatán korántsem tűnhet anakronisztikusnak, hogy fejtegetéseimbe bevontam a freudi vágyeltolás lelki mechanizmusát. Nem árt ugyanis kissé freudeánusan rákérdeznünk arra, hogy a 11. század elején létezett-e a valóságban is az a két Magyarország, amelynek emlékét lelke legmélyebb rétegeiben Márk barát megőrizte? Tolsztoz professzor szerint ugyanis a chorezmiek neve alán kiejtésben chal, chalisz formában még létezett a 11. századi Magyarországon, sőt, külön népként meg is különböztették őket. Joannész Kinnamosz egyfelől azt közölte róluk, hogy „egy felekezeten vannak a perzsákkal”, másfelől pedig, hogy „a mózesi törvényeket követik, amelyeket azonban már nem egészen értenek meg”. A bizánci forrás ellentmondásai feloldhatók azzal, hogy a velünk együtt érkezett chorezmiek vallása különös, félig zoroaszteri, félig zsidó, azaz szinkretikus jellegű volt. (Nem véletlenül jegyzi meg Lechner Jenő a Turáni Társaságban 1922-ben tartott előadásában, hogy az ugyancsak „turáni” finnekkel és bolgárokkal ellentétben „az ázsiai őshaza reminiscenciáit csak a magyar nép művészete konzerválta.” Lásd a perzsa eredetű kapukultuszt és a székelypapukat.)

Hogy az államalapítás idején két ország létezett volna, arról más formában a címertan is tanúskodik. Amikor a monarchia új, végre valóban paritásos (az egyenlőséget kifejező) címerét törvénybe iktatták, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság közlönyében, a Turulban sok érdekes eszmefuttatás jelent meg címerünk eredetéről. Döry Ferenc szerint az, hogy az Anjou-ház s a rákövetkező dinasztiák pecsétjeiken és érmeiken meglehetősen következetlenül két címet is használtak, egészen ősi állapotot tükröz. A csíkos címer - amelyben a négy fehér csík a Dunát, Tiszát, Szávát és Drávát jelenti -, Pannónia régi címerét jelenti, amelyet a magyarok a honfoglaláskor átvettek, a kettős keresztet, az újat pedig Szent István kapta a pápától címerül szentsége jeléül. „Ugyanez a gondolat tükröződik vissza a nyugati népek heraldikai felfogásában - írja Döry -, mely a csíkos címet a régi Magyarország (Alt-Ungarn, ancienne Hongrie), a kettős keresztet pedig az új Magyarország (Neu-Ungarn, nouvelle Hongrie) címerének nevezi.” R. Kiss István ugyanakkor *A magyar állam címerei* nyomtatásban is megjelent előadás-sorozatában még tovább ment a kettősség további kettősséggé bontásával: a vágásos pajzsban az egyik szín - a vörös - szerinte az Árpád családé, a másik - a fehér - a vezérek koráé és a nemzeté volt. Az Árpád kori magyar csatajelenetek krónikákbeli illusztrációin már az egyesített színű, vörössel és ezüsttel sávozott zászlók láthatók, amelyek váltakoznak a vörös alapon kettős keresztet hordó lobogókkal.

Koppány ivadékai

Péter király császári segédlettel való visszatérése aligha jelenthetett megoldást a kereszténység megszilárdítása szempontjából. „Ez a név: Magyarország, abból származik; Nyomorország, hát hadd nyomorogjanak” - adja a király szájába még első uralkodása idejéből a Képes Krónika. Az elnyomott, de még mindig feles számú pogányság az ország megaláztatását és a szabadok elnyomását a kereszténységnek tulajdonítván, alkalmasnak látta az időt az ősi vallás újbóli visszaállítására. A Vata vezette felkelők az Aba Sámuel építette Abaújvárbán találkoztak a visszahívott Árpád-házi hercegekkel, Andrással és Leventével, az előbbi az új, a másik a régi hit képviselője volt. Irtó háború kezdődött az olasz és német urak, de a keresztények ellen is, s Péter király háromnapos elkeseredett küzdelem után sebekkel borítva a lázadók fogságába esett.

Azok megvakították, majd Fehérvárra, a koronázóvárosba vitték, ahol sebeibe belehalt. A katolikusnak is nevezett András ekkor híveivel s orosz segédsapataival megtörte a pogányokat, majd 1047-ben királlyá koronáztatta magát. Fivére, Levente önként visszavonult, gyors halála után az utolsó pogány fejedelem, Taksony mellé temették. Az alapító király műve tehát diadalmaskodott, ám a fürkésző elme számára talányt jelentenek a királyi trónra jutott Vászolyfiak.

A hivatalos változat szerint Szent István és a boldoggá avatott Gizella királyné az idoneitás - az uralkodói alkalmasság - elve alapján jelölte ki a trónra Pétert, megsértve ezzel a vérségi elvet. Hogy miért? Talán egy 1912-ben a gimnáziumok első osztályosai számára kiadott tankönyv adja meg a választ. A szerző, Újházi László bevette a szövegbe azt, hogy bár „Árpád ivadécai között ott voltak (István) udvarában Vazul (Vászoly) és fiai, Endre, Béla és Levente, de ezeket a Koppány-sarjakat nem szerette, nem bízott meg a hűségükben.” Elírásról szó sem lehetett, hiszen a kor gimnáziumban okító tankönyvírói a latin forrásokat jól ismerő történírók voltak. Két nemzedékkel később hasonló utalásra bukkanunk a régész-történész Bakay Kornél *A magyar államalapítás* című munkájában is (1978). Az általa felállított, hipotetikus családfa szerint Géza fejedelem öccsének, Szöréndnek (Mihály) egyik fia, Szár László Koppány vezérrel azonosítható. (Bizonyítani nem lehet, de a feltevés valószínűsége mellbevágó.) Hogy ezzel az Árpádok története egyre inkább olyan színpaddá válik, amelyen a szereplők úgy mozognak, mintha egy görög sorsdrámából lépnének ki? Sebaj, hiszen ettől lesz igazán izgalmas és megrendítő: a *Veled, Uram* rockoperában Szörényi Levente Vászollyal azt játszatja el, hogy ő valójában Koppány fia.

„Miért mondják a krónikák Szár Lászlót István nagybátyjának? Miért alapította királyi monostorát I. Béla Szekszárdon, ahol el is temették, s - ami még ennél is nagyobb érdeklődésre tarthat számot - miért választotta I. László temetkezési helyéül a somogyvári bencés apátságot, azt a helyet, ahol száz évvel korábban még Koppány vezér volt mindenek ura?” Bakay kérdései korántsem költőiek, legfeljebb visszhangtalanok maradtak egy oly korban, amikor Koppányt a pártboncok éppolyan gyanús alaknak tartották, mint egy amnesztiával szabadult '56-os forradalmárt. Nem sokáig, hiszen, mint valami démoni varázslat szülte volna, a ligeti koronázódombon és a Népstadionban az *István a király* című rockoperával Koppánynak és a szent királynak egyaránt drukkolva búcsúzott az istenadta nép a szocializmustól.

Mi, magyarok roppant kíváncsiak vagyunk. Hóman Bálint a *Magyar Történet* I. kötetében is érdekes származásrendet állít fel, s a falunevekből kiindulva azt állítja, hogy Koppány Tarhos leszármazójaként Szár Szerénd (Szörénd) fiaként, mint a legidősebb Árpád-fi lépett fel az ősi levirátusra hivatkozva István ellenében. Az ő olvasatában tehát Tevel s a Konstantinosz császárnak az Árpádok családi viszonyairól beszámoló Tormás ágából származott volna a lázadó vezér, azaz figyelmen kívül hagyja, hogy Szerénd és Géza fejedelem öccse, Mihály egy és ugyanazon személy is lehetnek. Nekem személy szerint jobban tetszik a Bakay-féle sorsdráma...

Az Árpádok végzete

Orv, gyilok és árulás kísérte az Árpád-ház végnapjait, akárcsak az államalapítás idejét, csak épp a közízlés sülyledése miatt e színjátékból hiányzott az igazi heroizmus s a hit fanatizmusa. Kun László - akit épp kedves kunjai koncoltak fel - megfenyegette Rómát is, hogy Attilaként vonul ellene, de ősapjával ellentétben, nem fog megállni a szent város falai előtt. Unokatestvére, Kunigunda II. Ottokár cseh királyhoz, majd annak hősi halála után szeretőjéhez, Záviš Falkenstejn cseh főúrhoz ment férjhez: Záviš aztán a királynő 1285-ben bekövetkezett halála

után László nővérét, a Nyulak szigetén Szent Margit felügyelete alatt nevelkedett Erzsébetet is nőül vette. Nem sokáig örülhetett, mert Kunigunda fia, II. Vencel cseh király csellel elfogatta a Hluboka vára alatt - mint feljegyezték - élesre köszörült hófehér bükkfa deszkával fejezték le. (Apropó, a vesztőhely füve - mint a Csehszlovákia útikönyv tanúsítja - smaragdzöld volt.) Vencel Záviš Falkenstejn és Kunigunda fiát arra kényszerítette, hogy lépjen be a Német Lovagrendbe, Erzsébet pedig nővéréhez, Mária nápolyi királynőhöz menekült. Feljövőben volt az anyai ágon ugyancsak Árpád-vérű nápolyi Anjouk csillaga: őket a pápa és az itáliai bankárok is támogatták az európai arany zömét adó Magyar Királyság megszerzésében. Ezek után semmi csodálatos nincs abban, hogy az 1290-ben trónra került utolsó Árpád-házi király, III. Endre - II. Endre és Aldobrandini Beatrix unokája - okulva Kun László sorsán, utódai ügyében nagyfokú óvatosságot tanúsított. Itáliai híradások szerint még trónkövetelő korában egy velencei patrícius leánnyal, Sybilla Cumanival két fiúgyermeket nemzett (Marcust és Felixet), de azokat - a zavaros magyar viszonyok miatt - titokban franciaországi birtokára vitette. Az örökösök „eldugására” minden oka meglehetősen, hiszen anyját, Tomasina Morosinit, a velencei nagyasszonyt magyar urak mérgezték meg s ő maga is gyanús körülmények közt, hirtelen hunyt el. Árpád-házi Kunigunda cseh királynő unokáját, Vencelt, - bár 1301-ben Gimesy János kalocsai érsek magyar királlyá koronázta - 1305-ben lemondatták az ugyancsak Árpád-házi rokonságát meglovagoló Ottó bajor herceg javára. (Ottó IV. Béla unokája volt.) Vencelt nem sokkal később Olmützben meggyilkolták (1306), egykori jegyesét, Erzsébetet, III. Endre magyar király lányát pedig Habsburg Albert német-római király elraboltatta és kolostorba záratta.

III. Endre és a velencei patríciuslány utódai majd fél évezrednyi idő elmúltával, csak 1790-ben, a francia forradalom napjaiban - ekkor már lángoltak a nemesi kastélyok - fordultak leszámazásuk ügyében magasabb fórumhoz. A Grenoble város törvényszékének bemutatott 60 okmány alapján azt kérték, hogy mondják ki, a Crouy-Chanel család tagjai II. Endre s fia, Posztumusz István ágán Velencei (III.) Endrének, az utolsó magyar Árpád-házi királynak egyenesági lemenői. Az iratok alapján a Grenoble-i grémium kimondta a francia nemesi család Árpádoktól való származásának törvényes voltát. A restauráció idején, 1816-ban a katolikus keretek közt újjászervezett Máltai Lovagrend is felvette őket tagjai közé, miután a rend genealógiai bírója, Villeville és a francia királyság legjelesebb genealógusai - Pavilet, Lecroix és Saint-Pont - úgy döntöttek, hogy okmányaik hitelesek. (Még II. Endre kötötte ki azt, hogy családja minden tagja bírja a rend jelvényét ama ötszáz ezüstmárkányi adójövedelem fejében, amelyet a rend kórháza javára letett.) A család ifjabbiknak mondott ága, a Croy hercegeké viszont nem rendelkezett hiteles okmányokkal, de a III. Endrétől való származást illetően arra hivatkozott, hogy Pontus Heuterus a burgundi hercegekről írott 1584. évi nagy krónikás könyvében Árpád-házi leszámazottként emlegeti őket.

A hercegi ágra felfigyeltek nálunk: 1790-ben Bécsben Koppi Károly pesti egyetemi tanár jelentetett meg egy kis könyvecskét róluk, amelyben főképp Heuterus adataira támaszkodott. (Míg Koppi Bécsben egy időre kegyvesztetté vált, tanártársa, Schwartzner Márton felsőbb utasításra már a következő évben megjelentette a hivatalos cáfolatot.)

II. József, a Kalapos király halálával ugyanis a forrongó országban - amelybe a poroszok az osztrákoktól való elszakadásra biztató ágenseket küldtek - ismét népszerű lett a szabad királyválasztás gondolata. A „francia Árpádok” kérdése is nyilvánosságot kapott, de a nemzeti felbuzdulás csillapodtával lekerült a napirendről: 1791-ben a nemzet újra kiegyezett a Habsburg-dinasztiával. A dolog érdekessége Croy-ügyben, hogy az ultraroyalista Crouy-Chanelek is vitatni kezdték a Croy hercegeknek az Árpádoktól való leszámazását. 1830-ban sikerült befejezniük a még 1790-ben megindított pereskedést, amikor is bírósági ítélet mondta ki, hogy

a belga Croy d'Havre, de Solre és d'Ulmen családok nem Árpád-utódok. A döntést - amelyet a Moniteur 1830. április 9-i száma közölt - az érdekelt felek nem fellebbezték meg.

Ekkortájt a magyar társadalom már a reformkor bővületében élt. Kezdtől utálni minden rendű és rangú bécsi formaruhát, s olyan magyaros divatban élte ki magát, amelyről azt hitte, hogy ősei még az Árpádok korában, de legalábbis Mátyás idején találták ki. Nem csoda tehát, hogy amikor Crouy-Chanel Henrik gróf Magyarországra költözött és Pécelen birtokot vásárolt, s magyar birtokosként a vármegyékhez fordult, ismerjék el az Árpádok után honosságát, a komáromi megyegyűlés indigenává (honfivá) választotta. A gróf kérte az országgyűlés megerősítését is, ahol Komárom vármegye nemcsak azt támogatta, hogy a családnak honosságot adjon, hanem mondja ki, hogy öröklött joguk legyen a felsőházi tagságra. József nádor az ügyet véleményadás és vizsgálat céljából a kor legképzettebb magyar történésznek, Fejér Györgynek adta át, aki cáfolta a kérvény állításait azzal, hogy a bemutatott oklevelek egy része hamisítvány, a hiteles s az amiens-i káptalanban őrzött oklevelek viszont az ott szereplő Endréről - anélkül, hogy megmondanák, kinek a fia - csak mint magyarországi hercegről szólnak. Komárom vármegye azonban tántoríthatatlannak bizonyult, s kiharcolta, hogy az 1843-44-es országgyűlésen az alsóház elfogadja a „23 magyar király leszármazójának” honosítási kérelmét. A javaslat a felsőházban nem ment át, itt főképp Rajasics szerb püspök - aki 1848-ban a szerbeket teljesen a magyar ügy ellen fordította - ellenezte. Az esetnek akkor Kossuth Lajos különösebb fontosságot nem tulajdonított.

Az igazi Sándor Mátyás: Ágoston herceg

A torinói fegyház híres orvosának, Cesare Lombrosónak elméletét, miszerint egész családok lehetnek kitéve a fokozatos hanyatlásnak és elkorcsosulásnak, a 19. század második felében nagy örömmel vette a polgárosodó s magától minden önvádat elhárítani kívánó Európa. Akár igaz, akár nem ez az elmélet, az Árpádok franciaországi leszármazói nem tartoztak a hanyatló, deklasszálódó családok közé. Henrik bátyja, Ágoston - aki hercegi rangot szerzett - komoly politikai és pénzügyi karriert futott be, mígnem a magyar trónra is szemet vetett. Életútja egy igazi nemesi kalandoré volt: először az angol seregben szolgált, majd a restauráció jöttével a Bourbonok ezredese lett, 1821-ben viszont már a görög szabadságharc önkénteseként harcolt. 1823-tól Spanyolországban, majd Portugáliában nagyszabású vállalkozások irányítója volt, részt vett a pápai állam szanálásában, s az utóbbi pénzügyi botrányai kapcsán rövid időre börtönbe került. Innen szabadulva Lajos Fülöp király bizalmasaként tűnt fel ismét a politika porondján, III. Napóleon államcsínye után pedig az új császár pénz- és iparügyi tanácsadója lett. Kalandos életútja, szerzett hercegi címe és magyar kapcsolatai Verne Gyulát is megihlették, az író róla mintázta Sándor Mátyás alakját. A herceg az abszolutizmus korának pesti közvéleménye előtt sem volt ismeretlen, neve - mint magyar trónkövetelő - többször is felbukkant a kávéházi beszélgetések jelentéseiben.

1858-ban III. Napóleon császár szövetkezett Cavour szárd miniszterelnökkel Itália felszabadítására, s hadjáratuk előkészítése során egy magyarországi felkeléssel is számoltak. III. Napóleon tisztában volt a magyar helyzettel, s gróf Teleki Lászlóval tárgyalásokba bocsátkozott a Crouy-Chanelek magyar trónigényéről. Kossuth Lajos felháborodottan ellenezte a vállalkozást, de III. Napóleon császár biztatására Ágoston herceg mind az Esték örökségére, mind pedig a magyar koronára bejelentette igényét. Mivel a herceg mindkét ügyben szembekerült a Habsburgokkal, Klapka György tábornok Torinóban kiáltványt adott ki a „Principe Ungharese” támogatására. Komárom egykori hős védőjének a fellépése az emigrációt teljesen megosztotta. Kossuthot javíthatatlan köztársaságiként kezdték el emlegetni, s id. Nyáry Albertnek a francia Árpádok trónigényéről szóló franciára lefordított röpiratának

utószavában Ágoston herceget már a magyar emigráció fejeként mutatták be a francia közvéleménynek.

Míg a sértődött Kossuth egy időre elhagyta Torinót, a herceg a Hotel de Bretagne-ben királyi udvartartást rendezett be, ahol a nagytekinélyű Pulszky Ferenc és id. Nyáry Albert mindennapos vendégei lettek. Magyarországon olyannyira komolyan vették vállalkozását, hogy Pálffy Móricz kancellár elrendelte a Nyáry-féle röpirat lefoglalását, illetve megsemmisítését, s mindazok perbefogását, akik terjesztették.

A sikerek azonban nem bizonyultak tartósnak. Hiába csatlakozott az emigráció többsége Ágoston herceghez, III. Napóleon külpolitikája a gyors katonai sikerek ellenére is meglepő változáson ment keresztül: a Ferenc Józseffel megkötött villafrancai egyezség után immár nem tartotta céljának a Habsburgok birodalmának felbomlasztását. A nagyhatalmú francia udvar hirtelen színeváltozása, majd a herceg kétségbeesett mentő akciói gyorsan lefagyasztották a „francia Árpádok” kultuszának virágait. Tegnap Ágoston herceg nevét még imába foglalták francia és olasz földön, nagy sikerrel játszották a propagandacélra íratott Szent István-darabot, s pénzt gyűjtöttek az Árpádok díszes síremlékéhez, az 1859. november 10-i zürichi béke megkötése után - amelyben Ausztria lemondott Lombardiáról - viszont kerülni kezdték háza táját, s szavait kritikával hallgatták - összegezte 1912-es tanulmányában ifj. Nyáry Albert. (A botrányos 1864. évi Almásy Pál-féle összeesküvés volt az egyetlen, amely még politikai tényezőként számolt a trónkövetelővel.)

A sors baljós fordulata dacára a hetvenedik életévén túl lévő herceg tovább győzködte a torinói udvar befolyásos embereit, utazott, szervezett, s tanulmányokat írt a magyar ügy védelmére. Ferenc József császárhoz intézett levelében bejelentette, hogy továbbra is be kíván avatkozni a magyar ügyekbe, az olasz királyság hivatalos lapja pedig részletesen közölte, hogy mint II. Endre utódjának, jogai kiterjednek az Esték itáliai örökségére is.

Az 1861 februárjában alakult olasz királyság azonban nem volt elég erős ahhoz, hogy egy magyarországi Habsburg-ellenes mozgalmat hatékonyan támogasson. Az ügy vígjátéki fordulatot vett, amikor Ágoston herceg 1864 februárjában nyilvános levelet intézett V. Ferenc modenai nagyherceghez is, amelyben öröksége elismertetésére népszavazást követelt. A visszautasítás után polgári pert kezdeményezett, amelynek tárgyalását 1864. május 9-re tűzték ki. Az olasz sajtó pozitív állásfoglalása ellenére a torinói bíróság június 9-én hozott ítéletében, noha nem utasította el a keresetet, illetéktelennek nyilvánította ki magát a kényes közjogi kérdés - a magyar és a modenai korona örökségének - megoldására.

Az öreg herceg karrierje Párizsban ért véget: III. Napóleon utasítására vállalkozását végleg fel kellett adnia. Nevével többen vissza is éltek, s a császári kegyvesztettség után nehéz anyagi körülmények közé került. A párizsi kommun (1871) után két évvel olyan nyomorúságban halt meg, mint egy bukott balzaci hős. Dauphinében, az allevard-i családi sírboltban pihen, amelyre egy piramis alakú építmény borul: a tetején a koronás ős, III. Endre szobra áll.

(Magyar Szemle, 2000/5-6.)

FRIEDRICH SCHWARZENBERG HERCEG az utolsó kereszteslovag

A nemzeti újjászületését élő cseh és a reformkori magyar társadalom különös alakja Friedrich Schwarzenberg herceg. A romantikus író és magasrangú katonatisztet a hivatalos kapcsolatokon túl baráti, sőt családi szálak fűzték a magyar arisztokráciához. (Édesanyja, Hohenfels grófnő az egyik Esterházy herceg özvegye volt.) Levélírói szenvedélyét családjának a dél-csehországi Trebonban őrzött levéltára bizonyítja. A Batthyániakkal, a Pálffyakkal és az Eszterháziakkal éppúgy kapcsolatban volt, mint a horvát bán Hallerrel vagy az arisztokrácia kedvencével, Liszt Ferencsel. Szoros baráti viszonyt tartott fenn báró Jósika Samuval, aki az erdélyi kancellári tisztig jutott fel, Szőgyény Lászlóval és Lamberggel, akik a szélsőséges konzervativizmus és a Habsburgokhoz való lojalitás képviselői voltak. Ismerőse volt Széchenyi, Pulszky és Wesselényi, a negyvenes években pedig Pozsony melletti birtokáról a magyar diétára is belátogatott. Családját a törökellenes háborúban való részvételért még 1683-ban honosították a magyar rendek.

A herceg férfivá érése a Szent Szövetség illúziókban gazdag s mégis unalmasnak tűnő első éveire esett. Az irracionális és a reakciós utópiákba menekülés jellemezte a kort, s a fantasztikum nemcsak a középkorba helyezett történetekben, hanem a jelenben játszódó elbeszélésekben is komoly súlyt kapott. Friedrich herceg kalandokra vágyott s ezeket meg is kapta az élettől. Vaskos, 14 doboznyi irat őrizi életútját a třeboňi cseh területi levéltárban, ahol fondja az orliki Schwarzenbergék ága családi levéltárának részét képezi. Az utolsó keresztes lovag - ahogy önmagát egy időben nevezte - nehezen emészthető szellemi örökséget kapott atyjától, akit Radetzky marsall mellett a 19. század legjobb osztrák főtisztjének tartottak a katonai akadémiák tudorai: ő volt, aki 1813-ban, a népek csatájában döntő vereséget mért Napóleonra.

Az apai példa

Karl Schwarzenberg marsall, széles látókörű arisztokrata és jó stratégia volt. A katonai pályát 1807-től egy időre a látszólag csillogóbb diplomáciai szolgálattal cserélte fel. Először a pétervári, két év múltán pedig a párizsi osztrák nagykövetség vezetésével bízták meg. Párizsi szerepe 1809-ben, Ausztria megrendítő vereségének évében különös jelentőséget kapott, hiszen ő vezette azokat a tárgyalásokat, amelyek Napóleon és Mária Lujza érdekházasságához és Ausztria hatalmi állásának megmaradásához vezettek. Friedrich, a legidősebb a három fiútestvér közül, ekkor tízéves volt. A kis katonanövendéket ulánus egyenruhában mutatták be az Európát uraló császárnak, s csak apja szigora akadályozta meg abban, hogy 1812-ben ne csatlakozzék a franciák oroszországi hadjáratában a déli szárnyat biztosító osztrák hadtesthez.

Schwarzenberg marsall élete legnagyobb sakkjátszmája előtt állt. A Grande Armée fölvonulását úgy kellett fedeznie, hogy az osztrák erők a hadjárat befejeztével is ütőképesek maradjanak. Ügyesen operált, hiszen Napóleon és Ney berezinai veresége után az egyetlen épségben maradt hadsereggel rendelkezett, s a franciákat megsemmisítő Kutuzov herceg vezérkaránál már egy újabb hadjárat esélyeit tapogatta ki, amelyet közösen indíthatnának Franciaország ellen. Napóleon nem érzékelte az osztrák részről fenyegető veszélyt, s a Grande Armée visszavonulásának fedezéséért magas kitüntetésben részesítette Schwarzenberget, s Szent Ilona szigetén kelt emlékirataiban is csak azt jegyezte meg, hogy „Schwarzenberg herceg és Reynier tábornok hadtestei a Visztulánál álltak, ahelyett, hogy szabályszerűen Minszkre támaszkodtak volna.

Majd visszavonultak Varsóba, és ily módon elszakadtak a sereg zömétől”. Egy évvel később az osztrák átállást megszervező herceget, aki a Csehországban összevont osztrák hadsereget vezényelte, a Napóleon ellen szövetkezett hatalmak összes haderejének fővezérletével bízták meg. Ő vívta meg a drezdai és a lipcei csatákat - az utóbbit nevezték el a népek csatájának -, s vezette a szövetséges hadakat Radetzky vezérkari tervei szerint Párizs bevételeig és Napóleon lemondásáig.

A koalíciós hatalmak győzelme után Bécs lett a színhelye az egy évig elhúzódó béketárgyalásoknak, amelyek az ancienne regime, a régi rend már-már elfeledt fényét és eleganciáját idézték. Friedrich apja oldalán vett részt a kongresszuson, amely Ligne herceg szavaival jellemezve nem haladt, csak táncolt. A könnyed légkörnek mégis nagy szerepe volt abban, hogy megszülethettek azok az európai egyensúlyt egy évszázadra biztosító békeszerződések, amelyek értelmében a nagyhatalmak visszatértek a francia forradalom előtti határokhoz, s a napóleoni háborúkat megelőző egyensúlyi állapothoz. A Szent Szövetség megalakulásával és hadseregeivel a legitim uralkodók világosan tudtára adták alattvalóiknak, hogy Európa békéjét nem zavarhatják meg többé a liberálisoknak álcázott jakobinusok.

Friedrich herceg a bécsi hónapok után Schwarzenberg ulánusokhoz vonult be, egysége a Wellington herceg parancsnoksága alatt Franciaországban állomásozó megszálló hadsereg egyik osztrák csapatkontingense volt. Az évek teltek, a béke gépezete viszonylag jól működött, úgyhogy az 1799-ben született fiatal tisztnak, akárcsak annyi kortársának, nemigen volt alkalma kalandvágya kielésére. Bár a fiút nagyon megrázta apja 1820-ban bekövetkezett korai halála, a váratlan gyorsasággal bekövetkezett itáliai háborús események kimozdították már-már beteges gyászából.

Az 1820. évi olasz hadjárat

A szentszövetségi rendszer gyenge láncszeme volt az itáliai félsziget, ahol, akárcsak spanyol földön, a látszólag nyugodt Európát polgárháborús lázok nyugtalanították. A felhalmozott gyújtóanyag 1820-ban lángba borította a félsziget kis és közepes nagyságú rendőrállamait. Első sorban a bécsi udvarnak kellett megakadályozni a nápolyi mozgalom terjedését, csakhogy fegyveres intervencióját sem Anglia, sem Franciaország nem látták szívesen. A Szent Szövetséget mozgató Metternich kancellár éppen ezért a Veronába összehívott kongresszus elé vitte az ügyet, és ott Sándor cár nyomására az összegyűlt hatalmak képviselői veszélyesnek mondták ki az alkotmányos kormányforma bevezetését Itália bármely részében. Csakhamar megindult a rendcsinálás.

A Franciaországból a pesti nagy katonai táborba rendelt ifjú Schwarzenberg az első olaszországi mozgolódások hallatára engedélyt kért Ferdinánd főhercegtől, hogy az itáliai sereghez csatlakozhasson. A Rieti mellett kivívott diadal után Frimont tábornok Nápoly ellen fordult s Friedrich herceg, noha a Santo Germano melletti véres ütközetben megsebesült, továbbra is huszáraival maradt. A szicíliai „della Riunione” lovagkeresztjével kitüntetve pillantotta meg a löporfüstbe burkolózó Nápolyt, amelynek látványa végleg felszította benne a condottiere, a zsoldosvezéri hajlamot. A mediterrán tájban oly esetlegesnek tűnő halál, az egyenruhák tarka színei, az ágyútűzben vonuló csapatoknak a heroizmus esztétikumát sugalló képei később visszatérő motívummá váltak a herceg irodalmi műveiben. Katonaként nem tudott szabadulni e tájtól, s az apai dicsőség megismétlésének vágyában a mediterráneum szinte minden hadszínterét végigharcolta.

Nápoly elfoglalása után kapitányi rangot kapott s 1822-ben a Baron Duka - későbbi nevén a magyar szabadságharcban oly nagy szerepet játszó Don Miguel - gyalogezred tisztjeként szolgált lombard földön és a szárd királyság területén.

Az algíri expedíció

Olaszországi kalandjai után Magyarország következett: a herceget a Sárospatakon állomásozó „Porosz király” huszárezred egyik századának élére nevezték ki. Amennyiben hihetünk önéletrajzának, a négy sárospataki év 1824 és 1828 között életének legszebb és legboldogabb időszaka volt. A társasági élet kedvelt figurája lett a fiatal csehországi arisztokrata, aki szerelmi kapcsolataiban a romantikus és a durva testi szerelem oly ellentétes formáinak szakértőjeként a veszedelmes kísértőt alakította. (E kor rejtőzködő erotikáját zseniálisan ragadta meg a Psychében Weöres Sándor.) A magyarországi évek sem csillapították nyugtalanságát s amikor atyai jóbarátja, Tettenborn tábornok felajánlotta, hogy vegyen részt a perzsiai orosz hadjáratban, önkéntesnek jelentkezett. Jereván korai eleste és az orosz csapatok gyors sikerei keresztülhúzták elképzeléseit, de az ekkor szerveződő francia expedíciós hadseregben tárt karokkal fogadták.

A hanyatló mohamedán világ valósággal vonzotta a hódítókat. Az indok a Földközi tengeren a kalózkodás megtörése volt. 1830 elejétől nagy előkészületek folytak a francia hadikikötőkben, és Duperré admirális vezetésével május 16-án negyvenezer főnyi hadsereget szállító hajóhad futott ki a francia kikötőkből. Az expedíció vezére maga Bourmont marsall, a hadügyminiszter volt. A szultán ekkor már intette volna hűbéresét, az algíri dejt, hogy adjon elégtételt Franciaországnak és bocsássa szabadon a jogtalanul elfogott francia állampolgárokat, de a franciák lefoglalták a török hajókat.

Friedrich herceg képzeletét nem a zsákmány, hanem a hadjárat jól megalapozott ideológiai előkészítése gyújtotta fel. Európa küldetésének tartotta, hogy az iszlám tengeri haderejét adó kalózállamokat megsemmisítsék s elérte, hogy Bourmont marsall szárnysegédjének nevezzék ki. Az indulás pillanatát történelmi eseménynek, a keresztes háborúk megújításának nevezte, hiszen a franciák a napóleoni idők óta a legnagyobb flottát és hadsereget vonták össze. Kissé szentimentálisan, önnön fontosságától meghatva a családi vagyoni igazgatását idősebb öccsére, Karlra bízta s a Lyon nevű csatahajó fedélzetén elhagyta Toulont: a zsákmányra éhes seregben ő volt az utolsó kereszteslovag.

Csaknem egy hónapig tartott az inváziós erők átszállítása, mert egy vihar szétszórta a flottát. Végül a franciák Szidi Ferukh kikötőjében, a fővárostól, Algírtól nyugatra szálltak partra. A szárazföldi hadjárat látványos katonai akciókkal kezdődött el, burnuszos arab lovascsapatok és színes öltözetű török sorkatonák csaptak össze a franciák ólomkatona szépségű hadoszlopai-val: a cél a bevehetetlennek hitt algíri szultáni vár bevétele volt.

A támadók elfoglalták a kikötő sáncait, néhány nap múlva pedig visszaverték a janicsárok erős rohamát, majd a staueli fennsíkon és Sidi Kalifnál előrenyomulva szétszörták az algíri dej elővédjét, s megkezdték a fővárost védő Sultan-Kalassi ostromát. Schwarzenberg üteget vezényelt s az erőd eleste után a máltai lovagok fehér köpenyében, Bourmont marsall oldalán vonult be a kapuit megnyitó császárvárosba. A francia zászlót V. Károly császár egykori parancsnoki sátra helyén húzták fel, majd megkezdődött a város kirablása.

A megszállók felderítő egységeket küldtek ki a Kis-Atlasz hegyei közé s olyan városokat és falvakat hódoltattak, amelyek évszázadok óta nem láttak európai katonaságot. Schwarzenberg a 37-es seregzred önkénteseként harcolt, s a nyár vége felé Algírba sikeresen visszatérő ezred

legvakmerőbb katonájaként a szuronyrohamokban tanúsított bátorságáért a becsületrend lovagkeresztjével tüntették ki. Algéria elfoglalása - amelyet Bugeaud marsall fejez be 1843-ra - valójában az imperialista gyarmatosítás s nem egy civilizációs kereszteshadjárat nyitánya volt: hősies, kissé hazug képei Versailles-ban, a történelmi képcsarnokban láthatók.

Az algíri győzelem - ahelyett, hogy megszilárdította volna a Bourbonok trónját - a párizsi júniusi forradalom sikerét segítette elő. Nagy könnyelműség volt Polignac hercegtől, a kormány fejétől, hogy a legjobb csapatokat és a legmegbízhatóbb stratégát épp akkor küldte egy másik kontinensre, amikor a fegyveres összeütközés Párizsban már előrelátható volt taglalta a korabeli sajtó. A felbolydult francia fővárosba érkező Schwarzenberget a már konszolidálódó, polgárkirályt választó forradalom látványa fogadta, mire szarkasztikusan jegyezte meg a szintén Párizsban időző Jósika Samu bárónak, a család barátjának, hogy az algíri hadjárat nélkül aligha győzött volna a forradalom. (Az algíri dej kincstárában talált 48 millió frankot érő kincs már a polgárkirályság kincstárát gazdagította.)

Válságos évek

A párizsi napokat hosszabb angliai tartózkodás követte s a herceg 1832-ben betegségére hivatkozva, elbocsátását kérte az osztrák hadsereg állományából. Mi okozta a mindössze 33 éves őrnagy váratlan visszavonulását? A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején írt munkái egyértelmű választ adnak a kérdésre. A forradalom és a nyugateurópai tapasztalatok felszínre hozták lappangó pesszimizmusát, s rezignációját a lassan polgári foglalkozássá váló katonai pályával szemben. A júliusi forradalom után ismét talpra álló polgári társadalomban nem elégitette ki: az önzés szelleme új és minden eddiginél keményebb formában éledt újjá a barrikádok lebontása után. Schwarzenberg úgy vélte, hogy a feudalizmus, a kard uralmában volt valamiféle megváltó vonás, amely a pénz korlátlan hatalmából teljesen hiányzik, s jól látta a győztesek történelmi dilemmáját: „Nincs immár tiers etat (harmadik rend), sokkal inkább csak a negyedik rend és az első három keveréke, azaz tulajdonosok és nincstelenek, akik most úgy állnak szemben egymással, mint hajdanán a nemesség állt szemben a polgárokkal és a jobbágysággal.” Guizot - a történészből lett miniszterelnök a „Gazdagodjatok!” jelszóval nyeri meg magának a fináncpolgárságot.

Sorra születtek az illegális társaságok, Blanqui, a leninizmus őse puccsokat és felkeléseket szervezett, Lyonban pedig munkásmegmozdulások és sztrájkok voltak. Schwarzenberg finom érzékkel tapogatta ki a születő munkásmozgalomban rejlő társadalmi csapdát: „A valódi kommunizmus épp oly régi, mint a kereszténység. A mostani csak fattyúhajtás, ámbár hasonló igénytel lép fel, mint idősebb fivére, de brutálisabban nyilvánul meg s egyúttal ellene támad, miközben az egyes embert ismét az összesség szolgájaként süllyeszti le, és a szellemi-fizikai individualitást materiális formákban akarja feloldani annak alárendelni ...A kommunizmus is kitermeli majd pretoriánusait.” (Önkéntelenül is Marx szavai jutnak eszünkbe a „hübéri szocializmusról”: „... egyengette annak az elégtételnek az útját, hogy gúnydalokat énekelhessen új uralkodóiról s többé-kevésbé vészterhes jóslatokat súghasson a fülébe.”) Míg Széchenyi Londonból polgári eszméket hozott, Schwarzenberg már ezen eszmék kritikáinak a kritikáival tért vissza az Eugène Sue rejtelmait kínáló Párizsból, ahol a blanquisták szűk elitje kidolgozta a modern terrorizmus ábécéjét. (S bár a herceget és Széchenyit a pesti mulatozások emléke s vaskos, a třeboňi levéltárban őrzött levelezésük összekötötte, csak a magyar gróf lépte túl helyzete szabta szűk politikai mozgásteret.)

A kaland misztikus és filozofikus felfogása, amint egy 1831-ben Jósika báróhoz címzett levelében kifejtette, ismét Prágába és Magyarországra csalta. Pesten látta meg először Esmeraldát, az egyik Pálffy gróf özvegyét, aki élete meghatározó és démoni nőalakjává vált. Viszonyuk titkolására, nehogy az asszony elveszítse a tetemes özvegyi járadékát, a Pozsony mellett Mária-völgyben 1839-ben egy régi omladozó kolostorépületet vásárolt s találkáikat itt bonyolították le. Akárcsak szerelmében, utazásaiban is döntő momentummá vált a jelen és a múlt kétértelmű kapcsolata, amely leginkább Pozsony és Prága utcáin ragadta meg. Prága németes üzleti életének és a huszita korba süllyedő éjszakáinak kísértetiessége fel-felbukkan aforisztikus írásaiban s vizionárius álmokképeiben: egyik levelében Bethlen Gábort - azért, hogy nem vette komolyan a cseh rendi ellenállást - az önkényuralom akaratlan előkészítőjének nevezi.

Schwarzenberg számára a „szép új világból” hiányzott a múlt heroizmusa, valódi és álkalandjai is az élet elszürkülését ellensúlyozták. Így hát, amikor Appel báró, Ferenc császár volt hadsegéde és a fiatal Helmuth von Moltke, Franciaország és Ausztria majdani legyőzője 1835-ben a török udvar meghívására Sztambulba utaztak, Schwarzenberg is velük tartott. A keresztlovag szíve - akárcsak egy Krúdy regény hőse lett volna - egy Landsknecht, egy zsoldos szívévé változott. (Ő maga is majd „Landsknechtként” kezdi írni eszmefuttatásait a világról.)

Landsknechtként Sztambulban

A levantei utak még ebben az időben is kockázatos és izgalmas vállalkozásoknak számítottak. Már a magyar határőrvidék egyes részei sem voltak veszélytelenek, Orsova és Vidin után pedig megszűnt a közbiztonság. Sztambul kikötőiben és terein alkonyat után a sötétség volt az úr, nagystílű szélhámosok és bandavezérek, kocsmai verekedők és pislákoló kedvű nyomorultak uralták, akik kábítószerekben keresték azt, amit az élettől nem tudtak megkapni s bármilyen ízlést kielégítő nők a birodalom három világrészre nyúló területéről.

Moltke a Dardanellákat tanulmányozta és erődítmények építésébe kezdett, Schwarzenberg pedig, a nőügyeiről híres Metternich növendéke lévén, elmerült a végét járó iszlám nagyhatalom dekadens éjszakai életében. A két tiszt isztambuli élete jól példázza azt a mentalitásbeli különbséget, amely az osztrák arisztokráciát a porosz junkerektől elválasztotta. Azért Appel báró unszolására Friedrich herceg is bejárta Kisázsia és a ruméliai tájakat, ellenőrizve az osztrák kereskedelmi konzulátusok munkáját és a szultáni fermán alapján felállított osztrák postaállomásokat. A postaszolgálat eredményessége a fegyveres kísérek számától és bátorságától függött, a szultáni hatalom ereje pedig a Sztambultól való távolság arányában csökkent. Schwarzenberg joggal jegyezte meg, hogy európai szemmel nézve a török birodalom belső békéje pusztán fikció. Ami a nőket illeti, abban is igaza volt, hogy elzártaságuk is a fikciók levantei világához tartozik, s boldogan merült el a szép, megszelídült tatárnők meghódításában. (Mint Edmondo de Amicis a Török nő című későbbi híradásában beszámolt, „Túlás ugyan azt mondani, mint Lady Montague, hogy szabadabbak, mint az európai nők, de aki csak volt Konstantinápolyban, legfeljebb nevet azon, mikor a török nők „rabszolgaságát” emlegetik”.)

A herceg a dunai fejedelemségeken és Erdélyen keresztül tért vissza Bécsbe. Éles eszű megfigyelőként érzékelte az akkor már politikai válsággal küszködő magyar nemesi rétegek egymástól elűző erdélyi és magyarországi fejlődését, az előbbi régi rendi intrikától áthatottnak, az utóbbit már-már, legalábbis szavakban európeának ítélve meg. Széchenyiről azt írta, hogy kora legjelentősebb személyiségei közé tartozik, Wesselényit pedig az írek akkor oly nagyhatalmú vezetőjéhez, O’Cannelhez hasonlította. (Az osztrák és magyar sajtót viszont olyan veszélyes ágyúnak nevezte, mint amivel a gyanútlan indiánokat lötték a spanyol hódítók.)

Az időközben európaivá szélesedő spanyolországi karlista háború hírei hallatán az algíri kaland élményeit soha elfelejteni nem tudó herceg önkéntesnek jelentkezett a legitimisták hadseregébe. A spanyol trónviszály során az „apostoli párt” Don Carlos köré sorakozott, őt ismerte el legitimnek a Szent Szövetség is, viszont a spanyol liberálisok kénytelenségből ellenségeik ellenségét, a kis királynőt pártolták. A liberális nagyhatalmak, az angolok és a franciák siettek elismerni Izabellát. Így a spanyol trónviszály az Európát megosztó nagy pártellentétek mérkőzésévé vált.

Paradox módon épp a legiparosodottabb és autonóm jogokkal rendelkező baszk tartományok kerültek szembe a centralizáló liberalizmussal. Vezéreik, Cabrera és Zumalacarreguy Schwarzenberg szemében a katolikus hit és a fenyegetett legitim jog védelmezői voltak, s amikor hír jött Cabrera anyjának kegyetlen meggyilkolásáról, a liberálisokat morálisan is megbélyegző osztrák sajtó őt idézte. (A konzervatívok hamis pátosztát viszont Heinrich Heine tette nevetségessé az 1841 őszutóján írott „nyáráji álomban”, az Atta Troll címet viselő furcsa, epikus költeményében. Ebben Don Carlos egyik főembere Zsiványffy néven medvetáncoltatóként szerepel. Valószínűleg Lichnowsky német hercegre céloz itt a költő, aki - akárcsak Schwarzenberg, a korlátolt és reakciós Don Carlos szolgálatában állt.) De mert az ellenpárt liberális alkotmánya, az estatute eltörölte a baszk kiváltságokat, a legitimista háború igazi népfelkeléssé vált a konzervatív oldalon, a népi háborúk minden kegyetlenségével. A herceget is megdöbbentette, hogy a karlisták nem adtak, de nem is kértek kegyelmet és százával lőtték agyon hadifoglyaikat. (A polgárháború minden háború közt a legkegyetlenebb hiszen ez az egyetlen olyan összecsapás, ahol mind a két fél pontosan tudja, hogy miért harcol.) A kis királynő seregei módszeresen szétszabdalták Don Carlos nagyobb erőit, majd egyenként semmisítették meg a körülvárt csapatokat. A karlista sebesülteknek annyi esélyük sem volt a túlélésre, mint a Napóleon elleni felkelés idején elfogott felkelőknek: a liberálisok dühe baszkföldön népiirtásba torkollott. Schwarzenberg úttalan utakon próbálta magát átvágni a Don Carlos menekülése után még egy évig, 1840-ig harcoló Cabrerához, de lováról leesve súlyos sérülést szenvedett. Szerencséjére sebesülten is sikerült átkelnie a Pireneusokon, ahol a francia hatóságok letartóztatták, majd Bordeaux-ba internálták. A spanyolországi erőpróba az európai liberalizmus győzelmével végződött, s bár a győzelem megkérdőjelezte a legitimitás metternichi eszményét, Izabella királynő egymást követő szeretőinek ármánya s a meghirdetett elvek sárbatiprása, a néppel szemben érzett közöny még szerencsétlenebbé tette az ország kormányzatát, mint amilyen az a karlisták fellépése és a polgárháború előtt volt.

A galíciai felkelés

A franciaországi internálás után a herceg kényszerű semmittevését az 1842-ben Sziléziában a breslaui katonai táborban tett látogatása szakította meg. Ekkor Ferdinánd főherceg rábeszélésére visszatért a hadsereghez, s a következő év tavaszán részt vett a veronai nagy hadgyakorlaton. Idejének nagyobb részét azonban változatlanul kedvenc búvóhelyén, a máriavölgyi kolostorépületben töltötte, Esmeraldával. Most már mindent tudott a háborúkról és a nőkről, fiatalos vonzerejének megcsappanása kiábrándult bölcselkedéssel járt. Liszt Ferenc egy 1840 végi pesti hangverseny után a következőket jegyezte le naplójában: „...először éreztem, hogy az ifjúság tűnőben van.”

Ezekben az években jelentette meg barátainak szánt többkötetes nyomtatott kéziratát az „Egy nyugalomba vonult Landsknecht vándorútjai” címmel, amelyben irodalmi torzókban és aforizmákban jelenítette meg korát. Igazi énjét azonban újra a katonai hivatásban vélte megtalálni. A galíciai mozgolódások kezdetekor, Ferdinánd főherceg magához rendelte s a vezérkarhoz osztotta be. Az osztrákok gyors manőverekkel, csápszerűen előrenyomuló lovas-

ezredekkel csakhamar Krakkó elővárosai alá érték s a városköztársaság hódoltatása után Bochnia irányába meneteltek, ahol egyesültek a Gdownál győztes Benedek tábornokkal, majd Tarnowba vonultak be. Ferdinánd innen irányította a nemesi felkelés, majd az uraik ellen irányuló parasztháború letörését. Metternich finom iróniával írta meg József nádornak a történeteket: a lengyel emigráció elvetemült forradalmi kísérletét ugyan a galíciai parasztság hűsége megakadályozta, azonban ebből a szerencsés tényből is nagy nehézségek fakadtak a kormány számára. Az osztrákok Galíciában alkalmazott divide et impera taktikája egyébként kijózanítólag hatott a magyar ellenzéki politikusokra s tanulságai hozzájárultak ahhoz, hogy az 1848-as forradalom idején a magyar vezetők - a nemzetiségi területeket kivéve - ki tudták kerülni a számukra is felállított csapdát: a nemesi nemzet nem került szembe a gyarapodni, polgárosodni kívánó, de az öldökléstől és rablástól sem visszariadó parasztsággal.

A herceg a galíciai megtorlások után cseh főrendként az osztrák császárság történeti jog szerinti átszervezését javasolta a prágai Landtagban, a cseh és a magyar királyság régi jogainak visszaadásával. (Sok a széchenyies vonás egy-egy ilyen fellépésében, így akkor is, amikor a paraszti birtokok feldarabolódása ellen emeli fel a szavát.) A pozsonyi diéta magyar nyelvhasználatot előíró törvényeit taglalva azt fejtegette, hogy ezek megfelelő pénzügyi alap és még a kötelező nyelvhasználat előtt bevezetett s az asszimilációt előkészítő jól kiépített iskolahálózat nélkül nem sokat érnek. A magyar nyelv kötelező volta csak a nemzetiségek magyarelles érzelmét fogják kiváltani, s ráébresztik őket saját nacionalista vágyálmaik megvalósíthatóságára - jegyezte fel. A rendi ellenállás gondolata azért retorikus formában beépült történelemképebe: „A szigetvári hős, a magyar Leonidas unokája, Zrinyi Péter és sógora, Frangepán, a hóhér kezétől haltak meg, holott a Nádasdy összeesküvés élére állva a teljes elnemzetietlenedés, az ősrégi szerzett jog és intézményei megsemmisítése s a vallon és német zsoldosok önkénye ellen protestáltak.” Családjának elkötelezettsége azonban más utat jelölt ki a múltba menekülő herceg számára.

A „keresztapa”

Mielőtt Friedrich herceg további életútját követnénk, ki kell térnünk a Schwarzenbergék szigorú családi hagyományaira, katonacsalád voltukra. A birodalmi hercegi méltóságot még Lipót császár adományozta a családnak, s a mindenkori családfőt 1674-ben felvették a német fejedelmek kollégiumába. A 18. század elejétől a Schwarzenberg-ház két majorátusra oszlott, az idősebbik, a krumaui (Česky Krumlov) ág feje történetünk idején Felix herceg, a fiatalabbiké pedig Worlikban (Orlik) Fridrich herceg volt. A család birtokai Csehország harmincad részét tették ki, krumlovi rezidenciájuk nagyságban a prágai Hradsin után következett. A nagyobb horderejű ügyekben az idősebbik ág fejének „tanácsai” többé-kevésbé kötelező érvényű parancsok voltak. Ez érvényesült 1848 és 1849 viharos napjaiban is. S mint Vladimír Škutina František Schwarzenberg című 1990-ben megjelent könyvében olvashatjuk, Adolf Schwarzenberg 1598-i győri és Karl Schwarzenberg 1813-i lipcsei győzelme után immár harmadszor is egy Schwarzenberg menti meg a Habsburgok ingadozó trónját.

A harmadik megmentő, Félix Schwarzenberg, Krumau hercege a magyar történetírás gyűlölettel övezett alakja, egy évvel volt fiatalabb Friedrich hercegnél. Katonaként kezdte pályáját és 1818-ban már századosi rangra emelkedett, de az olaszországi felkelések elfojtása után, Metternich javaslatára diplomáciai szolgálatba lépett. Londonból egy botrányos házasságtörés miatt távoznia kellett s 1827-ben Neumann báróval az oldalán már a brazil császárnál képviselte Ausztriát, majd innen visszatérve a párizsi és a berlini követségeknél működött. 1838-ban a torinói és a páрмаi udvarnál osztrák diplomataként az ottani titkos rendőrséget igazgatta, két évvel később pedig nápolyi nagykövet lett, ahol a legridegebb abszolutizmus

elvén nyugvó politikát sugalmazásával és kicsapongó életmódjával ki is vívta a nápolyiak ellenszenvét. Midőn 1848. március 26-án egy utcai zavargás során a nápolyi nép megtámadta az osztrák követség palotáját, elmenekült és Észak-Itáliában vezérőrnagyi rangban belépett Radetzky marsall hadseregébe.

Félix Scharzenberg kedvenc eszméje a rendőri alapokon újjászervezett, egységes és abszolútista osztrák állam megvalósítása volt. Noha a legelőkelőbb európai arisztokrata családok egyikéből származott, azt vallotta, hogy az arisztokrácia nem alkalmas a vezetésre, s politikai tekintetben semmit nem lehet várni tőle. A forradalommal szembeni ellenállás fő eleme a polgári vagyon, fejtette ki egy Windischgrätznek írott levelében.

Sógorának, Windischgätz tábornagynak és unokafivérének, Friedrich hercegnek, akárcsak a magyar konzervatívoknak, más volt a véleménye. Az arisztokráciának közvetítenie kell a korona és a nép között, amelyre éppen azért képes, mert birtokai nincsenek alávetve a polgári szerencse váratlan fordulatainak, jegyezte meg vitáik során Friedrich herceg. Ő a föderációs alapokon nyugvó rendi állam megreformálásában látta a jövő útját, amelynek szövetségi kormányában az arisztokrácia játszott volna a főszerepet. Félix herceg racionálisan kemény, „keresztapai” vonalával szemben ezek csak romantikus elképzelések maradtak.

A forradalom és az osztrák arisztokrácia

Metternich kancellár számára a forradalom igazi előjátékát nem annyira a galíciai felkelés, mint inkább a svájci események jelentették. Az ország katolikus kantonjai 1845-ben szövetségre léptek egymással s megalakították a Sonderbundot, s a katolikus és konzervatív érdekek fő gyámolítójára, Metternichre támaszkodtak a luzerni szövetségi kormány elleni küzdelemben. Ezzel azok a liberális-konzervatív politikai ellentétek, melyek a júliusi forradalom következményeképp a távoli ibériai félszigeten polgárháborúban csaptak össze, Európa kellős közepén éleződtek ki. Metternich a változások ura akart maradni, s az osztrák befolyás biztosítására önkénteseket küldött a forrongó Svájcba.

A szövetségi kormány csapatai 1847 közepén lerohanták a Sonderbund kantonjait, így hiába jelentette ki a segítségükre küldött Friedrich herceg, hogy az osztrák érdekeket a Szent-Gotthárd hágónál megfogják védeni. A svájci reguláris egységekkel szemben az osztrák önkéntesek nem tudtak eredményt elérni s Metternich, akit nyugtalanítottak az erősödő gazdasági és politikai válság előjelei, lefújta a svájci gerilla akciókat. Schwarzenberg a hadszíntérről visszatérőben feljegyezte, hogy a Bund vereségében a hozzáértők „a bűn növekvő áradatát és a forradalmi idők moráját” hallhatják.

Valóban, a negyvennyolcas forradalmak februárban Párizsból kiindult hullámai szétzúzták a Szent Szövetség szilárdnak hitt gépezetét, s a jakobinizmus rémképét elevenítették fel. A 19. század ötvenes éveiben különös regény jelent meg Prágában „A pokol szülöttei” címmel, amely sokat elárult az eseményekben résztvevők belső világáról. A regény egyik főszereplője W., azaz Windischgrätz herceg, a másik a rendőrügynök és forradalmár író Lapina. Az utóbbi szintén hús-vér személy volt - valódi nevén Sabinának hívták -, s kiérdekelte, hogy a cseh nemzet árulójaként bélyegezzék meg. [Sabina az orosz Bakunyin herceg, az anarchia apostola mellett a szélsőséges cseh radikálisok vezetőjeként harcolt Prága barikádjain, s ügynök volta sem mentette meg a börtönbüntetésétől.] A regény W. herceget szörnyű torz-alakként jeleníti meg, aki a bécsi forradalom leverésekor pezsgő mellett hallgatja a kivégzőosztagok puskáinak ropogását, s várja, hogy a szobába berepüljön kedves hollója. A holló - amely a Schwarzenbergék címerállata - csőrében egy halott lány kivájt szemét hozza. (A prágai barrikádharcok során egy eltévedt golyó viszont Windischgrätz herceg feleségének életét oltja ki: más a regény

s más a valóság.) W. ugyan ellensége a forradalomnak, de az író epikai szabadsága folytán mégis annak kiobbantójaként mutatkozik, igénybe véve Lapina segítségét csak azért, hogy a felkelést leverhesse. (Mint láthatjuk, a szembenálló osztályok már rég levetkőzték 1789 szereplőinek naivitását, nem római tógák és dohos rizspor után nyúlnak a történelem kelléktárában, hanem ügynököket küldenek a barrikádokra.)

Friedrich herceg maga először a szerveződő bécsi nemzetőrségbe akart belépni, majd inkább úgy döntött, hogy külön zászlóaljat szervez fiatal arisztokratákból. Az udvar is el akarva kerülni XVI. Lajos hibáját s ahelyett, hogy túszként a fővárosban maradt volna, váratlanul és titokban Innsbruckba menekült. Dél-Tirolba olasz felkelők nyomultak be, s kihívták az osztrák Vendésnek nevezett tartomány parasztjainak dühödt ellenállását. A harcok során a Schwarzenberg különítmény, amelyben olyan történelmi nevek képviselői harcoltak, mint az Auerspegek, Colloredók, Waldstejnek, Coburgok, Esterházyak, Lobkoviczok, Sternbergék, Clamok, Wratislavok és Pálffyok, Chiusát védték. A névsor, mondhatni, született ellenforradalmároké.

„Ahogy bizantinikus korokban lenni szokott, a régi már halott és férges, az új azonban halva született és életképtelen” - állapította meg Schwarzenberg. A forradalom vezetői „az erőszakot tekintik célnak ahelyett, hogy egy magasabb cél eszközeként használnák.” Megint az 1830-as évek kritikus hangját fedezhetjük fel. A herceg úgy érezte, hogy a tiroli harcok elvbarátainak a régi harcos, nemesi életideál megvalósítását jelentik egy olyan világban, amely ezt már csak újságírói zsargonban s elítélően ismerte. Mi, akik az egész 19. századot át tudjuk tekinteni, tudjuk, hogy igaza volt.

A prágai és a bécsi barikádok szétzúzása után az osztrák kamarilla itáliai s ezzel együtt európai befolyásának visszaállítását tűzte ki célul. A kedvező katonai előjelek arra sarkallták az idősebb Schwarzenberg-ág fejét, Félixet, hogy a még nagynémet és liberális színezetű Wessenberg kormány helyébe tisztán abszolutista és következetesen osztrák kormányt hozzon létre. Benne testesült meg az a dinasztikus politika, mely a külső hatalomról és annak eszközeiről való gondoskodást tartja a legfontosabbnak, s a fejlődést csak etatista, bürokratikus alapon tudja elképzelni. Windischgrätz herceg, aki a rendiség megreformálása felé hajlott, inkább konzervatív volt, de magyarországi kudarca után félreállították s ezzel a neoabszolutista irányzat szabad kezét kapott. Friedrich herceg a bukott császári alterego híve volt, amikor azonban a magyarországi hadszíntérre rendelték, elfojtva érzéseit, a Schwarzenbergék nyugalmat és kíméletlenséget sugalló engedelmességével indult el élete utolsó hadjáratára. Keresztes hadjárat volt számára ez is.

Az európai polgárháború utolsó frontján

A vezérőrnagyi rangra emelkedő herceget, öccsével, az ugyancsak tábornoki rangban lévő Edmunddal - aki a kápolnai csatában a császári jobbszárnyat vezette - együtt először Welden táborszernagy parancsnoksága alá, majd annak kudarca után az új osztrák fővezérhez, Haynau táborszernagyhoz osztották be. A magyar hadjárat 1848 végén még nem sejtett nehézségeit rögtön felismerte: „Olaszországban forradalommal, de nem a szó tulajdonképpeni értelmében vett népfelkeléssel néztünk szembe.” Valamikor épp abban a Don Miguel ezredben szolgált, amely a győri és a komárom-ácsi csatában súlyos veszteségeket szenvedett, ahol a visszavonulókat Görgey Artúr tábornok kardlapozva küldte új rohamra. A foglyok kihallgatása során néhányuk elmondta, hogy Görgey katonái sokáig azt hitték, a fogva tartott Ferdinánd királyért harcolnak”. (Felix Schwarzenberg miniszterelnökként Olmützben 1848. december 2-án lemondatta V. Ferdinándot a 18 éves Ferenc József javára: az ott állomásozó császárhű magyar ezred katonái ekkor nevezték el nagy vivátozva az ifjú császárt Ferenc Jóskának.)

A herceg a magyar eseményeket az európai polgárháború keretén belül - a keresztény társadalom és az európai forradalmi párt harcának veszélyes frontjaként - értékelte, s ebbe a képbe jól beleillett a magyar hadsereg kötelékeiben harcoló volt császári ezred katonáinak dezinformáltsága. Az orosz fővezér, Paskievics herceg számára készített, az orosz hadsereg felvonulási irányát megadó tervezetében meg is jegyezte, hogy a magyaroknak a lengyelek, a forradalom condottierjei a vezetői, a magyar szupremácia az európai forradalom szempontjából csak fiktív cél. (A katonai akciók sikerével párhuzamosan egyre arrogánsabbá váló swarcgelb stílus órá sem maradt hatástalan.)

Más a helyzet Julius Haynau báróval. Mintha századunk valamely hírhedt katonai bürokráciájának portréját rajzolta volna meg 1847-es minősítése: „A katonai tudományokban járatos, de a katonai tisztességet majdnem sértő fősvénység jellemzi. Erkölcsi tulajdonságai miatt mindenki szeretné, ha eltávolítanák.” A kérdés számunkra az, hogy mi fűzhette össze a két eltérő jellemű és gondolkodású embert, Friedrich herceget és Haynaut? Az olasz és a magyar hadjáratot együtt harcolták végig, s a tábornok fősvénysége ellenére a magyarországi győzelem emlékére maga verette érmet ajándékozott a hercegnek, aki a hadjárat után végleg visszavonult a katonaélettől. Haynau minden bizonnyal az igazi arisztokratát (ő maga csak fattyú volt) s a jó vezérkari tisztet becsülte Schwarzenbergben, az pedig a polgárháborúk megvívására alkalmas céltudatos és kegyetlen, minden érzélgősségtől mentes katonát látta benne.

A világosi fegyverletétel előtt, noha Haynau makacs szenvedéllyel igyekezett a döntést a maga javára kicsikarni, Görgey elegáns szarkazmussal az oroszok előtt hódolt meg. Friedrich kényszersorozás helyett ekkor a magyar sereg közállományban lévő katonáinak szabadon bocsátását javasolta. Nem így történt, a fogságba esett katonák zömét besorozták az osztrák ezrekbe. A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy az aradi ítéletekkel egyetértett. A jogi indokoláson túl - a tábornokok javarésze azelőtt császári tiszt volt s az ítéletek de iure ezen alapultak - a mindkét fél részéről oly véres délvidéki hadjárat magyar részről elkövetett atrocitásait hangsúlyozta ki bizalmas jellegű, önmagának és legközelebbi barátainak szánt feljegyzésében. Mégis az elsők közé tartozott, akik a háború legszenyesebb történetét, az erdélyi román felkelők vérengzéseit a hatalmat konszolidálni vágyó arisztokrácia köreiben a nyilvánosság elé tárta.

Úgy tűnik, élete utolsó hadi kalandjában is ugyanazt tapasztalta, mint az előzők során: a királypártiság, a legitimizmus tisztasága nem igazolható sem győzelme, sem veresége esetén, mert az igazi arisztokrácia helyett macchiavellisztikus bürokraták a képviselői. Mint Stadion gróf, a volt trieszti helytartó, akit liberális nézetei miatt „osztrák Pombal”-nak is neveztek vagy Alexander Bach báró, aki a bécsi forradalom agitatori szószékein nevelkedett, s a bécsi „torlaszok minisztériuma” után - Pethő Sándor szavaival - „szinte hetek alatt járta meg annak a szédítő távolságnak átmeneteit, amelynek során forradalmi hernyóból császári pillangóvá változott”. Az osztrák, de a magyar konzervatívok is gyűlölték őt elvtelenségéért s azért a központosított abszolutizmusért, amely sem a történelmi erőkre, sem azokra a Habsburg-hű nemzeti mozgalmakra nem támaszkodott, amelyeket az ellenforradalom megindításakor maga a császári hadsereg karolt fel. S miután a birodalom föderális átalakulásának eszméje megbukott, nagy igazság volt Schwarzenberg miniszterelnök gróf Dessewffy Emil zsörtölődésére adott válaszában, hogyha nem sikerül valamelyik parancsalkotmány keresztülvitele, Ausztriának lesz ideje egy másikra gondolni. „Wir können warten” („Várni, azt tudunk”) - fűzte hozzá az igazságügyminiszter, Anton Schmerling.

Öregkor és rezignáció

A forradalmi vihar s az ellenforradalom rémuralmának múltával a herceg 1851-ben végleg Pozsony melletti birtokára vonult vissza. Öccse, Karl Schwarzenberg épp ebben az évben nyerte el Erdély kormányzói tisztét, amelyben barátjuk, Jósika Samu volt erdélyi kancellár rábeszélésének és segítségének is szerepe volt. Az új kormányzó sokat tett az erdélyi helyzet konszolidálásáért, s viszonylag megnyugtató módon vizsgáltatta ki a román tribunok és felkelők által elkövetett gyilkosságokat. A Schwarzenbergekre treboni archívuma őrzi azt a 78 oldalas dokumentumot, amelyet Kemény báró, Alsó-Fejér megye 1848-ban kinevezett főispánja állított össze Axente és Avram Jancu csapatainak rémtetteiről. A memoár kihangsúlyozza, hogy a magyarok, miután a románokat ellenük uszították, a tömegmészárlások kezdetekor sem kaptak védelmet a császári hadseregtől, s ezért kénytelenek voltak önerőből megszervezni védelmüket. Ezzel, kommentálta Kemény báró, a királyhű magyarok alól is kihúzták a talajt s a forradalom oldalára állították őket.

Többször szót ejtettünk a hercegnek a történelem értelmét megkérdőjelező, melankolikus, írásba fojtott rohamairól, amelyek az öregkor küszöbén tovább erősödtek. Véleménye szerint a forradalmi események alatt a hadsereg és a nemesség helyzete teljesen megváltozott. „A nemességnek - írta - először a szellemisége jelentkezik, s csak azután születik meg tényleges külső formája.” (Ezt a „morfologikus” mondatot - bár a Nyugat alkonya csak 1918-ban fog megjelenni - akár Spengler is írhatta volna.) A külső forma eltűnőben van, hiszen „Magyarország és Csehország, a történelem költészete összeomlott. Időm lejárt. Mind nagyobb rezignációval figyelem a történelmi képletek teljes erővel folyó felszámolását, azokét, amelyekhez én és a családom tartozunk. A régi tiszteletreméltó koronák összetörték. A modern észállam helyettesíti a pietást.” A kritika kétségkívül unokafivére és Bach polgári alapokra helyezett rendőrállamának szól. „Néhány ártalmatlan kutyára szájkosarat húztunk, ezzel szemben mindenfelé zsandárok szaladgálnak a lábaink közt - a hadsereg kívül és belül is átalakult - és a Burg előtt, ahol a magyar nemesi családok és Németország régi nemességének fiai álltak őrt, most poroszsizakos katonák strázsálnak.”

Horst Belke 1971-ben megjelent Friedrich Schwarzenberg-ről írt monográfiájában felsorolja azokat az ellentétpárokat, amelyek az idősödő herceg gondolkodását meghatározták: a múlt tisztelete a jelenel, a konzervativizmus elsőbbsége a haladással szemben, a nemesi romantikának és a polgár technikai-individuális szemléletének a szembeállítása. S ahogy a lovagi eszmények s az abban kiteljesedő egyéni szabadság nem egyeztethetők össze a társadalmi konvenciókkal és az állami szabályozással, úgy a patriarchális viszonyok, a nemzeti sokféleség és az érzület elsőbbsége sem a bürokráciával, az állami központosítással és a rációval. Mintha egy öreg konfuciánus jogos dohogását hallanánk...

Nos a kiábrándult és konfuciánussá öregedő landsknechtet lassan a nők utáni vágy is elhagyta, s testét egyre súlyosbodó betegségek gyötörték. Idejének java részét olvasgatással és írással töltötte Mária-völgyben s amikor tehetett, vadászott. Az 1866-ban vívott porosz háború híreire donkihótei módon még egyszer hadba akart szállni, de a gyors porosz győzelem erre nem adott időt. Újabb, immár a franciák ellen kivívott porosz győzelmek évében, 1870-ben, Bécsben halt meg, abban a városban, amelyet nem igazán szeretett. Utolsó kívánsága értelmében Dél-Csehországban, az orliki várkastély sírkápolnájában temették el, minden különösebb ceremónia nélkül.

(Az 1990-ben írott kiadásra nem került tanulmány alapján készült a Schwarzenbergekről és Magyarországról című írás, amelyet a Havi Magyar Fórum hozott le 1996 novemberében.)

REJTŐZKÖDŐ POLGÁRHÁBORÚ

A magyar társadalom számára a szlovák kérdés az I. világháború előtt nemigen létezett. Természetesnek vette, hogy a Felvidéket magyarok, németek és szlovákok lakják, s azt hitte, hogy a túlnyomórészt szlováknyelvű északi vármegyék népe éppúgy szereti a „szentistváni birodalmat”, mint a magyar anyanyelvű honpolgárok. Hogy néha furcsa hírek érkeztek Prágából cseh hatalmi aspirációkról, arra legyintettek az emberek, az oroszbarát pánszlávizmust azonban komolyan vették. Egy-két sajtópert követően azt hitték, hogy néhány szlovák ügyvéden és papon kívül az ügy komolyabban nem foglalkoztat senkit. Hát nem a Felvidék volt a dualista Magyarország a budapesti ipari centrum után az ország legiparosodottabb területe? Az emberek másfélmillió tengerentúlra vándorolt honfitársukat - akiknek harmada a szlovák- és ruszinlakta megyékből származott - nem vették észre, hiányukat alig érezték. Az 1883-ban alapított FEMKE (Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület) pozsonyi, besztercebányai és kassai nagy rendezvényei mellett a kis Szlovák Nemzeti Párt turócszentmártoni mozgolódásai még annyi hírt sem kaptak, mint egy téli bál Tátrafüreden, vagy az 1870-ben felfedezett dobsinai jégbarlangban. A fiatal szlovák nemzedék, főképp a hlasisták körében (a Hlas a cseh-szlovák összetartozás folyóirata volt) Lev Tolsztoj és a prágai professzor, Tomáš Masaryk örvendett a legnagyobb népszerűségnek, s az általános szavazati jogért folytatott harcot - amelyet Ausztria 1907-ben megadott s a magyar parlament a háború végéig megtagadott - a nemzetiségi küzdelem legfontosabb részének tekintette. A csernovái 15 emberéletet követelő sortüzet (1906) és Hlinka és Šrobár, a szlovák nemzeti mozgalom vezetőinek bezárását a brit zsrnaliszta Seton-Watson és a norvég író Björnsterne Björnson írásai révén viszont egész Európa megismerhette - megerősítve azt a hamis képet, hogy a monarchia, s különösen a keleti fele a népek börtöne -, miközben Ferenc Ferdinánd trónörökösnek a dualista állam federális átalakulását s a történelmi Magyarország felosztását tervező belvedere-i irodájának egyik neves munkatársa a szlovák Milan Hodža, a későbbi csehszlovák miniszterelnök volt. (A trianoni határokat komolyan először Bécsben, a Belvedere palotában vetették papírra.)

Ország születik

A szlovákok 1914-ig csak autonómiát kértek: 1914 szeptemberében az amerikai Szlovák Liga titkára, Ivan Daxner kisebb változtatásokkal felelevenítette az édesapja által kidolgozott 1861-es Memorandum elképzeléseit. A szlovák önrendelkezés eszerint a szlovákok által lakott területekre terjedt volna ki a történelmi Magyarország területén belül. Csak az 1915 októberében megszületett clevelandi egyezmény hozott döntő változást a szlovák igényekben, amikor is egy Csehországból, Morvaországból, cseh Sziléziából és Szlovákiából álló ország létrehozása mellett foglaltak állást az amerikai szlovákok. Az elszakadás másik mozgató centruma Bécsben volt, kívül a magyar hivatalok hatáskörén. A császári és királyi hadsereg cenzori hivatala élére - amely a katonák és tisztek levelezését ellenőrizte - az a szlovák származású Karel Stodola került, aki a bécsi szabadkőművesek révén a hadsereg legfelső köreivel is bizalmas, bensőséges kapcsolatot tartott, s hivatala szlovák részlegébe Ivan Dérert és az ugyancsak magyarelles politikát folytató Jan Cablkót, a szerb részlegbe pedig Milan Hodžát választotta munkatársául. A cenzori hivatal révén közvetlen kapcsolat jött létre az osztrák parlament cseh képviselői és a születőben lévő állam mindent koordináló párizsi szervezete, a Csehszlovák Nemzeti Tanács és titkos kémközpontja az Eduard Beneš vezette „Maffia” között. A „forró drót” egészen a monarchia összeomlásáig működött, hogy aztán a beneši „Maffia” történelemformáló erőként

lépjen színre 1918 októberében, a csehszlovák állam kikiáltásakor. Az 1916 augusztusában kötött kijevei egyezményrel az oroszországi csehek és szlovákok is elismerték a párizsi Nemzeti Tanács elsőbbségét, majd 1917 márciusától a forradalom hozta ideiglenes kormány jóváhagyásával színre lépett a főképp hadifoglyokból szervezett 60-70 ezer fős, jól felszerelt csehszlovák légió is. (A légió többségében csehekből állt, a szlovákok sokkal kevésbé hajlottak a belépésre a „csehszlovák” eszmeiség befogadására. Még a Tanácsköztársaság elleni harcokban is állandó jelenség volt a szlovák legénység dezertálása.) Amikor 1918 október-novemberében a régi Magyarország építménye összedőlt, már csak az állványzatot kellett lebontani az új csehszlovák állam modern, kubista stílusú, de birodalmi önérzetet sugárzó épületéről. Csehszlovákia összesen 62 ezer km² nagyságú területet fog kihasítani (ebből mintegy 49 ezer km² esik Szlovákiára) a történelmi Magyarországból, ahol majd minden második ember magyarnak vallotta magát, most a csehek a nemzeti önrendelkezésre hivatkozva alig több, 51 százaléknyi cseh-morva népességgel fogják eljátszani az államalkotó szerepet.

A csehszlovák szellemiség kétszínűsége dacára kevés olyan nagyhatású államférfit ismerünk, mint amilyen az államalapító Tomáš Garrigue Masaryk volt. Vele kapcsolatban a magyar közvélemény mindig is megosztottnak mutatkozott: míg Szalatnai Rezső az emberi nagyság példáját látta a filozófus elnökben, addig Illyés Gyula a személyét körülölelő kultuszt megítévesztő politikai eszköznek tekintette. Magyarságképét valóban áthatotta a lenéző, a cseh és általában a szláv kultúrfölényt hirdető előítélet: e nézetei csak öregkorára, a magyarsággal, mint elnyomott kisebbséggel való szembesülése során veszítették el agresszivitásukat. A századelő politikai küzdelmeiben Szlovákiát illetően Masaryk elvetette a magyar liberalizmus által képviselt történeti jogot és vele szemben a népiséget és a természetjogot emelte piedesztálra, de a cseh korona történet jogaiból egy tapodtat sem engedett. Az igazság győzedelmeskedik - vette át a husziták jelmondatát, noha jól tudta, hogy a politikában az nyer, aki csak imitálja az igazság szeretetét. Nem véletlen tehát, hogy Trianon után a liberális konzervatív hagyományokba kapaszkodó magyarság az államalapító elnök személyének megítélésében szkeptikusnak mutatkozott, noha a „rossz szellemének” egyértelműen a prágai külpolitikát irányító Eduárd Beneš tartotta.

Egyáltalán nem furcsa hát, hogy a filmvászon eleven élményei - francia katonák és olasz tisztek vezette cseh légionáriusok bevonulása Pozsonyba - a magyar nézőben ma is a félelem riasztó húrját pendítik meg. Beszállásolt idegen katonák Pozsonyban, Losoncon, Rozsnyón és Kassán. Idő: a nemzetek forradalma. „A térképen új Európa képe jelent meg, amely kulturálisan és politikaian érett nemzetek egészséges és természetes önzéséből támadt s az európai kontinens új fejezetét, a nemzeti egységek fejlődését és haladását tette lehetővé. Véleményem szerint - tette hozzá Eduárd Beneš - ebből a fejlődésből nem vezet út visszafelé s ebbe a ténybe bele kell nyugodni akkor is, ha tárgyilagosan belátjuk, hogy ezáltal egyesek nyertek, mások megvesztettek.”

A háborús finálé nem volt sem hősies, sem szentimentális: a veszteseknek nem kegyelmeztek. Miután a felvidéki magyarok érintkezésbe kerültek új uraikkal, nyugtalanul figyelték azok „természetes önzését”, s néha arra gondoltak, hogy miért is ne játszhatnának ők is hasonló hazardjátékot mint a csehek? A monarchia volt svájci nagykövete, Johann von Schönborn - a Károlyi kormány lépéseit figyelve - akkor jegyezte föl, hogy a magyar nemzetet elvakult vezetői szocialista köztársaságba hajtják, s a végén még román csapatok fogják országukat a bolsevizmustól megszabadítani. Miután románok és csehek együtt segítettek a magyarok forradalmi agresszivitását levezetni, lehetőséget adtak nekik, hogy vagy az összezsugorodott magyar királyság területére meneküljenek vagy a kisebbségi létben találják meg önkifejezésüket.

A közép-európai kibontakozás és önkifejezés esélyeit nemcsak Trianon és a nyomában feléledő nyelvi nacionalizmus, hanem a békeszerződésben vállalt kisebbségi garanciák be nem tartása is rontotta. Ebben Csehszlovákia és elsősorban Beneš politikája volt a felelős, aki a Kis-Antant létrehozásával olyan gyűrűt font Magyarország köré, amelynek célja az ország katonai sakkban tartása mellett gazdasági alávetése volt. A csehszlovák külügyminiszter féktelen nacionalizmussal és magyargyűlöletével messze eltávolodott azoktól az eszméktől, amelyekre az „államalapító” Tomas Garrigue Masaryk az új Csehszlovákiát építeni akarta. Noha többször kijelentette, hogy egy demokratikus Magyarországgal tisztázni tudná a nézeteltéréseket, cselekedetei arra irányultak, hogy Budapesten soha ne legyen demokrácia. Borsody István „A zsarnokság diadala” c. 1960-ban, az emigrációban írott munkájában meggyőzően bizonyítja, hogy politikáját és propagandáját semmi sem zavarta volna annyira, mint a demokrácia győzelme Magyarországon. Persze e terület bajait nemcsak a trianoni rossz béke, a szenvedélyek és a magyar uralkodó körök konzervatizmusa és gyakran primitív irredentizmusa okozta, hanem az a szomorú körülmény is, hogy Közép-Európába csehszlovák diplomáciai segítséggel benyomuló Jugoszlávia és Románia sem volt demokratikus ország. A „feküdj le minden igazsággal” balkánias gyakorlata csak a jövő helyett a múltba néző magyarokra nem volt jellemző: rossz nemzetközi megítélésük mellett Szerbiát paraszti demokráciának, Romániát a párizsi szellem és a keleti, megtisztult ortodoxia szintézisének tekintették.

Az utódállamok közül Csehszlovákia volt a legelőnyösebb helyzetben. Városlakóinak száma és kulturáltsága is a gyors fejlődés mellett szólt. Mégis, akinek jó szaglőérzéke volt, megérezte rajta a mesterkelt illatot. Cseh- és Morvaország, Szilézia, Szlovákia és Kárpátalja egy olyan sárkányalakú testet formált, melynek fejéhez közelebb esett Párizs és a La Manche csatorna, mint a magyar és zsidó polgárság lakta Ungvár. Amíg a csehek még osztrák tartományként betagozódtak a német ipari civilizációba, addig a szlovákok és ruszinok egy archaikus, hagyományosan kormányzott, magyar vármegyei világban éltek. Azok a francia és angol szakértők, akik e földön a faji-nemzetiségi problémákat a maguk meztelen csúfságában inkább csak 1918 előtt tanulmányozták, s megbélyegezték a magyar nemesi mentalitást, most nem hittek azoknak az élesszemű újságíróknak, akik az államfordulat után ismét gyarmati hírekkel tértek vissza a Huculföldről, a Bodrogtözből és a Szepességből. A nemzetiségi helyzet - Masaryk elnök beszédeit és a nagyköveti jelentéseket kivéve - már a kezdet kezdetén reménytelennek tűnt.

A „nemzetek forradalma” ugyanis olyan soknemzetiségű államot hozott létre, amely örökölte a monarchia minden baját annak előnyei nélkül. A háborúban és a forradalomban örökre elsüllyedt az a hagyományos Közép-Európának nevezett történeti táj, amely kibővülve az osztrák vidékekkel, a lengyel, a cseh és a magyar királyságból alakult ki, s amelynek sorsát a XV. század utolsó évtizedétől egyrészt a keletről való fenyegetettség, másrészt a Habsburgok univerzális igényű hatalmi elképzelése határozta meg. A térség „transzlajtán”, királyi része ráadásul évszázadokig öntörvényű, külön világot alkotott, olyannyira, hogy a múlt század negyvenes éveinek romantikus politikai erői már-már Európa Kínáját látták az osztrák birodalom főúri és azt utánzó polgári formáiban a nyugati császári tartományokban is. A cseh korona országaiban a nemzeti ébredés ugyanakkor alig palástolt bosszúvágygal keveredett - ahogy a magyarok Mohácsot, a csehek Fehér-hegyet okolták minden nemzeti szerencsétlenségükért -, s ezért semmi csodáltnivaló nincs abban, amit Versailles után az osztrák-németekkel és a magyarokkal tettek. A cseh, pontosabban a „csehszlovák” lett a hivatalos nyelv, a németet és a magyart épphogy megtűrték. Az a cseh-magyar rivalizálás, amely Palaczký, a cseh nemzeti történetírás megteremtője szerint a Habsburg-monarchia tulajdonképpeni történetét jelentette, a monarchia bukásával nem ért véget: Közép-Európában a magyarok formális előnye helyébe nyomasztó cseh fölény lépett.

A fiatal cseh és szlovák generációt szigorú nemzeti étlapra szoktatták. Bármilyen kitűnőnek is bizonyult ez a koszt nemzeti szempontból, az előbbi ezzel egy száz milliós Németországtól Belgiumig terjedő, az utóbbi pedig egy húsz milliós, kereskedelemmel és iparral dúsan átszőtt gazdasági és kulturális hálóból lépett ki: a kétnyelvűség feladásával egy fantáziátlan és sok tekintetben gogolian ravasz hivatalnokréteg kezébe került az új ország irányítása. Míg a monarchiában a termékek szabadon futottak Triesztig, Fiuméig és Brassóig, nem is beszélve a hamburgi és antwerpeni, igen előnyös kapcsolatokról a középkoriasan szűkre méretezett csehszlovák nemzeti határok még a pilseni sör ivásának is komoly gátakat szabtak. A cseh fegyvergyártó lobby azonban az antanton és annak érdekszféráján keresztül tovább gazdagodott, s éppúgy otthont talált az arab világban, mint Kínában. Kicsit lenézően, de beilleszkedett az őt megvédő, félig nyugatias, félig a schwarz-gelb hagyományokat őrző cseh impériumocska kereteibe. Ez a felállás sajátos modellje volt annak az országnak, melyet nagyzolásból Csehszlovákiának neveztek el.

Bár sem a kétféjű sas, sem a kéttestű, dualista állam nem számított állattani ritkaságnak Közép-Európában, a magyar társadalmat úgy sokkolta Csehszlovákia létrejötte, mintha örökölt rémálmai saját megsemmisüléséről kézzelfogható alakban testesültek volna meg. Rettegtek az oroszoktól, akik a magyarságot „a szláv tengerben való feloldódással” fenyegették, de nem vették komolyan Seaton Watson, Leger, Denis, Tibal és a Le Monde Slave c. folyóirat köré csoportosult többi, Közép-Európára éhes francia értelmiségi receptjeinek veszélyeit, s azt, hogy Masaryk és tanítványai az egész Felvidéket tarkabarka, szlovák mintás mézeskalács házikóvá dekorálták. Egy valamirevaló kassai vagy pozsonyi magyar könyvtárból - amelyek egyébként francia irodalmi ízlést tükröztek - e történeti munkák és propagandisztikus írományok hiányoztak.

A szlovákok bekebelezésével kétmillióval nőtt az új „csehszlovák” nemzet létszáma, és sokáig senki sem akadt, aki a csalást leleplezte volna. Nem volt népszavazás: a szlovákokat sem kérdezte meg senki, akarnak-e az új állam keretében élni. S ez az attitűd végig megy az egész állam történetén, hiszen sem az 1939-es váláskor, sem az 1945-ös újraegyesülésnél, sem az 1992-es, a végső szétváláskor nem tartottak népszavazást. S leplezték azt is, hogy a felpörgetett cseh iparnak a Szudétaföld és a Felvidék egyaránt áldozatául esett. „Szlovenszkón” elsősorban a bányászat és a kohászat sorvadt el. A virágzó fémipart - még a mánták falvaiban és városkaiban is - visszafejlesztették. Tönkre ment a szépműtű üvegipar, de a textilipar, a papír- és cellulóze gyártás is nehezen bírta a cseh vállalatok versenyét. A textiliparba fektetett angol tőke Pozsonyból szakemberestül együtt Budapestre települt át. A dolog komikumához tartozott, hogy míg a monarchiában a magyar ipar ki volt szolgáltatva a nála fejlettebb osztrák és cseh iparnak, a bethleni konszolidáció kossuthias védővámjai és iparpártolása versenyképes és a csehekkel dacolni tudó ipart teremtettek. Az 1927-ben kötött magyar-csehszlovák vámtarifa egyezmény elemzése egy az 1914. évinél versenyképesebb magyar iparról tanúskodik, a belgrádi Balkán Intézet tízéves mérlege pedig azt tükrözi, hogy a várt összeomlás helyett a magyar gazdaság - összevetve az utódállamokkal - fejlettség tekintetében számos ágazatban a második helyre került Csehszlovákia mögött. Az elcsatolt Felvidék ugyanakkor kimaradt a Kárpát-medence közepén kibontakozott iparmegújulási folyamatból.

A lehűtött szlovák szívekre vékony rétegben rakódott le a fegyvergyártásból eredő jövedelmek oda is átcsgorgó gyógyírja. Fejlődött a gumi- és motorgyártás, s a fegyverekkel spekuláló Matador cég is megjelent a munkaerő piacon. Az érdekházasságnak köszönhetően megugrott a villamosenergia termelése, és műszakilag is megújult a nagy volumenű élelmiszer- és szeszipar. Jócsik Lajos, a térség iparának jó ismerője szerint azonban a csehek csak továbbfejlesztették azt az iparpolitikát, amelyet az osztrákok alkalmaztak megkülönböztetésül a történelmi Magyarországgal szemben. Az osztrák minta szerint átvett vasúti tarifa különbségek miatt

majd 15 éven át a šumavai fa vagy a pardubicei építési homok még a keleti részeken is olcsóbb tudott lenni a tátrai fánál vagy a dunai homoknál, és még a Magyarország feldarabolásáért mindent megmozgató Seaton Watson is kénytelen volt szóvá tenni, hogy Prágától Kassáig kevesebb szállítási költséget számolnak föl, mint Zsolnától Kassáig. Míg Szlovákia az adók 15%-át szolgáltatta - ez megfelelt Magyarország a kiegyezést követő évek monarchián belüli részesedésének - addig a költségvetésből való juttatásai csak 6%-ot tettek ki. A közteherviselésben meglévő aránytalanság folytán Szlovákia két évtized alatt 24 milliárd koronát vesztett: ennyi volt átlagban a köztársaság két és félévnyi költségvetése. Ugyanakkor a csehnémet határon épített lifttel és kisvasúttal felszerelt erődítmények 40 milliárdba kerültek: a németeknek puskalövés nélkül átadott kis Maginot-vonalra fordított pénz több mint a felét tehát Szlovákia és Kárpátalja izzadta ki. Ahogy II. József császárnak és utódainak katonailag alig használt a kincstárt megroppantó terezini és josefovi erődrendszer, úgy az első republika földbe fűrt betonpiramisai sem lettek többek egy érdekes idegenforgalmi látványosságnál.

A cseh kispolgár mégis el volt ragadtatva Szlovenszko előnyeitől. Szerényen élt, de gyarapodott az idegen földön. Az államfordulatot követő 18 év során majd 300 ezer cseh pionír vándorolt be Szlovákiába, elfoglalva a megújult hivatalokat és egyetemi katedrákat. A banktörvények megalkotásával és más mesterséges húzásokkal a csehek főképp a keleti országrészekben mentesültek a közterhek alól, s míg a tőke gyors ütemben halmozódott fel kezeik között, addig a nemzetiségek lakta területeken - a Szepességben, a Gömör-Szepesi Ércheységben és a déli rónákon - sorra mentek tönkre az iparos rétegek, a gyáriparosoktól kezdve le egészen a kisiparosokig és a munkásságig. A társadalmi átrétegződés látszólag demokratikus volt. A német patrícus és a magyar úri rétegek lesüllyedtek, a cseh és a szlovák kispolgárok, mesteremberek és parasztok fiaiból viszont lassacskán urak lettek. Csakhogy ez az új középosztály - amelybe egy nemrég még magyarkodó kisnemesi garnitúra is beleolvadt - a gentryhez és a kirajzó cseh-morva kispolgárhoz hasonlóan jobban kedvelte a közhivatalokat, mint a magánszféra adta lehetőségeket. A legdemokratikusabb vonása ennek az átrétegződésnek az volt, hogy egy generáció alatt ugrotta át az urat és szolgát elválasztó szakadékot.

Magyarnak lenni az első republikában

A magyarság gazdasági ereje az első republikában nem volt számottevő. Kiderült, hogy az ipar java része északon már a magyar érában is szlovák vagy morva kézben volt, a déli megyék mezőgazdaságára pedig rátelepült a zsidó tőke (Dunaszerdahely például a maga felvásárló kereskedelmével a lengyelországi zsidó kisvárosokra emlékeztetett): a malomipart, a szesz- és a cukorgyárak termelését főképp a zsidó részvényesek irányították. A magyarok zöme a mezőgazdaságban dolgozott, az egyetlen olyan nemzeti kisebbséget alkotva, amelynek paraszti számaránya az első köztársaság idején növekedett. Míg 1921-ben a magyar lakosok 61,5 százaléka foglalkozott földműveléssel, 1938-ban már 65,3 százaléka. A velük szembeni diszkrimináció kezdettől fogva, az 1919. évi ún. lefoglalási törvény kivételezésétől megmutatkozott. Négymillió hektárt foglaltak le a hatóságok a földreform végrehajtásához, ez az egész megművelt földterületnek a 29 százalékát tette ki. A magyarok mindössze a lefoglalt föld hatodát - Szarka László újabb kutatásai szerint csak 7,4 százalékát - kapták meg, noha a lefoglalt földek tulajdonosai többnyire magyar arisztokraták és középbirtokosok, egyházi és alapítványi birtokosok voltak; a többi cseh és szlovák telepéseknek (légionisták, szokoltagok) juttatták, akiket a mesterséges asszimiláció gyorsítására telepítettek le. A mesterséges asszimiláció leghatékonyabb módját, a birtokpolitikán keresztül irányított gazdasági elnyomást illetve a nemzetiség feladásáért juttatott ellenszolgáltatást a cseh propaganda nemcsak elhall-

gatta, de az antant felé az egész földosztási akciót úgy mutatta be, mint az új demokrácia kézzelfogható vívmányát.

Az állami szférában foglalkoztatott magyarok számaránya - bár az új köztársaság lakosságának 5,7 százalékát alkották - messze az országos átlag alatt maradt. 1921-ben a vasútnál 1,98, a postánál 0,36, a bíróságoknál 1,88 és az iskolákban 1,20 százalékot tett ki a magyarok aránya, ami 1930-ra 1,02-re, 0,18-ra, 0,87-re és 0,90-re esett vissza, bakterostul és takarítónőstül. A banktörvények elfogadásával és végrehajtásával a magyar bankok és takarékpénztárak száma a monarchiabeli szám egynegyedére csökkent. (A Felvidék magyarlakta déli részén 1918-ban 39 bank tevékenykedett, számuk 1928-ra hétre apadt.)

A történelmi Magyarországon a Hangya szövetkezeti mozgalom vállalta fel a falvak áruellátását, hitel- és egyéb szövetkezetek létrehozását, de az új országhatár nyomán a magyarlakta „szlovenszkói” sáv jóformán áruellátás nélkül maradt, mert erre sem a zsolnai, sem a kassai szövetkezeti központok érdekképviselőinek működése nem terjedt ki. Ugyan az 1919. évi 210. számú rendelet Pozsony székhellyel újabb szövetkezeti központot jelölt ki, ám ez még 1924-ben sem vonta be vonzaskörzetébe az új fővárosnak szinte a határáig nyúló Csallóközt és Mátyusföldet. Hosszú tárgyalások után végre 1925 júniusában megalakult Galántán a Hanza szövetkezet, amely rövid idő alatt a magyar parasztság erőfeszítéseinek köszönhetően Csehszlovákia egyik legelőkelőbb szövetkezeti központjává vált, amelyhez az utolsó békeévben már 215 fogyasztási szövetkezet tartozott több mint 60 millió koronás áruforgalommal. De el kell mondani azt is, hogy az „első republika” húsz éve alatt 22 falu nagyságú és több kisebb kolónus telep jött létre a szinte színmagyar Csallóközben. A telepes férfiak katonai alakulatokat képeztek, ún. parasztlovasságot, s fegyverviselési engedéllyel rendelkező, igazi gyarmatosítók voltak.

A csehszlovák állam erőszakos beolvasztási törekvéseit jól mutatja a statisztika: a magyar nemzetiségű nagy- és középbirtokosok kezében előző tulajdonuk alig húsz százaléka maradt, s a magyarlakta területeken az ötvenezer körüli új földtulajdonosból csak 8245 (16,5%) volt magyar, a kétezer telepítésbirtokból 677 jutott (9,6%), az ötven holdnál nagyobb 328 „maradék birtokból” pedig csupán 16 (4%) került magyar kézbe. Természetesen az ún. lefoglalási törvényt és a földreformot olyan végrehajtási rendeletek és utasítások követték, amelyek megfeleltek a belső gyarmatosítás céljának, s amit a legpregnansabban az Állami Földhivatalról szóló és a 81/1920. számú kiutalási törvény testesített meg. A Szlovákiai Települési Szövetkezet élére kinevezett Ivan Daxner nyíltan fogalmazott: „Így aztán egy emberöltő alatt minden erőszak nélkül el lehet majd szlovákosítani a magyar falut, és megbízható bástyává változtatni azt az államunk határán.” Beneš még ennél is élesebben egyenesen szláv bosszúról beszélt: „Elégtételt kell vennünk a fehérhegyi csata után elkövetett gonosztettekért, minden idegen földbirtokost el kell kergetnünk a földekről. Bosszút kell állnunk.”

Bár a birtokok legnagyobb terjedelmét demokratikusan 150 hektárban állapították meg, azonban az „államalkotó csehszlovák nép” érdekeinek kedvező kitételeket is tettek. Az osztrák-cseh arisztokrata Schönbornok - akikre nem vonatkozott a Fehér hegyért meghirdetett bosszú - kárpáti 200 ezer holdas erdőségei például megmaradtak, nem úgy, mint az Esterházy, Pálffy vagy Andrássy birtokok. A Felvidéken és Kárpátalján a földosztást húsz év alatt sem tudták vagy nem akarták befejezni: a Földhivatal illetve a földművelési tárca még az utolsó békeévben is több mint egymillió hektárt kiadatlan földet kezelt. A gyakorlatban tehát állami nagybirtokok születtek, s bérlői éppúgy zsidók maradtak, mint a magyar arisztokrácia idején. (A földeket feleáron vagy az alatt vették el a régi, nagyjából magyar tulajdonosoktól, egy-egy kisebb, 150 hektárt meg nem haladó birtokot meghagyva nekik.)

A magyar agráripár egy részét is nacionalizálták, amit az érintettek aligha voltak hajlandók kellő büntudattal annak rovására írni, hogy a cseh rendekkel szövetséges bethleni hadak 300 évvel előtte csak a távolból nézték a csatát vesztő Prága tornyait. A felvidéken 295 magyar kézben lévő szeszgyárat, 3 sörfőzdét, 5 cukorgyárat, 95 fűrészgépet, 231 malmot, 38 téglagyárat, 38 tejüzemet, 10 fürdőt és 66 egyéb, a mezőgazdaságból élő vállalkozást foglaltak le. A trianoni határok a vasútvárosokat is visszavették. A legnagyobb csomóponton, Érsekújváron a háború előtt szinte percenként átfutó vonatszerelvények száma napi 26-ra esett le. A társadalmi piramis alján az elszegényedés ugyanúgy sújtotta a szlovákokat, mint a magyarokat: a Bata-gyár egymaga 60 ezer cipészt és csizmadiát tett proletárrá.

A demokrácia azonban mégiscsak demokrácia: az államhatalom nem léphetett fel rendőri eszközökkel a magyarok újfajta, az első köztársaság törvényei biztosította gyarapodása ellen. A Hanza a kiszorított Hangya Szövetkezet működését másolta le és szoros kapcsolatban állt a felvidéki magyar ellenzéki pártokkal. Nagy súlyt fektetett a kultúrmunkára, amelynek anyagi alapját a morva példát utánzó, esetenként már cséplőgépet és traktort is működtető, Pozsonyba, Brünnbe és Bécsbe szállító nagygazdák adták. A mátyusföldiek és a csallóköziek a földrajzi adottságokat ügyesen kihasználva polgárosodtak, sok helyütt felvásárolták a földműveléshez nem értő telepesek és a cseh légionisták friss szerzeményeit. A harmincas években többször is ide látogató Móríc Zsigmond egy olyan gyakorlatiasan gondolkodó, gazdálkodó réteget talált itt, amely társadalmi értelemben szabadabban lélegzett, mint anyaországi sorstársai. A Nagy Háború utáni földosztással a Felvidék délnyugati része répa és krumpliföldjeivel, sörárpájával odakerült a cseh-morva répa-, krumpli és sörárpaföldek tövébe: emitt is, amott is könnyen állították elő a szeszt és a húst, s lehetett gazdagodni is. Túl ezen a régió azonban kelet felé a világ még zártabbá vált, mint a magyar időkben. A földek ott - mondhatni - még keletebbre csúsztak, mintha az állam - vagy az Isten - kiejtette volna őket a kezéből. A szlovák katolikus szegénység így többnyire Hlinkára és a Néppártra szavazott, a magyar nincstelenek pedig - „a cseh urak” bosszantására - előszeretettel voksoltak a kommunistákra. Az egyetlen komolyabb csendőrsortúznak így lettek magyar áldozatai.

A felvidéki középosztály saját politikai tehetetlenségét az első évtizedben úgy kompenzálta, hogy az új helyzetet ideiglenesen megszállásnak fogta föl. A többségnek kedvező választási rendszer amúgy sem tette lehetővé, hogy a kisebbség arányának megfelelő képviselőhöz jusson a prágai parlamentben, s ha a hajtóvadászathoz hasonló választási küzdelmek során néhányan be is jutottak oda, gyöngé frakcióként nem tudták érvényesíteni külön érveiket. A közhivatalokból eltávolították a magyarokat, ami azért is sikerülhetett olyan gyorsan, mert a Károlyi-kormány könnyelműen arra utasította a megyék köztisztviselőit, hogy ne tegyék le Prágának a hűségesküt. Volt, aki nyelvet cserélt és akkor a helyén maradhatott, mint a kevés „iskolázott szlovákok egyike”.

A jól menő cseh üzletekbe való betársulás, a kényelmes otthon, a magyar időkben beidomított hűséges és továbbra is megtartott cselédség korrumpálta a szlovák elitet. Kevesen vették komolyan a csehekkel való egyenrangúság gondolatát, beérték azzal, hogy a magyaroknál különbek. Vojtech Tukának a pozsonyi egyetem tanárának alkotmánytervezete - amely szerint a köztársaság szövetségi állammá alakult volna át - éppen ezért nagy vihart kavart, noha mindenki tudta, hogy a pittsburghi nyilatkozatban megígért szlovák autonómiát a Hradban, a „várban” egyszerűen elsikkasztották. A Tuka tervezte republika szlovák és cseh felét csak a köztársasági elnök személye kapcsolta volna össze, megszűnt volna a közös kormány is: mindössze külügy és vezérkar maradt volna szövetségi kézben. Gondolatai hetven év múltával ijesztő konoksággal tértek vissza a közös állam végső felbomlásakor, akárcsak az, hogy hiányzott belőlük a kisebbségek jogainak biztosítása. Már Tuka fellépésekor is olyan erősnek bizonyult a cseh-magyar háborús pszichózisból - az olasz, az orosz és a szibériai fronton való

szembenállásból, továbbá az 1919-es hadjáratból fakadt - ragályszerűen elterjedt gyűlölet a magyarokkal szemben, hogy a Saint Germainben aláírt kisebbségi jogokat a legszívesebben visszavonták volna. Minek erre botorul rálicitálni, amikor a magyarok csak cserélhető alkatrészei a szlovák-cseh alkotmányjogi küzdelmeknek? Sőt, 1918-ban már egy „ideálisabb” csere is felmerült: kitelepítésüknek a szlovák lélekben ma is visszacsengő gondolata.

A szlovák kisember körében dúló alkoholizmus kevesebbet rombolt a jellemekben, mint ennek a gondolkodásmódnak a lassú eluralkodása a papság és a tanítók körében: rászoktak a másik, velük lakó nép gyűlöletére. A prágai politikusok csak örülni tudtak ennek. Így sokáig fenn tudták tartani azt a fikciót, hogy a cseh és a szlovák ugyanannak a nemzetnek két ága, a németek és a magyarok pedig fejlődésük örök fékjei. Mindezt ezek a „hunok és ázsiaiak” azzal tetézték - mondták -, hogy 1914-ben a szlávság elpusztítására az egész világot lángra lobbantották. Miután átplántáltak a gyűlölet koreográfiáját a politikában tapasztalatlan szlovák provinciába, ízléstelenül kijelentették, hogy „nincs külön szlovák nemzet, az csak a magyar propaganda kitalálása”. A magyargyűlölet nemzeti alapgogmává tétele az önálló szlovák állam kikiáltásával is megmaradt, amikor aztán a kétszínű német propaganda rövid idő alatt befejezte azt a művet, amit a cseh demokrácia liberális írástudói kezdtek meg.

Amikor Csehszlovákia megalakulásával az Európa egyik legrégebbi történelmi államában élő felvidéki magyarság kisebbségi sorsra jutott, úgy szervezték meg a szlovák országrész közigazgatását, hogy a Saint-Germainben elfogadott s a prágai parlament által is becikkelyezett kisebbségi kötelezvények beváltathatatlanok maradjanak. Az 1920. február 29-én elfogadott törvény túl liberálisnak találtatott, s márciusi kihirdetését követően megszavazták az új közigazgatási területekről szóló 1920/126. Tt. sz. törvényt, amellyel megszüntették a történelmi vármegyéket ill. a trianoni határ csonkolta maradványait.

A csehek által bevezetett közigazgatási reformok célja a Magyarországtól örökölt vármegye-rendszer felszámolása lett, mondván, hogy bár 1848 pontot tett a nemesség „hítségő” uralmára, Szlovákia népének mégis 50 esztendőn át kellett szenvednie egy rosszul működő budapesti parlamentizmus és a „félfeudális megyerendszer” keretében. Most viszont mindent „demokratizáltak”, s a vármegyét is azért dobják a történelem szemétdombjára, hogy a közigazgatás „a nép kezébe” kerüljön. Kijelentették, hogy a magyar dzsentrit kifüstölik a reakció bagolyváraiból, s a szlovákokat a magyar hagyományok teljes megvetésére buzdították. A monarchia osztrák-cseh feléből átplántált és angolosan megreformált közigazgatás a szlovákoknak sem tetszett különösebben, ám rövidke idő alatt sikerült belőlük a magyarokkal való ezredéves együttélés minden pozitív emlékét kigyomlálni. Már maguk is azt vallották, hogy a magyar vármegye fölösleges egzotikum a háború utáni Európában, s nem vették észre, hogy száz évvel azelőtt Metternich kancellár is hasonlóképpen érvelt a liberális és polgárosodó magyar nemességgel szemben. Miközben a szlovák autonómiát az újdonsült néppárti politikusok aggályoskodó szavakkal védelmezték, segítettek a cseheknek egy hajdan még az osztrák abszolutizmusnak is ellenállni tudó autonóm szervezet gyökeres felszámolásában.

A nagyzsupa avagy nagymegye rendszer mitsem törődve a földrajzi fekvéssel, a magyar területek nemzetiségi arányszámának megváltoztatását célozta. Így került Rimaszombat és Losonc a zólyomi nagyzsupába, míg Rozsnyót és környékét a tízórányi vonathútra fekvő Liptószentmiklóshoz csatolták. Korlátozták és formálissá tették a városok autonómiáját, s Pozsony és Kassa önkormányzatát sem hagyták meg. A szlovák iparosokat és földmunkásokat megfosztották a monarchia idején nekik munkát biztosító Magyarországtól, s azzal a sok rossz információval fizették ki őket, amit gyermekeik az iskolában tanultak róla. Az északi bányavárosokban már szinte senkit sem okítottak magyar nyelvre, de a szlávos demokrácia mindent elsöprő hulláma még a német nyelvet is visszaszorította. Az új nemzedék könnyű szívvel

vándorolt a történelmi örökségként ölébe hullott magyar és német iskolavárosokba, hogy megtanulja, milyen is legyen az egynyelvű államalkotó nemzet szűk horizontja.

A nagymegyek - amelyek 1923-ban kezdtek el működni - az állami centralizáció és a szlovákosítás eszközei voltak. Létezett ugyan megyei önkormányzat, ám élén kinevezett állami hivatalnok állt - akárcsak a vármegyei ellenállás idején az osztrák politikát végrehajtó adminisztrátor -, s csak ő hívhatta össze a megyei önkormányzat ülését. Az adminisztratív hatalom gyakorlása a mindennapok szintjén, ahogy majd száz évvel előtte, most sem bizonyult eredményesnek. Túl sok területi egységet kellett felügyelni, ugyanakkor nem felelt meg a szlovák autonómisták elvárásainak. Kompromisszumképp született meg az 1927. évi 125. sz. törvény, amely a tartományi rendszert vezette be. 1928. július 1-től az országot négy tartományra, Csehországra, Morvaországra, Szlovákiára és Kárpátaljára osztották fel. Szlovákiában a tartományi önkormányzat tagjainak harmadát Prága nevezte ki, hogy így biztosítsa a kormánypárti többséget, a kerületeket és járásokat pedig úgy alakították ki, hogy azokban minden esetben érvényesíteni lehessen a magyarok nyelvhasználatának korlátozását. A járások határait úgy szabták meg, hogy minél kevesebb legyen az olyan járás, amelyen belül a „nemzetiségi” (magyar, német, ruszin, lengyel) lakosság részaránya eléri a nyelvhasználthoz szükséges 20 százalékot, az 50 százalékról - amihez a hivatalos iratokat az „illető nemzetiség” nyelvére is le kellett fordítani - vagy a 75 százalékról - amikor a hivatalos iratokat csak akkor kellett államnyelven kiadni, ha azt valaki külön kérte - nem is beszélve. Így került hátrányos helyzetbe a magyarság a pozsonyi, kassai, nyitrai, rimaszombati és gálszécsi járásban, s mivel a nemzetiségi arány alatta maradt a húsz százaléknak, betiltották a magyar nyelv használatát. Ráadásul a választókerületek „geometriai” beosztásával amíg egy szlovák választókerület mandátumához átlagban 19 753 szavazat kellett, addig egy magyar képviselői helyhez 27 697, közel nyolcezerrel több. A felsőházi, szenátori mandátumokat is kirívóan igazságtalanul osztották meg. Prágában egy szenátor megválasztásához 73 949, Érsekújvárott 105 504, keletebbre menve, Kárpátalján már 143 007 szavazat kellett. Megkülönböztetést jelentett már a jelölés is: a cseh tartományokban száz, Szlovákiában ezer aláírásra volt szükség a jelöltség megszerzéséhez. Kesernyés elégtétel: a prágai centralizáció tehát a szlovák és ruszin testvérnemzetet is területi megkülönböztetéssel sújtotta. (Kassán felhúzták a Kis-Prága néven emlegetett, a Hóhér-bástya mögötti kis, birodalmi stílusú cseh-morva hivatalnokoknak szánt épületegyüttest, s a várostól keletre eső területeken már külön, „Keleti pótlékot” is fizettek nekik.)

A túlnyomórészt magyar és német lakosságú s kétnyelvű Pozsony példája mutatja a legjobban a gyors elszlávosítást. 1921-ben megváltoztatták, „csehszlovákosították” az utcaneveteket és a tereket, bevezették a városházán a „csehszlovák” nyelvvizsgát, felszámolták a magyar Erzsébet Tudomány Egyetemet, eltávolították Petőfi szobrát s lerombolták Fadrusz János híres Mária Terézia szobrát. Pozsonyt, akárcsak a másik nagyvárost, Kassát, 1922-ben törvényhatósági városból rendezett tanácsú várossá fokozták le, azaz elvesztették közigazgatási autonómiájukat. Az illetőségi törvénnyel megkezdték a magyarok kiutasítását. Az 1921-es népszámlálásra való hivatkozással eltüntették a magyar hivatali feliratokat (pl. járásbíróság, megyei kórház, stb.). Az új állam ötödik évében a nemzetiségi ellenzék fényes győzelme dacára a polgármester választásnál a magyar és német pártok vereséget szenvedtek. A választási névjegyzék miatt kitört botrányt a hatalom nemcsak hogy elsimította, de elterelő hadműveletként kémkedési pert akasztott Esterházy Lujza grófnő nyakába.

1924-ben a nyelvsérelmekre válaszként durva vádaskodás indult a Magyar Polgári Leányiskola tanárnői ellen. Rendőrséggel kergetik ki a magyarokat a pozsonyi nagyszínházból, amely az 1920-ban alakult Szlovák Nemzeti Színház tulajdonába megy át. (A Kelet-Szlovákiai Nemzeti Színház viszont csak nagy késéssel, 1937-ben indult be.) Szüllő Géza hiába szólal fel 1925-ben

a megyegyűlésen a magyar nyelv védelme érdekében, 1926-ban még a Szent István nap megünneplését is eltiltják. A következő évben Jantausch püspök felosztatja a katolikus hitközség vezetőségét, mert a tisztújításkor nem jutott be elég cseh és szlovák a testületbe. S miközben megint magyar tisztviselőket, erdészeket és tűzoltókat bocsátanak el, az új választás kiírásánál mellőzik a magyar nyelvet. A német és magyar őslakosok 1927. évi választási nagygyűlést felheccelt tüntetők verik szét, s miután a választási csalások ellen benyújtott panaszukat elutasítják, végre többségbe kerül a városi közgyűlésben az államalkotó többség. Az államfordulat tízéves ünnepén, 1928-ban Pozsony formálisan már szlovák.

Az európai mércével mérve közepes nagyságú csehszlovák állam a lengyeleket, németeket - noha azok 1935-ig néha képviseltették magukat a kormányban is - és a magyarokat potenciális veszélyforrásként kezelte, s a kockázatot csökkentendő, papíron is lelkesen asszimilált. Ki gondolta volna, hogy ezért egy akkor még névtelen kis karlsbadi könyvkereskedő, Hans Frank tejhatalmú prágai helytartóként sokkal keményebb elégtételt fog venni, mint II. Ferdinánd császár a cseh rendeken Fehér-hegy után? Ami a magyarokat illeti, a papírok ugyancsak lefogyasztották a számukat: az 1910-es 1 069 880 főből 1930-ra 368 071 tűnt el. Kárpátalját nem számítva, a Szlovákiához került magyarság 1910-ben a maga 893 586 fős tömegével 30,5 százalékát tette ki a Felvidék lakosságának, az 1930-as csehszlovák népszámlálás szerint pedig már csak 15,4 százalékát (592 337 fő). A cseh megszállás első napjaitól az 1921. évi első népszámlálásig 101 977 ember menekült át az összezsugorodott anyaországba: ez megközelítően azonos a II. világháború utáni áttelepítés és menekülés okozta veszteséggel. Ráadásul a második népszámlálásig „szelíd hatósági nyomásra” a 76 555 izraelita vallású magyarból csak 21 744 fő maradt: a többség zsidó nemzetiségűnek vagy csehszlováknak vallotta magát. A veszteség ezen a réven 54 811 lélek volt. A nemzetiségi erőviszonyoknak ezzel az eltolódásával például a két nagyvárosban, Pozsonyban és Kassán - a magyarság elvesztette anyanyelve hivatalos használatának lehetőségét. Ez kapóra jött a magyar revízió elleni cseh propagandának, hiszen a számokkal bűvészkedve azt állíthatták, hogy a déli területek Magyarországhoz való visszacsatolásával „nagy számú szlovák kisebbség kerülne magyar uralom alá”. Mindehhez felnagyították a magyarországi szlovákok számát is, noha 1930-ban épphogy túllépte a százezres nagyságot, ráadásul kompakt tömegben a 18. századi bevándorlók leszármazottaiként, csak az ország déli csücskében, a román és jugoszláv határ menti Békés megyében éltek. (Trianon őket is három részre szakította, sokuk került román ill. szerb fennhatóság alá. A rossz jugoszláviai közállapotok miatt Csehszlovákiába repatriált szlovákok egyébként telepesként a déli magyarlakta részeken találtak fedezetet és megélhetést.)

A magyarok erős megfoghatóságát a cseh statisztikusok azzal is magyarázták, hogy a szlovák és ruszin származású magyarok nagyrésze visszatért népéhez s így növelte a többségi szláv népesség számát. A két népszámlálás (1921 és 1930) között - noha a születési arányszám a magyarok közt jóval nagyobb volt, mint az ország más vidékein - a 648 241 főnyi magyarság létszáma 592 337 főre (Szlovákia lakosságának 15,4 százalékára) zsugorodott. Az 55 904 fős veszteség tehát nem magyarázható pusztán a kettős kötődésű állampolgároknak a hátrányos helyzetbe került magyarságból való kiválásával. Az északi megyék és a bányavárosok szórványai, a szepesi polgárnemesség magyarul őrző és beszélő németiség és a nyelvterület peremére került magyarok ugyanis a természetes beolvadás vonzáskörébe kerültek, nem is beszélve az erőszakos asszimiláció romboló hatásáról: őket is bele kell számítani a veszteségbe.

A csehszlovák kormányzat - állapítja meg Vigh Károly - a dualizmuséhoz hasonló iskolapolitikát követett, ellenkező előjellel. A magyar iskolákat alig fejlesztették, a jól felszerelt s újonnan alapított szlovák állami iskolák csábításával nehezen állhatták a versenyt. Külön társadalmi szervezet is alakult, a Slovenska Liga, amely azon fáradozott, hogy a magyarlakta délen minél több, a prágai modernitást megtestesítő szlovák iskola nyissa meg kapuit. A színmagyar

községekben szlovák nyelvű iskolák egész sorát szervezte meg, sőt még óvodákat is létesített, hiszen a magyar óvodák száma még 1936-ban sem érte el a harmincat. A szlovák elemikben végzett magyar gyerek számát 14 ezerre becsülhetjük, hiszen tizenöt, háromnegyedrész magyar többségű faluban csak szlovák elemi iskola működött.

A magyarnyelvű polgári iskolák amúgy is csekély száma 1938-ig nem változott, de a tanulóké 3800-ról 5000-re nőtt. Dunaszerdahelyen, Galántán, Párkányban, Tornalján, Rozsnyón, Szepsiben s más magyar többségű helyen csak szlovák nyelvű polgári létezett, a 18 magyar polgári közül pedig 11 felekezeti volt s ezért csekély támogatást élvezett. A bencéseknek egy gimnáziumot engedélyeztek Rév-Komáromban, s egyet a reformátusoknak Losoncon. Pozsonyban, Kassán, Érsekújvárott, Ipolyságon, Rimaszombaton és Beregszászon egy-egy reálgimnáziumot tartott fenn az állam. Két magyar tanítóképző működött Pozsonyban, az egyik állami, a másik az Orsolya apácáké volt. Pozsonyban és Munkácsen egy-egy négyévfolyamos kereskedelmi iskola várta a magyar fiatalokat, s volt Pozsonyban egy kétévfolyamos is, továbbá hat egyévfolyamos kereskedelmi iskola, amelyet az egyházak tartottak fenn, ebből kettőt Kassán, egyet-egyet Érsekújvárott, Léván, Beregszászon és Pozsonyban, az utóbbit az YMCA kezelésében. Ami mindent elmond Csehszlovákiáról, amelyet „Versailles legszebb rózsájának” nevezett a francia sajtó, az az, hogy 274 gimnáziumból mindössze nyolc volt magyar. Az egyetemen a középiskolai magyar tanárképzés többnyire szlovákul folyt: a magyar irodalmat előadó renegát Bakos professzor még Petőfit is szlovák nyelven adta elő, s csak „illusztrációi” hangzottak el magyarul. Vájlók Sándor kimutatása szerint 1938-ban az első republika 30 564 főiskolai hallgatója közül mindössze 953 volt a magyar, azaz 3,1 százalékuk, holott a nemzetiségi kulcs szerint 5,5 százalékot kellett volna kitenniük.

A „szlovenszkói” magyarságnak minden nehézség ellenére volt küldetéstudata. Az iskoláit már Csehszlovákiában végigjárt nemzedék egy részét a Fábry Zoltán megfogalmazta baloldali messianizmus jellemezte. A magyar tanuló ifjúság 1928-ban a Rozsnyó melletti Gombaszögön bontotta ki a Sarló zászlaját, hogy az összmagyarságnak megmutassa a megújulás útját, a cseh társadalom belső demokratizmusát hirdetve meg a régi nemzeték hierarchikus, konzervatív közgondolkodásával szemben. A katolikus Prohászka Körök válaszként új, a Rerum Novarum ígéit hirdették a keresztény értelemben vett szociális igazságosság jelszávaival léptek fel, s a sarlósok Prága kultuszára azt válaszolták, hogy a csehek realizmusában igen sok a katolikus ellenség. A huszita - elitista - szellemű cseh egyház térhódítása Szlovenszkón a szlovák katolikusokat is ellenállásra serkentette, politikai síkon pedig kettéosztotta az országot: az Ivan Dérer féle lutheránus politikusok Prágával együtt a centralizmus, a szlovákok kétharmadát kitevő katolikusok és pártjuk, a Hlinka féle Néppárt az autonómia mellett tört lándzsát. (Hlinka maga is katolikus pap volt, aki a csernovai vérengzés kapcsán került először az európai lapok vezércikk oldalára, s utóda, Jozef Tiso ugyancsak.)

Az, hogy a szlovák katolikus egyház szembekerült a cseh „Kulturkampf”, a katolikus kultuszokat támadó kultúrpolitikájával, nem jelentette azt, hogy függetlenedve az esztergomi érsek fennhatóságától pártolta volna a magyar híveket. Szlovák püspökök léptek a magyarok helyébe, „szlovákosították” a szerzetesrendeket, s a szlovák lélekben a vallásos túlbuzgóság - akárcsak a lengyelekében - idegengyűlölettel és nacionalizmussal párosult. A polgári demokratikus Csehszlovákiában csak egyetlen magyar főiskola létesült, a losonci református teológia, amely 1925-től gondoskodott a papi utánpótlásról, ám a magyar katolikus papképzést a „szlovákok Rómája”, Nagyszombat elsorvasztotta. (Egy katolikus papköltő, Mécs László ekkor vívta híveiért utóvéd harcait a királyhelmei plébánián, s ekkor röppentette fel a falukutató az első híreket a Felvidék és Kárpátalja határán fekvő elszlovákosodott református falvakról.)

Mi volt az mégis, amiért az első csehszlovák köztársaság mégis megtartó erőt jelenthetett az ottmaradt, hivatalosan 600 ezer fő körüli magyarság számára? Hogy lehetséges nem nosztalgiával emlékezni ezekre az időkre? Ha a későbbi történeteket, vagy a román és jugoszláv királyságban kialakult helyzetet tekintjük, a megbocsátó visszaemlékezésre minden alap megvan. Ahogy a műszálat, műzket megszokja az ember, úgy megszokja, sőt bizonyos fokig élvezni is tudja egy mesterséges helyzet művés szépségét, ha az túlélhető és személyiségfejlesztő kalandnak ígérkezik. A csehekkel való találkozás a huszas-harmincas évek fordulóján a már itt ifjúvá serdült magyar értelmiség számára ilyen kalandnak tűnt.

Bár az új cseh és szlovák uralkodó réteg a minél gyorsabb beolvasztásra törekedett, az első köztársaság demokratikus politikai rendszere nem tagadhatta meg a kisebbségektől az önálló politikai szervezkedés jogát. (Nem is jött rosszul az új uraknak, hiszen a déli sáv magyar agrárproletariátusának radikális csoportjaiban nagyon erősen élt a kisebbségi létből fakadó kommunista szellem.) 1920-ban alakult meg az Országos Keresztényszocialista Párt és az Országos Magyar Kisgazdapárt - az utóbbit később Magyar Nemzeti Pártnak keresztelték át -, s választási blokkba tömörülve, a kisebbségi sérelmekkel hétszáznál több alapszervezetükkel jelentős tömegeket tudtak mozgósítani. A magyar pártok nemcsak a prágai parlamentben, de sajtójuk és nemzetközi kapcsolataik révén a köztársaság határain túl is hallatták a hangjukat. Az őslakosok - magyarok, szlovákok, ruszinok és németek - összefogását hirdették meg a fejletlenebb keleti részt elnyomó cseh pénzügyi és hivatalnok elitel, autonómiát követelve - a kor szóhasználata szerint - Szlovenszónak és Ruszinszónak. A két párt 1936-ban Egyesült Magyar Párt néven fuzionált, s 1938 őszén vezetői - miután a Prágával folytatott önrendelkezési tárgyalások zátonyra futottak - nyíltan megfogalmazták azt a célt, hogy a magyar többségű területek térjenek vissza az anyaországhoz.

A csehszlovák demokráciáról szomorúan kellett megállapítaniuk, hogy gépezete törékenynek bizonyult. Bár a cseh és a szlovák történészek előszeretettel hangsúlyozzák, hogy az „első republika” kisebbségi rendelkezései megelőlegezték a Koppenhágai Dokumentumban foglalt alapelveket - progresszív szociálpolitikája és társadalombiztosítási rendszere pedig magyar lakóinak európaias biztonságot nyújtott -, nem tudta megnyerni a felvidéki magyarságot. Még a rendszer antibolsevizmusa is magyarellenesnek tűnt, úgyhogy a felvidéki magyarok inkább veszni hagyták ennek légionista kéjeit, mintsem részt kértek volna belőle. A csehszlovák verzió szerint ugyanis a Komintern a Tanácsköztársaság és a német szpartakisták támogatásával a magyar és német revansizmus erőit játszotta meg. Prága viszont a maga szellemiségével és fábiánus szocializmusával épp a keleti, moszkvai államkapitalizmus ellenében mutatott fel új, szocialisztikus modellt Európának. Valójában az egész alig volt több egy egyetemi tanárból lett államalapító, az első köztársasággal majdnem együtt elhunyt Jan Masaryk illúziójával.

1938-ban „megindult a határ”. Az első bécsi döntéssel - amellyel a franciák és angolok hozzájárulásával Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszter a csehszlovák-magyar határt a két viszálykodó etnikum nyelvi választóvonalán húzta meg - a magyarok bevonultak a Felvidék déli sávjára. (A mintegy 12 000 négyzetkilométernyi keskeny sávot Pozsony következetesen továbbra is Dél-Szlovákiának nevezte.) 1938 fő és mellékszereplői és számtalan lelkes statisztája úgy érezték, hogy életük legszebb november havát élték meg s mint Márai Sándor riportjában olvashatjuk - a visszakapott nagyváros, Kassa úgy folytatta régi és előkelő életét, mintha a „cseh uralom” húsz éve nem is létezett volna. A hatalomváltás simasága a régi ferencjózsefi békeidők visszatértének illúzióját keltette, s a „kassai óváros utcáin emberek tízezrei kiáltották ütemesen és fáradhatatlanul: Horthy, Horthy! - számol be Mária a kormányzó november 11-i bevonulásáról. Ezzel a felvidékiek megtették első lépéseiket a csalódás és a gyűlölködés terén. Gyűlölködésük az autonómiájukat Pozsonyban kivívó és cseheket, lengyeleket, magyarokat és zsidókat egyaránt ellenségnek tekintő szlovákokhoz képest

„békebeli”, mondhatom kispolgári volt. Egész pontosan: végre tiszta szívből ismét lenézhatték a szlovákokat.

Mindenki azt hitte, hogy a „cseh megszállás”, akárcsak 500 évvel azelőtt a husziták uralma, sosem tér vissza többé. Sem az anyaországiak, sem a felvidékiek nem akartak tudni a szlovákok emancipációjáról. Ez az emancipáció 1944-ben és 45-ben 1918 és 19 cseh légionáriusai, francia és olasz tisztjei után szovjet belügyi alakulatok és szlovák partizánok képében fog megjelenni a számukra.

„Homogenizálás” a tisói köztársaságban

A hajózható út a nemzetközi politika tengerén nem olyan nagyon széles. Mikor a német és a szovjet birodalom páncélozott gőzösei elkezdtek a versengést az egyébként is nyugtalan és kiszámíthatatlan közép-európai tengeren, az itt úszkáló rozoga állambárkák összeütközései sem maradhattak el. Az 1939-ben alakult szlovák és a minél teljesebb revízióra törekvő magyar állam között is voltak ilyen összeütközések: unokák és dédunokák még ma is előítéleteiben és rögeszméikben viselik ezeknek az éveknek a lenyomatait. Vegyük szemügyre alaposan ezeket: kínos egyértelműséggel rajzolják ki az egykor ható erők erővonalait. Az önállósulás hónapjaiban a Josef Tiso vezette Szlovákiából mintegy 120 ezer csehnek kellett távoznia: Csehek gyalog Prágába! - volt a jelszó. A kitoloncoltak transzportjait a hadsereg védelme ellenére is nemegyszer megrohanták a Hlinka gárdisták, raboltak és verekedtek. Kassán - ahol a Kárpátaljáról jövő menekülők vonatai futottak át - a cseh családokat a magyarok útravalóval és részvétellel búcsúztatták: az utolsó magyar város fölött kezdődött az ellenségeskedő szlovák vidék.

Az 1939. március 14-én létrejött Szlovák Köztársaság 1940-ben visszaállította a nagymegyei rendszert, s ezen belül 58 járást alakítottak ki: az utóbbiak határait sok helyütt a régi magyar járások határainak megfelelően húzták meg. A gazdaságilag sikeresnek mondható kis országban tehát - amelyet a németek szláv mintaállamnak szántak - 1940 és 1945 között működött a legtermészetesebb területi felosztás és közigazgatás. (Amikor a győztes nagyhatalmak visszaállították Csehszlovákiát, természetesen visszatértek az 1937-es, jóval ésszerűtlenebb területi közigazgatási állapotokhoz.)

A Magyarországhoz visszakerült részekben élő szláv telepesek sorsa is szomorúan, de kevésbé drámaian alakult. A telepítés nyilvánvaló célja ellenére a magyar lakosság nem fogadta ellenségesen a kolonistákat, s a korabeli hivatalos jelentésekben sem találunk összetűzésekre utaló adatokat. (A kolonizáció fő ideológusa, Ivan Daxner legkevesebb 8000 család, azaz mintegy 40-50 ezer lélek telepítésével vélte megoldhatónak a Dél etnikai átformálását, ám húsz év alatt is csak 8-10 ezer cseh, morva és szlovák letelepítését tudta elérni.) Az 1938-as impériumváltás a telepesfalvak lakóit a helyükön találta, komolyabb atrocitás csak Kőbölkúton történt. A magyar állam szorgalmazta a telepesbirtokok felszámolását, s 1939-ben meg is kezdődött gazdáik visszavándorlása. A hatósági ösztönzés ellenére is helyükön maradt kolonisták ügye és a birtokcserék Szlovákia és Magyarország között egészen 1944-ig, a front megjelenéséig elhúzódó vita forrásává váltak, a korabeli szlovák sajtó pedig előre vetítette mindazon jogfosztó intézkedések árnyékát, amelyek a magyarságot 1945-től érni fogják. (Az esztergomi érsekség is visszakapta birtokait, de mivel az ottani magyarok az ezekből kiosztott telepes földekből sokat felvásároltak, most megváltást kellett fizetniük az érsekségnek, hogy aztán 1945 után ezeket elveszítsék.)

Kis Háború (Mala vojna) néven vonult be a szlovák történelembe a magyar szakirodalom által jelentéktelen incidensnek tartott konfliktus, Kárpátalja 1939 márciusi visszafoglalásakor. A magyar hadsereg Szobráncnál tűzharcba keveredett az alakulóban lévő szlovák hadsereg alakulataival és Igló katonai repülőterét bombázta. Magyar részről csak kevesen vették észre a helyzet komolyságát - az összetűzéseknek egyébként a szlovákok őrangyalát játszó német diplomácia vetett véget -, azt, hogy a szlovákok ettől kezdve úgy érezték, jogos elégtelenséggel és ellenszenvvel kezelhetik magyar szomszédaikat. Keleten - mint Dusán Kovač írja Szlovákia története című munkájában - az országnak újabb 40 000 fő lakta területről kellett lemondania. A késleltetett bosszú szikrái 1945-ben lépték át a határt, amikor a magyarok azzal voltak elfoglalva, hogy a vesztes háború után megmutassák, mennyire demokratikus az alaptermészetük. (Többszázan - noha a felkelő szlovák ezredek tagjai voltak - ugyanúgy ki lesznek telepítve, mint a „fasisztaként” megbélyegzett csalóközied és mátyusföldiek.)

1943-ban Spisiák budapesti szlovák követ furcsa diplomáciai ballont engedett fel József királyi herceg társaságában. A diplomata beszélt a kisantant tervek felelevenítéséről a háborús Szlovákia, Horvátország és Románia közt, ám - említette - ha a délszlovákiai területeket visszakapnák, akkor hajlandók lennének egy új kisantant szövetségtől eltekinteni és akár föderációról is tárgyalni a magyarokkal. Talán együgyűség ennek a semmit mondó epizódnak az elmondása - főképp, mivel semmi folytatása nem volt -, de mégis roppant jellemző a Tengely-hatalmak körül forgó szlovák diplomáciára, amely a magyaroknak a szomszédaikkal kötendő béke iránti vágyát a számukra legszörnyűbb büntetés önkéntes vállalásával próbálta összekötni. A párizsi béketárgyalások rendezői aztán négy év múltával valóban mindent elkövettek, hogy a magyarok és szomszédaik közötti békét a magyaroknak adandó bármiféle ellengarancia nélkül biztosítsák. Ugyanakkor a szlovákoknak és románoknak senki sem vetette a szemére, hogy milyen nagy szerepet játszottak saját zsidóságuk kiirtásában, ebben csak a szuverenitását a német megszállással elvesztett Magyarországot bélyegezték meg.

A szlovákok sikeres gazdaságpolitikát folytattak a háború alatt, s már-már elhitették magukkal, hogy képesek Svájc utolérésére. Megszervezték csehek nélkül a közigazgatást, az oktatást és a hadsereget: az utóbbi Lengyelország 1939. szeptember 2-i megtámadásával a világháború kitörésének tevékeny részese lett. A németek oldalán szerzett önbizalmukat csak tovább fokozták a németek elleni nemzeti fölkeléssel: 1945-ben a magyarság egy kicsiny, de veszedelmes kalandokban edződött, a történelem akadályait az ifjú stréberek elszántságával vevő nemzettel találta magát szemben.

A csehek Emil Hácha protektorátusi elnöksége alatt viszont azt mutatták meg, hogy még a cseth gyomrában is képesek élni. A protektorátus ötödik évében tartott ünnepeken elhangzott, hogy a cseh nép nagy része elfogadta helyzetét a birodalomban és sajnálatukat fejezték ki, hogy amikor a német-római császárság központját alkották, akkor a birodalmi út helyett a rögzös és semmibe vivő cseh ösvényt választották. Befelé ugyanazt az intenzív, a német hadigazdálkodást a legaprólékosabban kiszolgáló gazdaságpolitikát folytatták, mint a szlovákok. Másodrendű árjaként, - „szláv poroszokként” - részt vettek a Kraft durch Freude szervezet tengerparti üdülésein és hajókirándulásain is, és a Skoda még az első republikában megszokottaknál is szebb lakótelepeket épített munkásainak. Lelőtték ugyan a prágai helytartót, Reinhard Heydrich-et, svejkoltak és szabotáltak, néha még agyon is lövették magukat, ám Prága felszabadításának oroszánrészét ráhagyták a németektől a felkelők oldalára állt orosz vlaszovistákra.

Kiváló taktikájukat a győztes hatalmak megértették és méltányolták. Meglophatták a németeket, hiszen olyan politikát követtek, amely biztosította, hogy a becsületes cseh kispolgár zsebébe mindig kerüljön sörre való. A magyarokat illetően tudták, hogy azok akármit is

tesznek, általános rosszallást váltanak ki a mindenkori győztesek világában, Eduard Beneš és Klement Gottwald pedig tálcán hozva népének a tőlük kapott új Csehszlovákiát, biztosak lehettek abban, hogy az szívből fogja támogatni őket az új, szláv alapokra helyezett állam újraalapításában. A háború alatt felfutott német fejlettségű cseh ipar birtoklásának vágya a Szovjetunió részéről garantálta a csehszlovák egységet, a polgári szabadságért való lelkesedést pedig gyorsan elfújta a szél.

A tisói Szlovákia meglehetősen homogén szlovák népességet hagyott a második köztársaságra. Bár Szlovákia „felosztásából” Árva és a Szepesség néhány községét etnikai alapon elcsatoló Lengyelország is kivette a részét, a németek mellett a háborúba elsőként bekapcsolódó szlovákok 1939-ben nemcsak visszavették ezeket, de meg is növelték a számukat azzal a 27 községgel, amelyeket az I. világháború után a történelmi Magyarországtól az új lengyel állam területéhez csatoltak. (Az 1910. évi népszámlálás a 24 880 főnyi lakosból itt az Isten háta mögött még 247 magyart talált.) Az 1945-ben Těšínben (Teschin) fegyveres konfliktussá szélesedett csehszlovák-lengyel ellentéteknek az oroszok parancsszóval intettek álljt, s a 37-es határok visszaállítása után a szlovák határszélen a lengyeleket, a „gorálokat” nagyjából felszívta magába a szlovákság.

A totalitárius diktatúra a maga nyers valóságában leginkább a zsidó lakossággal szemben mutatkozott meg. 1941. szeptember 9-én kiadták az ún. Zsidó Kódexet, amelynek kidolgozásánál a nürnbergi törvényeket vették alapul. 1942 márciusa és októbere közt a zsidó lakosságot deportálták, s csaknem 60 ezer embert szállítottak a megsemmisítő táborokba. A Vatikán hiába tiltakozott, a pozsonyi kormány minden egyes deportált zsidóért 500 birodalmi márkát fizetett a III. birodalomnak. A pozsonyi parlamentben egyedül Esterházy János gróf, a Magyar Párt elnöke szavazott nemmel a deportálásokra: a háború után háborús bűnösként ítélték halálra. (A kegyelmet kapott gróf a hírhedten kegyetlen mirowski börtönben halt meg 1957-ben.) A szóránymagyarság - amelynek létszáma mintegy 80 000 fő volt a tisói Szlovákiában - elvesztette pozícióit és egzisztenciáját, s a háború végi vagy azt követő kitelepítések során szinte eltűnt a Szepességből és Pozsonyból. (Ligetfalun húszezer pozsonyi magyart zártak lágerbe 1945-ben, hogy aztán kiutasítsák őket az országból.) Nyitra és a Zobor-vidék magyarsága is megcsappant, s az asszimiláció mára megpecsételni látszik a kis magyar nyelvsziget sorsát.

Ugyancsak háborús, vagy még pontosabban a szlovák nemzeti felkelés hozadéka a német kérdés megoldása. A 150 ezer fős kárpáti németység egytizede szlovák adatok szerint a háború és az elűzetés áldozata lett (15 ezer halott). A nyolcszáz éves együttélés elűzetés utáni végső számadata: 1946-ra Pozsony és a Kis-Kárpátok, Kassa, Eperjes, a Szepesség, Stósz, Mecenzéf, Handlova (Nyitrabánya) és a Bodva völgy németségéből jó, ha ötezren maradtak hírmondónak.

Hogy a radikális leszámolási vágy milyen mélyen élt a szlovákságban, azt a szlovák nemzeti felkelés eseményei is megmutatták. A partizánok, Nagymezőn, Németprónán, Nyitrabányán és Rózsahegyen tömegesen gyilkolták a német polgári lakosságot, s a magyar hadsereg elfogott honvédeit is könnyű szívvvel lötték agyon, ahogy erről a szlovákok Illyés Gyulája, Vladimír Minác is ír „Holtak és élők” című regényében. (Mintha csak az 1831-es kolerafelkelés ősi kínzásokat felelevenítő napjai tértek volna vissza: a rozsnyói hegyekben például élve vetették a tárnába a honvédeket, aztán kézigránátokat és csilléket dobtak utánuk.)

A tisói köztársaság a csehek kitoloncolásával, a zsidók deportálásával, a németek kiűzésével és a szóránymagyarság megtörésével (részbeni elűldözésével) nagy lépést tett a homogén nemzetállam megteremtése felé. Utolsó akadálynak a magyarlakta s 1945-ben visszatért déli rész bizonyult.

A „hontalanság évei”

A szlovákság alapján változott meg negyedszázad alatt. „Hadakozott-e valaha ez a nemzet a saját nevében? Most végre elkezdte” - írta harminc évvel később a szlovák nemzeti felkelésről a neves esszéista és irodalomkritikus Alexander Matuška. „Óriási fordulat ment végbe a lelkekben, valami bévülről rázta meg az embereket. Az addig beléjük fojtott lelkesedés és elszántság a felszínre tört, kirobbant. Százezrek egyedülálló, életre szóló élménye volt ez, egyedülálló, semmivel sem pótolható kollektív tapasztalat. A „népi nemzet a Felkelésben meghaladta önmagát.” S nemcsak hogy meghaladta önmagát, de egyedül is akart lenni országában. Mindez újabb borzalmakkal járt. Akik elkövelték, emancipálódott, nemzeti értelemben véve végre nagykorúsított, a magyarokat már csak felületesen ismerő generáció tagjai voltak. S Szlovákia, bár autonómiát nem, saját kormányzati szervet is kapott Prágától, ezt hívták a rendkívül furán, kaffkaian hangzó Megbízottak Testületének, hivatalai pedig minisztériumok voltak miniatűrízált kiadásban. A törvényhozói hatalmat a köztársaság régi-új elnöke, Beneš gyakorolta „a dekrétumai által”, a Megbízottak Testületének elnöke pedig 1946-tól az a felkelés idején feltűnt Gustáv Husák, aki kommunista intellektüellként hazája jövőjét a magyar kérdés megoldásában látta.

Az 1944. évi erdélyi és délvidéki vérengzések s a kárpátaljai rémségek számbavétele után hajlamosak vagyunk kézlegységgel elintézni a szlovákiai magyarüldözéseket. Pedig a szlovák sajtó és az értelmiség a háborús esztendőkhöz már úgy beszélt rólunk, mint szedett-vedett ázsiai népről, tatárokról, ősellenségről, basztardokról és a butaság megtestesítőiről, akiket a fajilag felsőbbrendű, szőke és kékszemű szlávok puszkával rendelkező tagjainak joguk van elhajtani és vagyonukból kiforgatni. A magyarok kollektív megbüntetése az 1943 decemberében megtartott Sztálin-Beneš tárgyalások egyik központi kérdése volt: az ekkor született döntés operatív megoldását a IV. Ukrán Front 1944. november 13-i parancsa tűzte ki. A Fagyjev vezérőrnagy által vezényelt belügyi csapatok szlovák partizánok segítségével deportálták a köztársaság keleti részének magyar és német nemzetiségű férfi lakosságát. Összesen ötvenezer körüli hadköteles korú (18 és 60 év közötti) férfit, zömében magyart hajtottak el három-négy évnyi „málenkij robotra” a Szovjetunióba: a felük odaveszett.

Fábry Zoltán, a csehszlovákiai magyar publicisztika legismertebb alakja ezekben az időkben jegyezte fel naplójában, hogy a német fasizmus és téboly után megismerkedhetünk egy újjal, a szláv fasizmussal is. Prágában és Pozsonyban a demokrácia 1938 előtti, elegáns formáinak visszaállítását is feláldozták a magyar és német kisebbségtől való megszabadulás oltárán. Egy „tisztá fajú” szláv állam megteremtése fűzte össze az egymásban egyébként nemigen bízó cseheket és szlovákokat, ahogy ez a kommunista pártvezér, Klement Gottwald kassai kormányprogramjából is kitűnik. Az 1945 nyarán rendezett dévényi össz-szláv kongresszus egyes jelentei már-már a nürnbergi szép napokat idézték, hiszen a szovjet tiszték váll-lapjai és kitüntetései, a lobogók és a „szláv osztályharc” szépen tervezett díszletei hű, bár kissé népies lenyomatai voltak a nürnbergi ünnepek szláv változatának. S míg a Moszkvában székelő Össz-szláv Komité vezetői elégedetten nyugtázták a Cirill és Metód püspökök emléknapijain elhangzottakat, a magyaroknak - mint ezt Janics Kálmány könyvének címe is sugallja - a „hontalanság évei” jutottak és a teljes jogfosztottság.

Az új, vagy ahogy Dušan Kováč is citálja, az „irányított demokrácia” eme sajátos arculatát Beneš elnök 1944 decemberi rendelete tárta a nyilvánosság elé. A németek és magyarok állampolgári jogait felfüggesztették: a cseh- és morvaországi három és fél milliós népességnek halálmenet, kivégzés, kínzás, internálás, kényszermunka és kiűzetés lett a sorsa. A BBC riporterei az 1945 májusától hónapokig tartó terror láttán kinyilvánították, hogy „Európának még két fasiszta állama (maradt). Az egyik Spanyolország, a másik Csehszlovákia”. A

Magyarok Világszövetségének a Magyar Országos Levéltárban őrzött irataiban olvashatjuk, hogy „Eperjesen pogromot rendeztek azok az erők, amelyeknek „hatóerejét” ... a nagytapolcsányi pogrommal kapcsolatban maga a kormány is elismer(te). Az eperjesi pogromot azért sikerült elhallgatni, mert akkor még a szövetséges hatalmak újságírói nem tartózkodtak Csehszlovákia területén ... Az eperjesi és nagytapolcsányi pogromok igazolják, hogy Csehszlovákia valóban fasiszta állam. A magyarok kezelésének módszerei is teljesen azonosak a fasiszta módszerekkel.” (Ezek hallatán - mivel a nagytapolcsányi, de még az eperjesi is elsősorban zsidóellenes program volt - Ilja Ehrenburg, a Pravda vezércikkírója is felháborodott.)

A kormány az ellenállási mozgalom kipróbált embereire bízta a szudétanémetek és a magyarok „megrendszabályozását” és kitelepítését: a büntetőjog hatálya alól kivett akciókat a kommunista párt főtítkárhelyettese, Rudolf Slánsky irányította. Csak a Pozsony-Ligetfalun felállított táborban több ezer pozsonyi magyar családot zsúfoltak össze: itt a szlovák tisztiorvosi jelentés is éhínségről, járványról és rendellenes gyermekhalálozásról beszél.

Hiába hívták fel Budapesten a nemzetközi közvélemény figyelmét, hogy „Európa kellős közepén még mindig vannak Belsenbergeket, Auschwitzok és Mauthauseneket, és ezekbe a haláltáborokba ugyanazok az emberek, akik tavaly és tavalyelőtt hitvallásuk és származásuk miatt emberek tízezreit hurcolták (utalás a szlovákok háború alatti zsidóüldözéseire - T.P.), ugyanígy hurcolják most származásuk és demokratikus hitvallásuk miatt a hazafiakat, és legtöbbször azokat, akik csak tegnap, vagy tegnapelőtt tértek vissza a német haláltáborokból az ősi házhoz. Ezek a táborok Szlovénországban vannak ... Nap-nap után százával, ezrével érkeznek hozzánk mindenükből kifosztott magyarok és magyar anyanyelvű zsidók ... Ezeknek az előadásaikból rettenetes kép bontakozik ki a szlovénországi magyar- és zsidóüldözésekről ... A Magyarok Világszövetsége azt akarja, hogy Európának ebben a legkisebb, de háborús bűnösségben talán legjobban kompromittált országában, Szlovénországban végre megszűnjön a faji gondolat uralma...”

Az üldözések és atrocitások légköre ugyanakkor jó alkalmat nyújtottak a szovjet diplomáciának arra, hogy majd egy évre elhúzzák a szovjet csapatok kivonását a csehszlovák köztársaság területéről. Ez elegendőnek bizonyult a munkásmiliciák megszervezésére és fegyverraktáraik kialakítására: erőszakos demonstrációjuk 1948 februárjában fogja több mint 40 évre eldönteni az ország sorsát. A történelem sápadt arcú s korán öregedő gyermeke, a munkás pedig kivonult a Vencel térre, hogy jelszavakat skandálva úgy érezze: ütött a világforradalom órája.

S közben felére vagy még kisebbre olvadt a felvidéki magyarság. Amikor az újra Csehszlovákiához csatolt déli járásokban a Szlovák Nemzeti Tanács - ahogy az új nemzetgyűlést 1918 mintájára elnevezték - és a helyi nemzeti bizottságok kezükbe vették a hatalmat, előbb rendeletileg elbocsátották a magyar nemzetiségű köz-, majd a magánalkalmazottakat is. A magyar tulajdonú kis- és középüzemeket, a kisiparosok műhelyeit s az üzleteket nemzeti gondnokság alá vették, élükre gondnokok, správcák kerültek. A városokban tömegével sajátították ki a magyarok lakásait, s kb. húszezer magyart rögtön kiutasítottak, főként azok közül, akik 1938. november 2-án, az első bécsi döntés határozatainak végrehajtása után költöztek ide. Bár a potsdami konferencia nem járult hozzá, hogy a csehszlovák kormány teljes egészében kitelepítés útján rendezze a magyar kisebbség kérdését, a kétoldalú tárgyalások során a győztes csehszlovák fél 1946. február 27-én lakosságcsere-egyezmény aláírására kényszerítette a magyar kormányt. Ennek értelmében kitoloncolhatták azokat a magyar személyeket, akik egy 1945-ben hozott rendelet alapján fasisztának minősültek, továbbá áttelepülésre kényszeríthettek annyi magyart, ahány magyarországi szlovák önként Csehszlovákiába

költözik. Az egyezmény lehetővé tette, hogy a csehszlovák fél áttelepülőket toborozzon Magyarországon, s e jogukkal - a győztes jogán - alaposan vissza is éltek. A csehszlovákiai magyarságnak a Magyar Köztársaság vezetőihez intézett emlékirata leszögezi, hogy „nincs rá példa sem a közeli, sem a távoli múltból, hogy egy nemzet maga készítse elő saját vérei számára ... a katasztrófát ... A prágai-budapesti egyezmény lakosságcseréről szól. De míg Magyarországot az önként jelentkező szlovákok hagyják el, Szlovákiában a szlovák hatóságok jelölik ki a kicserélendő magyarokat. Ez ... azt jelenti, hogy Magyarországról átjön Csehszlovákiába a szlovák szegénység, s a szlovákok majd áttolják a vagyonuktól megfosztott, nincstelen(né vált) magyarokat, hogy azzal is növeljék a B-listára kerülők és a nyomorgók számát.” Mindszenty hercegérsek hiába írt klasszikus nyelvezenen, fogalmazott levelet ez ügyben a Szentszékeknek, az mitsem segített. S ami még történelmi görcsként megmaradt a lelkekben, hogy a hazai németek kitelepítését azért is kellett szorgalmaznia a magyar kormánynak, hogy megfelelő helyet tudjanak biztosítani az áttelepítendő magyar lakosságnak. (A szegény és áttelepítésre jelentkezett, nagy tömegben békési szlovákok házainak csak egy része volt alkalmas az áttelepülők befogadására.)

Miután a magyar kormány az áttelepítés megkezdését halogatta, a csehszlovák fél úgy döntött, hogy a felvidéki magyarokat széttelapítja a cseh-morva részeken, főképp a németek kiűzése után megüresedett cseh-morva vidékeken. A feudális magyar nemes s a kizsákmányolt szlovák jobbágy történetileg is csak részben igazolható sztereotípiája a felülről irányított szocialista forradalom küszöbén megfordult: a szláv hivatalnok, az osztályharcos partizán nem Jánosiként, hanem kizsákmányolóként s haszonélvezőként jelenik meg a magyar paraszti népesség hátán. Ispán helyett végrehajtónak ott volt a správcá. S mindez akkor, amikor a társadalmi igazságossá nevében a munkás és a paraszt alakja fog a hatalom legitim voltának igazolásává válni.

A deportálások 1946. november 19-én kezdődtek meg. A hatóságok katonasággal záratták körül a kiszemelt falvakat, majd felszólították a családokat, hogy készítsék össze poggyászukat a legszükségesebb holmiból. Közölték, hogy minden egyéb ingó és ingatlan vagyonuk elkoboztatott, fellebbezésnek nincs helye. Katonai teherautókon vitték az embereket a legközelebbi vasútállomásra, ahonnan szigorú őrizet alatt, marhavagonokban szállították őket tovább cseh földre. Az akció 1947. február 25-ig, 99 napon át tartott, s nem szünetelt a legnagyobb fagy idején sem. Közel ezerre tehető azoknak a száma, akik erőszakul estek a végrehajtás során alkalmazott erőszaknak vagy a kiállt szenvedéseknek. A deportálások 393 községet érintettek: 44 129 magyar kényszerült elhagyni szülőföldjét. Úgy bántak velük, mint háborús bűnösökkel - állapítja meg Juraj Zvara a szlovákiai magyar nemzetiségi kérdéstről írott történeti munkájában. S mivel a deportálások előtt még 1945 folyamán 15 ezer magyar férfit kényszerszolgára vittek Csehszlovákiába, összesen mintegy 60 ezer magyar került a köztársaság nyugati felébe. A csehek - állapították meg a magyar kormány pozsonyi kiküldöttei - még az ENSZ rabszolgákra vonatkozó előírásait sem tartották be velük szemben. A fizikai erőnlét alapján osztották szét a munkára alkalmas személyeket, szétszakítva egymástól a családokat. Voltak, akik ölben laktak s néha a bilincs sem hiányzott. A szökevényeket fegyveresen, kutyával üldözték.

A deportálások hírére 1947. április 12-én megkezdődött a lakosságcsere lebonyolítása. Ezt a szlovák sajtó - akár polgári, akár kommunista volt - nemzeti győzelemként ünnepelte. Pontosán 76 616 magyar hagyta el a lakosságcsere keretében szülőföldjét, helyükre szlovákok érkeztek főképp Magyarországról (60 257 fő), de a bácskai és bánáti, szerb és román területekről is akadtak telepesek. A békési, összefüggő területen együtt élő s öntudatos szlovákság népi ereje ezzel megtört, mégis a szlovákok magyarországi kényszerasszimilációjának a mítoszát a Horthy korszak után a szocializmus évtizedeire is kiterjesztették a szlovák írástudók.

Az 1946 júniusában hozott kormányhatározat - amelyet a Pozsonyban székelő Belügyi Megbízotti Hivatal kiegészített - viszont igazi kényszerasszimilációs helyzetet teremtett. Ez magyar nemzetisége megtagadására, reszlovakizálásra szólította fel a magyar lakosságot. Az akciót Anton Granatier, az Áttelepítési Hivatal részéről így indokolta: „A szlovákok és a csehek állama akarunk lenni, s az is leszünk. Ebbe a hatalmas programba az is beletartozik, ami már egész Szlovákiában folyamatban van: a reszlovakizáció!” A hivatalnokok nem titkolták, hogy aki enged a csábításnak, az visszakapja állampolgári jogait, nem kobozzák el földjét és házát, nem vonják meg tőle az élelmiszerjegyeket. Az 1946. július 1-vel lezáródó „visszaszlovákosítás” eredményeképp a sebtében felállított reszlovakizációs bizottságok 326 679 főt nyilvánítottak újdonsült szlováknak. (Papíron ezzel a fele eltűnt a felvidéki magyarságnak.)

A művelődés joga is csak a szlovákságnak jutott. Miután a szlovák nemzeti tanácsok 1945 májusában átvették a közigazgatást a köztársaság déli területein is a szovjet katonai szervektől, megszűnt az összes magyar iskola, s betiltottak minden magyar nyomdaterméket. Nyilvános helyeken, így utcán is tilos volt magyarul beszélni. Az 1945. október 10-i elnöki dekrétum 4. cikkelye alapján betiltották az összes magyar kulturális és érdekvédelmi egyletet, vagyonukat elkobozták. S mivel megszűntek az iskolák, s a magyarokat kizárták az egyetemekről is, gimnazisták és egyetemisták ezrei szöktek át a határon az anyaországba tanulni. (S hozzájön még a szellemi javak pusztulása: csak a nyilvánosan megsemmisített, bezúzott magyar könyvek számát másfél millióra becsülhetjük.)

Az 1949. július 9-én kiadott elnöki dekrétum értelmében gyakran fasiszta, de szlovák, Hlinka gárdista népbírák ítékeztek a magyarok fölött, ezrével nyilvánítva ki őket háborús bűnösnek. S mivel az áttelepítési egyezménybe a magyar kormány kötelezettséget vállalt arra, hogy a paritáson túl átveszi a 33/1945. számú, a népbíráskodást elrendelő dekrétum értelmében bűnösnek találtatott magyar személyeket, a pozsonyi Igazságügyi Megbízotti Hivatal utasítására a kerületi és járási népügyészségek 19 564 „nagy háborús bűnös” magyart írtak össze, míg a kis háborús bűnösök névjegyzékén csak 1927 fő szerepelt. Az egy főre eső háborús bűnösök számában megdönthetetlen csúcst állítottak fel a felvidéki magyarokkal, olyant, mintha valaki egy olimpiai magasugró döntőt ezer méter körüli magassággal nyerne meg. Szerencse, hogy e jóval a paritáson felüli tömeg áttelepítését már nem tudta kierőszakolni a pozsonyi Megbízottak Testülete.

A vagyonjogi helyzet azonban a kollektív bűnösség elvének alkalmazásával a kisebbség számára így is siralmasan alakult, hiszen a csehszlovákiai magyarok állampolgárságát megvonó elnöki dekrétumot megelőzően már megjelentek a magyarok vagyonjogi egyenjogúságát felszámoló rendeletek. A Szlovák Nemzeti Tanács a Törvénytárban 4. sz. alatt megjelentetett rendelete „a németek, magyarok és a szlovák nemzet árulói és ellenségei mezőgazdasági vagyonának elkobzása és szétosztása tárgyában” intézkedett, majd az 1945. október 25-i 1945/108-as Tt. sz. elnöki dekrétum a teljes vagyonelkobzást is kimondta. Az elkobzott ingóságokat és ingatlanokat szlovák nemzetiségű igénylők között osztották szét. A Magyarországra áttelepítettek és a Szlovákiába települtek között az ingatlan vagyonérték különbözete 72 222 000 dollárt tett ki. 1949-ben 230 millió korona került transzfershámlára, 129 millió korona követelést zároltnak nyilvánítottak, s a nemzeti gondnokságból eredő, beígért 90 millió koronányi kártérítés, a 65 millió koronás, a járadékok és nyugdíjak megvonása során elmaradt létminimum, valamint az elkobzott ingóságokért járó 144 millió koronás kártérítés a felvidéki magyarság számára merő ígéretes maradt. A Csorba tói, a két immár kommunista állam képviselői közti egyezmény megkötésének bármiféle jóvátételi program beindulását megghiúsította. A magyar állam a csehszlovák állammal szemben fennálló 30 millió dolláros hadisarca még jókora, ki nem fizetett részének elengedése fejében lemondott elmenekült, kiutasított vagy áttelepült állampolgárainak Szlovákiában maradt vagyonáról.

A hontalanság és jogfosztottság éveinek végére szinte teljesen eltűnt a magyar értelmiségi és hivatalnoki réteg. S bár a lakosságcsere és a belső deportálás a legnagyobb tömegben a magyar földműveseket érintette, az 1950-es népszámlálás szerint a magyar lakosságnak még mindig több mint a fele, 55,1 százaléka a mezőgazdaságból élt, míg a szlovákoknál ez az arány 39, a csehekénél 18% volt.

1950-re tehát a szlovákiai magyar társadalom egy 19. század végi, elmaradottnak nevezhető agrárállam népesedési struktúráját mutatta a „szocialista tábor” iparilag legfejlettebb országában. Létezhetett volna a „harmadik világban” is.

Talpraállítás az internacionalizmus jegyében

Az 1948 februári kommunista államcsíny után Klement Gottwald - aki évekig arról beszélt, hogy országát megtisztítja a „német és magyar áruló szeméttől” - új kormányt hozott életre, majd Eduard Beneš lemondása után ő lett az államfő. A sajtót, rádiót és az igazgatást „egységesítették”, a következő évben pedig megkezdődtek az egyházüldözések. 1951-ben és 1952-ben a tisztogatások során a náci kollaboránsok és a potenciális ellenségnek tartott polgárság képviselői után a sztálinisták egymással is leszámoltak. A rendkívüli félelmek az idegekben beindították a német megszállás idején megtanult védekezési reflexeket, és Švejk unokái behunyták a szemüket, ha a Letna felé tekintettek. A Letnán felépült minden idők legszebb Sztálin szobra, amit Prága bármely szögletéből látni lehetett: úgy lebegett a város felett, mint az óvárosi legendák Gólemje.

Az új rendőri szocializmus meglepő módon kedvezőbb távlatot nyitott meg a felvidéki magyarság előtt, mint a nyugati hatalmak renyhe, potsdamiánus „jóindulata”, amelynek köszönhetően - menekültekkel együtt - több mint százezer magyartól szabadult meg a pozsonyi kormányzat. A szláv eszme akkor már enyhébben színezte a sztálini hatalmi képletet, annál is inkább, mert a frissen meghódított Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Beloruszlia durva kollektivizálása, és a jugoszlávokkal való konfrontáció kérdőjelet vont a szláv kölcsönösség érvénye köré. A faji eszménél is hatékonyabbnak tűnt az osztályharc éleződésének az egész térségben jól használható dogmája. A moszkvai Össz-szláv Komité helyébe lépő KOMINFORM, a Tájékoztató Iroda már a magyarokra is kiterjesztette korlátozott jóindulatát: Rákosi Mátyás és Gerő Ernő „tiszteletbeli szlávként” érkezett haza az 1947. évi varsói alakuló konferenciáról. A befogadást Boldóczi János prágai magyar nagykövet beiktatásakor Klement Gottwald a marxista frazeológia utánoszthatatlan bájjával a következőképp írta körül: „Magyarország és Csehszlovákia népei, amelyeknek baráti együttélését a múltban szándékosan megakadályozta a két ország maroknyi és a saját népe számára is idegen uralkodó osztálya, ma szilárdan és örökre csatlakoznak a világbéke és a haladás táborába, s... a legyőzhetetlen Szovjetunió vezetése alatt menetelnek a tartós béke és az igazi demokrácia végleges győzelméig az egész világon.” Ilyen szép szavakra még az utolsó békeév, 1938 kapkodó Beneš sem volt képes, amikor a nemzetek együttműködéséről beszélt. A nacionalista politika formális befejezése volt - írja Vígh Károly - a Budapesten 1949. április 16-án aláírt egyezmény, amely a „Csehszlovák-magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény” címet viselte.

A kommunista hatalomátvétel a kisebbség számára valóban kedvezőbb kormányzati gyakorlatot jelentett, mint amelyet a faji alapon álló radikális nemzetállam képviselt. 1948-ban ugyanis a magyar és csehszlovák párt júliusi találkozóján - Pozsonyban - megegyezés született arról, hogy a nemzetiségi kérdést az internacionalizmus szellemében fogják megoldani. A következő években visszaállították a magyar oktatási rendszert és egy olyan kulturális

intézményhálót hoztak létre, amelyben a korra jellemző kultúrharc az anyanyelven keresztül táplálta be a csehszlovák szemléletet az állampolgárságát visszakapó, megfélemlíttességében is kinyújtózkodni tudó magyarságba. „Csehszlovákia hatalmasai a végleges megoldást, az „Endlösungöt” későbbi időkre tolták át” - jegyzi meg erről a korról szarkasztikusan Popély Gyula. Az 1948-as alkotmány ugyanis változatlanul két szláv nép egységes államáról beszélt, s a választóurnákhoz is csak reszlovakizált magyarokat engedték. 1949 májusától megkezdődött a Csehszlovákia deportáltak visszatérése, nemtörődöm bizarrsággal hátra hagyván Kelet-Szlovákia oda került félig nomád cigányait, hogy a német faji bomba kioltása után egy bengáliai pokolgép ketyegése borzolja a cseh kispolgár idegeit. Megalakult a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Egyesülete - a Csemadok -, és Új Szó címen a kommunista párt lapot indított az 1910. évi egymillióról majdnem a harmadára csökkent felvidéki magyarság számára.

Csehszlovákia összlakossága 1950. március 1-én 12 338 450 főre rúgott s több mint három német kiűzése után végre a csehek alkották a túlnyomó többséget 8 383 923 fővel (67,9%). A szlovákok száma 3 240 549 (26,3%), a magyaroké 367 733 (3%), a lengyeleké 72 624 (0,6%), a németeké 165 117 (1,3%), az orosz, rutén és ukrán nemzetiségeké pedig 67 615 (0,6%) volt. Az ország homogenizálódott, hiszen a cseh és szlovák elem immár az összlakosság 94,2 százalékát alkotta. Szlovákiát a régi, cseh ihletésű nagyvolással hat kerületre osztották fel, a kerületek központja Pozsony, Nyitra, Zsolna, Besztercebánya, Kassa és Eperjes lett. A kerületeket viszonylag kis területű járások alkották - közülük hét volt magyar többségű -, az önkormányzati elv azonban a kerületi nemzeti bizottságok túlhatalma miatt még papíron is alig érvényesülhetett. A centralizáció 1960-ban tovább erősödött, amikor is a korábbi kerületek összevonásával három nagykerület jött létre (Pozsony, Besztercebánya, Kassa), s általában három kisjárással összekapcsolásával ún. nagyjárássokat hoztak létre. (Ekkor már csak a dunaszerdahelyi és komáromi járás maradt magyar többségű.) Az így kialakított közigazgatási rendszer - amely a sajátos helyi problémák iránt mindvégig közömbös maradt -, az 1968-as cseh-szlovák dualizmust követően is változatlan maradt, egészen 1990-ig, amikor a „bársonyos forradalmat” követően a nagyjáráson belül olyan körzeteket hoztak létre, amelyek esetenként már-már egybeestek az 1918 előtti történelmi vármegyék járosaival.

A kisebbségek csakis az internacionalizmus keretein belül érvényesíthették csekély jogait. Akik ezt túllépték, mint 1949-ben Arany László és „összeesküvő” társai, azoknak súlyos börtönbüntetés volt a válasz. Ugyanakkor az 1951 novemberében megkötött magyar-csehszlovák kulturális egyezmény után teljes erővel indították meg a „szlovák polgári nacionalizmus” elleni harcot is. A párton belüli elhajlók ügyében a magyar és a csehszlovák állambizottsági szervek átnyúlva a határokon már jóval előbb fontos információkat és kompromittáló iratokat adtak át egymásnak: így került sor Noel Field prágai őrizetbe vételére, aki aztán a Rajk-per koronatanújaként szerepelt. A budapesti perben felvetett prágai szál, s végül a cionizmus vádja a Slánsky ügyben - amely Sztálin utolsó nagy, az egész „szocialista tábornak” szóló kirakatpere volt - formálódott tovább. A csehszlovák börtönök ekkor fantasztikus emberrakománnyal voltak tele: banderisták, vlaszovisták, gestapósok, kollaboránsok, német tábornokok, cseh légionárius tisztek, cionisták, minden rendű és rangú papok, polgári politikusok és különféle rendű és rangú kommunisták. Az 1952-ben tíz társával együtt kivégezt Rudolf Slánskyt, a párt félreállított főtitkárát árulással és cionizmussal vádolták, de a vád még véletlenül sem utalt arra, hogy bűnös 267 ezer csehszlovák német lemészárlásában, illetve eltűnésében. A kivégezettek közt volt a „burzsoá nacionalista” Vlado Clementis, volt külügyminiszter is, aki a béketárgyalásokon még a moszkovita párthierarchiában nála feljebb álló Gerő Ernő orra alá is borsot fűjt. A szlovák Clementis halála üzenet volt Gustáv Husák számára, akinek nem kis része volt az 1945-öt követő magyarellenese intézkedésekben: a vád

persze nem ez, hanem a köztársaság szétszakítását célzó törekvés volt. Az igen későn, 1954-ben - amikor az ilyen perek Sztálin halálával már kimentek a divatból - bíróság elé állított szlovák „burzsoá nacionalisták” közül Husákot életfogytiglani börtönbüntetésre, Ivan Horváthot 22, Daniel Okálit 18, Ladislav Holdoš 13, Ladislav Novomeskýt pedig 10 évi börtönre ítélték. Büntetésük annak a fiatal nemzedéknek szólt, amely 1944-ben és 45-ben a köztársaság föderatív berendezése mellett voksolt.

A csehszlovák-magyar hivatalos kapcsolatok ugyanakkor olyan felhőtlenek voltak mint soha, annak ellenére, hogy a magyar fél elutasította a bőszi erőmű és a Duna rendezésének első változatát. Nem adunk újabb hídfőt - jelentette ki Gerő Ernő, utalva a párizsi békében a Pozsony alatt fekvő, Szlovákiához csatolt három falura. A magyar kivitelben az északi szomszéd komoly kontingenst képviselt és dinamikusan nőtt az onnan származó behozatal is. A jóvátételi szállítások megkezdésekor Csehszlovákiával szemben kialakult magyar gazdasági függés megmaradt, de az ötvenes években egy józanabb együttműködés irányába mozdult el. A Sztálin halálát követő „olvadás” is hasonló forgatókönyv szerint folyt a két országban: a magyar „új szakaszt” pár hónappal később új gazdasági program meghirdetése követte Prágában.

Szerencsére, a kisebbségi magyarság a hatvanas évekre új értelmiségi réteget nevelt ki magának. A hontalanság éveit követően a naiv, faluról jött és mindent előről kezdő új nemzedéknek a szocialista realizmus volt a bábája, első lépéseiket Fábry humanista kritikái és a szlovák irodalmi közvélemény szerencsésnek mondható nemtörődömsége kísérte. A Szlovák Kommunista Párt viszont rendszeresen foglalkozott a magyarok helyzetével, s paternalista buzgalmában az említett együttműködési szerződésre hivatkozva a KB mellett létrehozta a Magyar Bizottságot. Ennek köszönhetően kezdődött meg a nemzeti bizottságok magyarokkal való kiegészítése, majd a Megbízottak Testületének 1952 januári határozata alapján a vegyes lakosságú járások különböző szerveinek és apparátusainak megüresedett helyeit - beleértve a vezető tisztségeket is - magyar nemzetiségűekkel töltötték fel. A határozat előírta a magyarlakta vidékek falvainak és városainak magyar nyelvű megjelölését is: a „hontalanság” idején csak a szlovák vagy az elszlovákosított nevek voltak érvényben.

A sérelmek orvoslása mögött komoly gazdaságpolitikai szándék rejlett. Miután az ország legnagyobb gabonatermő területén a magyar parasztság a szakadatlan megpróbáltatások közepette kénytelen volt beérni azzal, hogy saját és családja szükségleteit fedezze, s a magyar munkáskéz és szakértelem kiesését sem mennyiségben, sem minőségben nem pótolták a Magyarországról és Szlovákia északi, hegyes részéről oda telepítettek rajai, a kollektivizálás sikere elképzelhetetlen lett volna az őslakosok aktivizálása nélkül. A szövetkezeteket vezető, idegenből jött szlovák funkcionáriusok képtelenek voltak eredményes munkát végezni. A fordulat 1954 táján már világosan kirajzolódott, s nemcsak a magyarlakta részeken került át a szövetkezetek vezetése magyar kézbe, de a kollektivizálásban jó példával előjáró déli területek tapasztalatait átveendő a szlováklakta mezőgazdasági régiókba is magyar instruktorkat küldtek.

A magyarság nemzeti jogainak lassú, de fokozatos visszaadását jelezte a Szlovák Nemzeti Tanács 1956 júliusi alkotmányerejű törvénye is, amely a magyar és ukrán nemzetiségű lakosok gazdasági és kulturális életének kedvező feltételeit az egyenjogúság szellemében kívánta biztosítani. Persze csak egyéni, s nem kollektív jogokról volt szó. A szlovák párt először 1954-ben mondta ki, hogy véget kell vetni a reszlovakizációnak, s tíz év múlva a CSKP Központi Bizottsága már mind a reszlovakizálást, mind a csehországi „toborzást” (deportálást), s általában a magyarokkal folytatott bánásmódot hibásnak nevezte, felelősként a szlovák párt és állam szerveit jelölve meg. Ugyanakkor az 1960-ban végrehajtott területi közigazgatási

átstruktúrázásnak egyik nyilvánvaló célja az volt, hogy Dél-Szlovákiában az új járáásokban többségbe kerüljön a szlovák elem.

A magyarokkal szembeni felemás politika negatív vonulatát felerősítette az 1956-os forradalom. Csehszlovákia részleges mozgósítást hajtott végre és a hosszú csehszlovák-magyar határ egészen harckészültségbe helyezte csapatait. Beavatkozásuk csak azért nem következett be, mert a szovjet tábornokok nem tartották célszerűnek az amúgy is kínos helyzet újabb nemzeti konfliktussal való színezését. Mindenesetre, a csehszlovákok nyújtotta „elvtársi segítség” keretében egész Magyarország végigverésére elég gumibot került át a határon, s a pufajkásoknak fegyvert s belügyi szakértőket biztosítottak. (Különösen a Pavol Tonhauser vezette besztercebányai pártközpont jeleskedett ebben.) Néhány száz felvidéki magyart és a pozsonyi rokonszenvtüntetésen résztvevő szlovákokat meghurcoltak a forradalom iránt tanúsított szimpátiájukért, a nyilvános pártdokumentumok viszont csak arról szóltak, hogy a magyar nemzetiség képviselői „hű hazafiakként érezték a Csehszlovák Köztársasággal szemben”. 1956 decemberében a nyitrai területi pártkonferencián az is elhangzott, hogy „a magyar nemzetiségűek túlnyomó többsége felsorakozott a kormány és a párt mögé”. Ennek a „többségnek” a gyermekei aztán jobb híján Kassától Pozsonyig a Hajrá Fradit firkálták fel a falakra.

A lengyel minta szerinti kompromisszum megghiúsulása egyértelművé tette, hogy Magyarország státusa lényegesen különbözik a szovjet birodalom többi országaétól. Egyiket sem érte annyi megaláztatás, egyiknek a vezetői sem voltak idegenek a néptől, mint Rákosi, Gerő és társaik. Lengyelország és Csehszlovákia Szovjetunióhoz fűződő kapcsolatait nagy mértékben befolyásolta területük biztonságának szavatolása Németországgal szemben, ugyanakkor a magyarság nem tartott a németektől: az ország népe a pánszláv imperializmus, nem pedig a német terjeszkedés áldozatának tekintette magát. A magyarországi tanulságokat levonó csehszlovák pártvezetés az életszínvonal növelése és a pártállam további központosítása mellett döntött. 1960-ban - miután a pártszervezetek az erre vonatkozó javaslatokat széles körben megvitatták - alkotmányban rögzítették az ország szocialista voltát, megemlítve a magyar nemzetiségűek jogait is. A csehek arra ösztönözték a szlovákokat, hogy ne hagyják érvényesülni a nacionalista pártoskodást, s miközben komoly ipartelepítésbe kezdtek a szlovák részeken, teljesen formálissá tették a pozsonyi Szlovák Nemzeti Tanács s a Megbízottak Testületének jogkörét. Bár a hatvanas évek elején - akárcsak Magyarországon - félreállították a legortodoxabb sztálinistákat és a politikai foglyok számára széleskörű amnesztiát adtak, majd 1965-től új gazdasági mechanizmussal kezdtek kísérletezni, az erős centralizáció nagyon feszültté tette a szlovák-cseh viszonyt. A Klement Gottwaldot követő Antonín Zápotocký (1953-1957) halála után államelnökké választott Anton Novotný nem szívesen utazott Kassára vagy Pozsonyba, merénylettől, sőt mérgezésétől tartott. Elmondható, hogy a „prágai unitarizmus” következtében a hatvanas évekre a két országész kommunistái olyan messzire kerültek egymástól, mint polgári elődeik a harmincas években.

A váltakozó szlovák-cseh politikai csatározások ellenére a gazdasági téren kedvező körülmények talpra állították a felvidéki magyarságot. Ha valahol az internacionalizmusnak volt pozitív népesedési vetülete, az az ötvenes-hatvanas évek Dél-Szlovákiája volt. 1961-ben már 518 000, 1967-ben pedig 567 000 főre rúgott a magyarság száma, amely részben egy szerencsés biológiai fordulattal, részben a magyarság státusának helyreállításával függött össze: egyre több visszaszlovákosított család vallotta magát a népszámlálás során magyarnak. Nagy szerepet játszott a talpra állásban a Csemadok, amely 1949 és 1956 között valóságos „kis pártként” működött. Bár nevében kulturális szervezet volt, a szövetkezetek életében, a magyar funkcionáriusok képzésében és a magyar iskolák újbóli megalapításában döntő helyi tényezőnek bizonyult. A magyarok falvakban érdekvédelmi szerepet játszott, s így kihívta maga ellen a párt helyi szerveinek féltékenységét, nemegyszer dühét. 1956 után attól tartva,

hogy a magyar felkelés eszméit a Csemadokon keresztül a helyi lakosok magáévá tehetik, az önállóan gazdálkodó kulturális vezetőket szervilis, megbízható káderekkel cserélték fel. A szlovák és magyar belügyminisztérium együttműködésével szűrték meg a Csemadok rendezvényeire meghívott előadókat s ellenőrizték az anyaországi kapcsolatokat: az államrendőrség, a Státni Bezpečnost emberei szűkebbre vonták a magyarok köré vont hálót.

A Csemadok kulturális csillogása eltakarta, hogy a magyar iskolaügyet diszkriminatívan kezelték a hatóságok. A magyar gyermekek jelentős hányada szlovák óvodákba járt, s ennek következtében az alapiskolák (általános iskolák) első osztályába lényegesen több gyerek került, mint amennyien az óvodák utolsó évfolyamát elhagyták. A statisztika arról is tanúskodik, hogy az 1964-65-ös tanévtől kezdődően a magyar alapiskolákba beíratott gyermekek száma évről évre csökkent: a gyarapodásnak indult családok gyerekeik érvényesülését már „szlovákul” keresték. Szaporodtak azok a középiskolák, amelyeket magyar tanítási nyelvű iskolaként indítottak, de az oktatás a magyar nyelv és irodalom kivételével szlovákul folyt. Gyakori volt, hogy még magyar többségű helyeken is a magyar középiskolákat a szlovákokéval közös igazgatóság alá vonták. Pozsonyban csak 1956-ban, Léván 1958-ban indult meg a magyar nyelvű gimnáziumi oktatás, Losoncon - ahol annak négyszáz éves múltja volt - nem is engedélyezték. Általában az jellemezte a pozsonyi iskolapolitikát, hogy a magyar alapiskolák hálózatának kiépítése után a hasonló ütemű középiskolai fejlesztést lassította, sőt, elszabotálta.

Fájó pont maradt az anyanyelvi könyvkiadás és a sajtó kérdése is. Önálló könyvkiadó nem volt egészen 1969-ig, s mindössze egyetlen folyóiratot adtak ki, az Irodalmi Szemlét. Napilapnak ott volt az Új Szó a Szlovák Kommunista Párt szócsöveként, s kéthetenként jelent meg a Hét, a Csemadok lapja és a nőszövetség bábáskodásában a maga triviális elnevezésével a Nő. Magyar színház csak Komáromban létezett, a pozsonyi rádió magyar adása zenét és politikai propagandát sugárzott. Televíziós adás magyarul nem volt, csak egy róla szóló párthatározat. Ugyanakkor 1967-ben a „szlovák kulturális javak visszaszolgáltatásáról” folytatott budapesti tárgyalásokon a pozsonyi küldöttek azt fejtegették: minden a mai Szlovákia területén keletkezett művészeti alkotás csak szlovák lehet, azaz a magyar fél birtokában lévő összes felvidéki műkincs, könyv és levéltári anyag őket illeti meg. A holt javak elbirtoklásának vágya mellett az ad absurdum vitt területi elv szól. Rudolf Olšinský ugyanakkor a Csemadok programját már a nyugatnémet revansizmussal rokonította, mondván, hogy „ennek hangja nemcsak Németországban, hanem nálunk, Galántán is felcsendül”. Dániel Okáli, az áttelepítések egykori vezetője arra is figyelmeztette a szerinte túl messzire ment magyarokat, hogy a kassai kormány program még érvényben van és deportálásuk bármikor újra kezdhető. Az 1968 márciusától kirobbant vitákban a szlovákok sok mindenre válaszolhattak volna. Ehelyett magyar honfitársaikat az intrika és a gyűlölet szövevényével fonták be.

A prágai tavasz idején a Csemadok teljes nemzeti programmal lépett fel, követelte a kisebbségek egyenjogúságát és a nemzetiségi politika hibáinak azonnali kijavítását. Nagy ügyességgel kiaknázták azt az alkalmat, amit a csehszlovák társadalom megreformálása adott, s a prágai parlamentben és a Szlovák Nemzeti Tanácsban a kisebbségek képviselőiből álló nemzetiségi bizottság felállítását kérték. A délszlovákiai járások etnikai alapon való újraszervezésére és az 1945 és 1948 között hozott diszkriminációs rendeletek, a beneši dekrétumok felülvizsgálására udvariasan, és - mint a korabeli sajtóban olvasható - lojálisan ostromolták a két többségi nemzetet.

A saját áldozatkészségükkel és nagylelkőségükkel hipokrita módon dicsekvő szlovákok a békekövetként jött magyar képviselőkkel rögtön vitába keveredtek, noha vezető politikusaik - mint Gustav Husák, Karel Bačilek és a literátor Ladislav Novomeský - előzőleg önbírálatot gyakoroltak az 1945 és 1948 között a felvidéki magyarság ellen elkövetett „hibáikért”. A

szlovákság reménytelenül merev nacionalizmusa aztán az orosz tankok árnyékában mégis győzedelmeskedett. A husáki normalizáció visszatért a Dél elszlovákosításának 1948-ban feladott gondolatához. A tankok nemcsak Alexander Dubček emberarcú szocializmusának végét jelentették, hanem egy olyan viszonylag hosszú, 1948-tól 1949-ig tartó szakasznak a lezárását is, amikor szlovákok és magyarok az osztályközösség és az internacionalizmus elve alapján - ha nem is egyenlően - de viszonylag békességgel osztoztak a Prágából és Moszkvából nekik rendelt szűkös földi és szellemi javakon.

A föderatív Szlovákia kisebbségeként

Csehszlovákiában a párt vezető garnitúrája 1968 elején a szocialista rendszer lényegi reformja mellett döntött. A „prágai tavasz” még ma is bizsergető jelszava az „emberarcú szocializmus” volt. Enyhült a sajtó és a társadalom fölötti ellenőrzés, a szólásszabadság is majdnem olyan volt, mint Ferenc József idején s egyre többen utazhattak nyugatra. Ota Šik, a nyugaton is elismert reformközgazdász olyan piacgazdaság tervezetét dolgozta ki, amelynek bábája az állam lett volna a maga központosított pénzügyi és jogi eszközeivel. A dogmatikus Antonín Novotnýt 1968 januárjában visszahívták a CSKP éléről s Alexander Dubčeket választották a helyére: ő lett az első szlovák, aki a pártállam legfőbb tisztségét elnyerte. Dubček, aki az 1965-ös nagy dunai árvíz idején a Csallóközben alapozta meg tekintélyét járási párttitkárként, a demokratizálás harcos híve volt. Visszautasította a vádat, miszerint országa letért volna a szocializmus útjáról, de a szovjet párt első titkárának a pozsonyi, augusztus 3-i tárgyaláson - amelyen a Varsói Szerződés hat államának pártvezetői vettek részt - sikerült ország-világ előtt elfogadtatnia, hogy a szocializmus vívmányainak védelme nem egy ország, hanem az egész Varsói Szerződés ügye. Láthatólag frázis volt, mint annyi más. Pedig súlyos kitétel volt: megszületett a Brezsnyev doktrína. Kádár János, a magyar párt első titkára még augusztus 17-én találkozott Dubčekkel s figyelmeztette őt a katonai invázió veszélyére: a szovjet párt politikai bizottsága már az előtte lévő napon emellett döntött. Másnap, 18-án az őt, az invázióban résztvevő állam képviselői Moszkvában a döntést jóvá hagyták. A dolog komikuma, hogy a fegyveres beavatkozás akkor érte a csehszlovák társadalmat, amikor annak polgárai életükben először őszintén szeretni kezdték a szocializmust, s amikor a reformkommunisták szerepét látva a párt soha nem látott népszerűséget élvezett. (A konzervatívok halálsikolyát csak Moszkvában hallották.)

Mivel délen a magyarság által lakott települések még mindig 9 ezer négyzetkilométernyi összefüggő területet alkottak, ide magyar csapatokat vonultattak be. Az általuk megszállt rész - néhány várost, így Kassát leszámítva - nagyjából megfelelt az 1938-as első bécsi döntésben Magyarországnak ítélt sávnak. A helyzetet jól ítélték meg Moszkvában: a nagyobb településeken százak és százak mentek ki, hogy megnézzék, amint a magyar csapatok itt is, ott is felvonulnak. Annak ellenére, hogy a felvidéki magyarok hűek maradtak a csehszlovák államhoz - egész röpcédula-felhőt szórva a tankokra, és felírások tömegét firkálva a falakra és az útjelző táblákra, hogy a megszállás értelmetlenségét bizonyítsák -, a szlovákok a magyar beavatkozást nem bocsátották meg.

A Pestről idevezényelt csapatok csúfos visszavonása után a szlovák pártemberek szitkozódva írták és beszéltek, hogyan járatták le a felvidéki magyarok országuk presztízsét, majd megakadályozták, hogy az új alkotmány alapján „kis pártként” működtethető Csemadok politikai jogkört kapjon. Aztán betiltották a Magyar Ifjúsági Szövetség működését. A husáki normalizáció - amely a pártközpontúság visszaállítását jelentette a legalsó intézkedési szinten és az agyakban is - húsz éve alatt kétszáz magyar iskolát szüntettek meg, és felszámolták a

magyar nyelv használatát a hivatalos érintkezésben, amelyet az ötvenes évek internacionalista illúziói alapján egykor engedélyeztek.

A szovjet beavatkozást követő 1969-es szlovák-cseh kiegyezéssel Szlovákia nemcsak egy „neosztalinista” alkotmányt, de a csehekével egyforma státusú nemzeti kormányt is kapott, a költségvetés elosztásában kiharcolt többlet juttatásai révén pedig kísérletet tehetett a cseh iparhoz való felzárkózásra. Senki sem csodálkozott azon, hogy épp a fegyverszakmában kértek nagyobb részt, hiszen ez mind politikailag, mind gazdaságilag döntő fontosságúnak tűnt a jövőt illetően. Talán a lakótelepekért és a föld alá is bebújtatott iparért legyen hálás a szlovák nép, amelyeket a pártfunkcionáriusok az ő és cseh testvérei pénzéből építettek, s amelynek árnyékában ma oly keserves kamatokat fizetnek? Rosszul ismeri a néplelket az, aki nemmel válaszol. Szlovákia hálás volt, s amikor 1991-ben, két évvel a „bársonyos forradalom” után Gustav Husák elhunyt, az egyház, a régi és az új politika nagy emberei, de még a kisemberek is úgy gyászolták, mintha a T-72-esek, a kassai vasmű és a kivégzett Tiso elnök végrendelete is neki köszönhetően szolgálná ki az újabb, hazafias jelmezbe öltözött rendszerváltoztatókat.

A mindig kifelé, export után sóvárgó csehszlovák ipar 1968 után nemcsak hogy megépítette a maga párhuzamos kapacitásait a keleti részeken, de a „vasháromszög” országai (Csehszlovákia, NDK, Lengyelország) fő motorjává vált. A budapesti gazdaságreformerek tőlük eltérő, „liberális” modelljét kiszorítandó a verseny és a kényszerítés minden eszközét felvonultatták Magyarországgal szemben, s a legnagyobb eredményt a bösi szerződés aláírásával érték el. A magyar pártvezetők még 1956 után is pénzügyi és más okokból sokáig húzták a dunai erőmű megépítését, hiszen - akárcsak Gerőék idejében - tisztázatlan maradt a csepeli szabad kikötő sorsa és a Duna feletti rendelkezés kérdése. A szerződés - amelynek megvalósítására az első tervek 1958-ban és 1964-ben készültek el - e két kritikus pont elmosása révén oly unalmas lett, mint egy nem kívánt érdekházasság, ráadásul a magyar társadalom csak a kivitelezés során jött rá, hogy a feleket nem a patikai tisztaságú vízi energia és a gazdaságosság iránti szeretet vezette, amikor 1974. február 14-én oltárhoz léptek. (Gyanús hónap itt a február: 1946 februárjában született a lakosságcsere egyezmény, s 1948-ban volt a Vitčžny Ůnor, a kommunisták győzedelmes februárja is.)

A husáki normalizációtól ódzkodó csehszlovák társadalmat kifelé karantén intézkedésekkel és belül disszidensei ellen hozott büntetésekkel fegyelmezték meg, amelyeket lengyel és szovjet mintára Szlovákiában burkolt antiszemitizmus is kísért. A magyarság asszimilálását első sorban az iskolaügy visszafejlesztése és a féktelen urbanizáció szolgálta: a hetvenes években a nem központinak nyilvánított településeket - ez a magyar kisebbség lakta részek mintegy felét érintette - építkezési és fejlesztési tilalommal sújtották. A déli városok szinte kizárólag magyarok lakta történelmi részeit urbanisztikai s rendezési ürüggyel zömmel lebontották. Mohiban például az atomerőmű építésekor eltűnt a régi falu, s az építők nagyarányú betelepülése révén Léva is rohamos szlovákosodásnak indult. A normalizáció csúcán, a hetvenes évek második felében megpróbálták felszámolni a magyar nyelvű oktatást, amely - noha meghiúsult a magyarság ellenállásán - 1984-ben és 1988-ban ismét napirendre került. A helyzet rokon vonásokat mutatott az Erdélyben zajló homogenizálással, de az anyaországi társadalom ezt nem vette tudomásul, pedig a kisebbséget tekintve népesedési mutatók veszélyt jeleztek.

Az 1970-es népszámlálás - amely a lakosság anyanyelvét is vizsgálta -, a magyar nemzetiségűek mellett 52 ezer magyar anyanyelvű szlovákot is számba vett. A 614 000 magyar anyanyelvű állampolgárból 565 000 vallotta magát magyarnak, továbbá 7000 szlovák anyanyelvű magyar nemzetiségűnek, tehát Csehszlovákia messze legnagyobb kisebbsége 572 000 főt tett ki, nagyjából annyit, mint amennyit az 1930-as népszámlálás mutatott. Az 1980-as

népszámlálás hasonló képet mutatott, látszólag tehát minden rendjén valónak tűnt. Az ötvenes évek elejének szülési kedve azonban rég elmúlt, nevezetesen kivételként csak a dunaszerdahelyi járást említhetjük, ahol az élveszületési arányszám meghaladta a szlovákiai átlagot. Az általános tendencia ugyanis az volt, hogy a vegyes lakosságú járásokban a magyarok arányának emelkedésével csökkent az élveszületési arány. A magyar lakosság korösszetételét tekintve jóval öregebb lett, mint a szlovák és így halálozási arányszámai is magasabbak voltak: sok „reszlovakizált” végül halotti bizonyítványában tért vissza magyar nemzetiségéhez.

S míg nőtt a szlovák és cseh iparba történő elvándorlás, a nyelvhatár peremén diszkriminációt alkalmaztak a munkások felvételénél és képzésénél. Kassa - amely a kétszázötvenezeres lélekszámot célozta meg s az 1945. évi 51 689 lakosról 1985-re 222 500-ra tornászta fel magát - nagy iparvállalatai szakmunkás utánpótlásukat a szlovák fiatalok köréből toborozták. Míg a város környékén a lakosok ötöde volt magyar, a magyar szakmunkás tanulók aránya csak négy és hat százalék között mozgott. A párkányi cellulóz- és papírgyár szakmunkásképző iskolájában a beszercebányai vezérigazgatóság azzal az indokkal szüntette meg a magyar nyelvű oktatást, hogy az üzemnek a zömében magyar város és környékének elszlovákosítása is a feladatai közé tartozik. A vajáni hőerőmű szakmunkásképzőjében - mintha csak 1945-öt írtak volna - még azt is megtiltották, hogy a magyar diákok egymás közt az anyanyelvüket használják.

A diszkriminációs gazdaságpolitikának köszönhetően a dél-szlovákiai magyarság a Csallóköz és Mátyusföld természeti gazdagsága ellenére is Csehszlovákia legrosszabb jövedelmi zónája lett, ráadásul a hetvenes években a háztáji gazdaságok korlátozása a köztársaság lakói közül a törekvő, a morvaországi városok piacain is árusító magyar szövetkezeti parasztságot sújtotta a leginkább. 1967-ben nagyszabású szociológiai vizsgálatot végeztek a társadalmi státus mérésére a képzettség, a jövedelem, a munka bonyolultsági foka és az életmód alapján. A tudós szociológusok rangsora száz évvel az osztrák-magyar kiegyezés és a magyarságnak újra európai hatalmi státusba emelése után még Tiborc panaszos képzetét is meghaladta volna: első helyre kerültek a csehek, a másodikra a tēšini lengyelek, a harmadikra a szlovákok, a negyedikre az ukránok, utána jöttek a németek, aztán a magyarok és a sort a cigányok zárták be.

Ezen nincs mit csodálkozni: a nyolcvanas években a magyar diákság mintegy negyede szlovák alapiskolában tanult, megkezdtek a nyitrai pedagógiai főiskola magyar tagozatának ellehetetlenítését s 1970 óta azt is megtiltották, hogy a magyar diákok a saját költségükön tanuljanak az anyaországban. A föderatív rendszer miatt a cseh főiskolák és egyetemek kapui is kevésbé nyíltak meg számukra, mint annak előtte. Csak egy szemléltető példa: 1977-78-ban kereken ötezezer diák látogatta Szlovákia felsőoktatási intézményeit, s közülük mindössze 2200 volt magyar. Lassan kialakult a kétnyelvűségnek az a fajtája, amelyben kizárólag a második, az államnyelv vált a szakjellegű és általában a magasabb műveltség, a magasabb státusú emberekkel való társasági érintkezésnek a nyelvévé. S bár Kassa is kapott 1970-ben magyar színházat, példája Déryné korát idézte új köntösben. Az eleganciát s a társasági életet a magyar időkben épült, immár negyedszázada szlovák nemzeti színház testesítette meg.

1969-ben végre megszületett a szlovákiai magyar könyvkiadás. A Madách Kiadó szigorúan ellenőrzött munkájának köszönhetően 60-65 százalékban cseh és szlovák szerzők művei jelentek meg magyarul, ami egy olyan korban, amikor a legjobb és legnépszerűbb írók emigrációba vagy hallgatásra kényszerültek, csak árnyképét adhatta annak a cseh vagy csehszlovák szellemiségnek, amely épp akkor hódította meg Európát. Csak 1983-tól kezdett annyi hiú pártigéret után heti 30 perces magyar műsort sugározni a Csehszlovák Televízió második csatornája. Jellemző viszont, hogy 1977-ben a Kassa környéki jelerősítő berendezést úgy

állították fel, hogy ne lehessen venni a magyar adót. Hónapokig tartó huzavona után - a kassai magyar munkások sztrájkjal fenyegetőztek - engedett a kormány. Joggal féltek, hiszen a „bársnyos forradalom” előtti években az információ egyik legfontosabb csatornája a magyar TV lett, a Panoráma - például az ott leadott Dubček interjú - nemcsak a magyarok, de a szlovákok számára is felért egy kinyilatkoztatással.

Kinyilatkoztatás volt az is, hogy a kisebbségi jogokért szót emelő Duray Miklóst két ízben is börtönbe zárták. Amikor 1988-ban már a magyar párt külügyi osztálya is állást foglalt a kisebbségi kérdésben, negyven év hallgatást szakított meg, azonban ez sokkal inkább a hazai ellenzéknek, mintsem a felvidéki magyar kisebbségnek szólt. (Pedig húsz év alatt a szlovák hivatalnokok elérték, hogy a magyar iskolaköteles gyerekek 26,5%-a nem járhatott magyar iskolába: 1970-ben ez az arány még csak 19%-ot tett ki.) A politikai rendőrség, az STB rendszeresen zaklatta a nyitrai magyar főiskolásokat és Pozsonyban is magyarellenés támadásokra ösztönzött. A szlovák társadalmat a Duray-per és a bösi erőmű kapcsán hamis információkkal osztották meg, elhallgatva azt, hogy a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának tagjai s Duray maga is betartotta a szlovák állam iránti lojalitás szabályait. A Kádár ellen ekkor már nyíltan lázadó budapesti ellenzékiek sorra felemelték a szavukat Duray üldöztetése ellen, ami annál is kínosabban érintette az internacionalizmus előregedett fájába görcsösen kapaszkodó öreg pártvezetőket, mert Magyarországon ezzel párhuzamosan megkezdődtek a bösi erőmű építése elleni tömeges tiltakozások. Féltek, tehát találkoztak. Miloš Jakeš és Kádár János 1988. év áprilisában megrendezett találkozásának nyilatkozata azonban olyan kölcsönösség szellemében fogant, amely nem oldott meg semmit, s továbbra is szabad kezet adott a szocialista módra képmutató szlovák nacionalizmusnak.

Az elnyomott nemzeti kisebbség rendszerint támaszt talál az egyházakban. A papság a nemzeti hovatartozáshoz ragaszkodó értelmiség menedéke lehet, amikor a hivatalokban, a tudományban vagy az iskolákban nem kap helyet, s a történések iróniája, hogy a történelmi Magyarországon a magyar uralommal szembeforduló szlovák és erdélyi román nacionalizmus képviselői közül sokan egyházi köntösben léphettek fel. Amióta Pázmány Péter érsek felkarolta a szlovák nyelvű katolikus papság ügyét, évszázadokon át a szlovák ifjak az egyházi hierarchia grádicsán kapaszkodtak fel Magyarország magasabb hivatali pontjaira. Sem a polgári, sem a szocialista Csehszlovákia ezt az esélyt egyházi téren a magyar fiataloknak nem adta meg. A szlovákiai katolikus egyház területi beosztását úgy alakították ki, hogy ne legyen magyar egyházmegye: a magyar egyházközösségek közül 130-150 a nagyszombati, kettő a besztercebányai, néhány tucat pedig a rozsnyói és a kassai püspökséghez került. A legtöbb magyar lelket számláló nagyszombati egyházmegye püspöke nem értett magyar nyelven, s bár a magyar többségű plébániákra nemigen helyeztek szlovák papot, az állások felét betöltetlenül hagyták.

Miután 1945 és 1948 között csakis a szlovák és latin nyelvű istentisztelet között lehetett választani, a hívek az utóbbi mellett döntöttek: a szentbeszéd és az ének is latinul ment. Csak a negyvenes évek végétől kapott teret újra a nemzeti nyelv, a második vatikáni zsinatot követően pedig a magyar teljesen felváltotta a latint a tisztán magyar falvakban. Ahol kétnyelvű volt a lakosság, ott mindkét nyelven miséztek, de például Pozsonyban mindössze egy magyar misét engedélyeztek. Katolikus sajtó nem létezett. Teológusokat csak Pozsonyban képeztek, a hallgatók számát hatóságilag szabták meg. A hetvenes évek közepének 130-150 hallgatója közül tizen tudtak magyarul, de nem engedélyezték, hogy az anyaországban magyarok papnak tanuljanak. A hatalom magát a cseh és szlovák katolikus egyházat is üldözte, a hatvanas évek elején a legkeményebb börtönben, Valdicében a 330 magánzárkás fogoly kétharmada tisztelendő volt, köztük öt püspök: Vojtašák, Zela, Hlad, Hopka és Korec. Az amnesztiák után, majd a prágai tavasz leverésével a hetvenes években újra elkezdődött az egyházüldözés, de már csak komikus, vígjátéki szinten. 1976-ban például nagy port vert fel Trstensky plébános

ügye, aki karácsony táján ajándékokkal kedveskedett híveinek, s ezért ellenforradalmi összeesküvés címén állították bíróság elé. Magyar példa is akad, hiszen 1984-ben a Rozsnyó melletti Hárskút plébánosát, Németh Mátyást izgatás vádjával állították bíróság elé, mert nagymennyiségű vallásos irodalmat találtak nála. A titkosan működő rendek - főképp a ferencesek és a jezsuiták - földalatti egyházat szerveztek, ezekben azonban csak elvétve vettek részt magyarok. (Mondhatni, még az illegálításban sem fogadták be őket.)

A magyar kisebbség felekezeti megoszlása igen érdekes és a hivatalos adatoktól eltérő képet mutatott a hetvenes években: félmillióan voltak a katolikusok, 170 000 volt református, 40 000 evangélikus, 30 000 görögkatolikus (főképp a sárosi részeken), kétezer körül volt a zsidók száma s mintegy tízezren tartoztak az egyéb felekezetekhez. Ez 750 000 lelket tesz ki, ami meg is felelt volna a magyarság természetes szaporulatának, ha nem lett volna kitéve az asszimilációs kényszernek - jegyzik meg A magyar kisebbség Csehszlovákiában című illegális munka szerzői.

A szlovákiai magyar reformátusok erős önkormányzata őrizte ugyan a nemzeti hagyományokat, de - bár szervezetük egyházmegyei rendszerű volt - nem lehetett püspökük. A kisvárosokban fokozatosan háttérbe szorult a reformátusság, üldöztetésükben kibogozhatatlanul fonódott össze a csehszlovák állam eredendő vallás- és magyarellenessége. Bár teológiát tanulhattak az anyaországban, az ott végzetek száma csekély volt. A rendszeres lelkészképzés Prágában folyt, cseh nyelven. Idősödő hívek, még idősebb papság - a katolikusok után a reformátusokra is ez volt a jellemző. S a hit, hogy túléljük a rájuk nehezedő nyomást.

A „bársonyos forradalom” sajátos helyzetben találta a felvidéki magyarságot: végre a cseh társadalom többségének is - túl a katonai szolgálat felületes tapasztalatain - tudomására jutott, hogy országuknak van magyar kisebbsége. Enyhe mosoly, látszólag szívélyes fogadtatás várta a frissen alakult magyar pártok képviselőit a prágai parlamentben. Kifogástalan csehszlovák állampolgárok néztek ki, de sohasem lettek teljes jogú csehszlovákok. Igaz, az idő is kevés volt hozzá.

Duray Miklós ez idő tájt kissé gunyorosan azt mondta, hogy a demokratizálásba vetett hitnek is ingoványosak az alapjai, főképp azért, mert e térség nemzeti társadalmi legfeljebb csak „liberalizálódni” tudnak. A „bársonyos forradalom” szereplőinek liberális leple alatt ritmuszavaros és hazug szívek dobogtak. Néhány napig lehetett tömeggyűléseken magyarul is beszélni Pozsonyban, aztán a szlovákok csakhamar tudomására hozták másnyelvű honfitársaiknak, hogy ott fogják folytatni Dél-Szlovákia asszimilálását, ahol az internacionalista elkötelezettség időnként abba hagyta velük. A most már nyugatról ösztönzött szlovák-magyar barátságban - mint a pozsonyi nacionalista tüntetések mutatták - csak a két érintett fél nem hihetett: a szlovák és a magyar. (Ez megmutatkozik majd abban a durva módon is, ahogy a szlovákok a C változattal, azaz a Duna elterelésével kierőszakolják a bösi erőmű beindítását, arra figyelmeztetve a magyarokat, hogy függőségük Pozsonytól sem lesz kisebb, mint amilyen Prágától volt, vagy a Fradi szurkolók megverésében a Slovan Bratislava pályáján.)

Történészek könnyen követnek el hibát azzal a sztereotíp válasszal, hogy Közép-Európa nyomorúságát a rossz békék és az itt élők „hibás génjei” rovására írják. Elfeledkeznek arról, milyen kevés lehetőséget adnak az állami irodalom- és történelemkönyvek írói az itt felnövekvő egyébként normális iskolás gyerekeknek, hogy kilépjenek a nemzeti történetírás Jób keserveinek felsorolásához hasonló s a másokra mutogató mérgező körforgásból. Ezen persze aligha segített, hogy a szlovák parlament 1990-ben és 1991-ben elfogadott két nyilatkozatot, amelyek bocsánatkérésnek tekinthetők a zsidósággal és a németiséggel szemben. „A németek generációi ügyességükkel, műveltségükkel és dolgozóságukkal anyagi és szellemi emléket alkottak földünkön és ezek a mai Szlovákia kulturális gazdagságának elválaszthatatlan részévé váltak” -

olvasta fel a balosnak számító író, Anton Hykisch a parlament nyilatkozatát a „szlovák németek” kitelepítésével kapcsolatban. A zsidók deportálását illetően kifejtették, hogy a nemzetnek lelkiismerete is van - mért ne lenne? -, s ezért a szlovákság kénytelen részvételét és sajnálatát kifejezni a zsidók elhurcolása és pusztulása miatt. A magyarok Csehszlovákia deportálásának és az anyaországba való áttelepítésének elítélésére azonban már nem volt elég ez a szűkre szabott lelkiismeret. Vagy az ott élő magyarság immár majd 37 nemzedékével sem járult hozzá a mai szlovák állam kulturális gazdagodásához?

A szlovák parlament tudni sem akart ilyesmiről. Nem ismernek más hazát, csak szlovákokat - jelentették ki a pártvezérek. Körülnéztek és azt mondták méltatlankodó magyar polgártársaiknak: ez az ország a mi otthonunk. És 1992-ben nemcsak a jó értelemben vett politikai liberalizmus, hanem a magyarság által politikai megfontolásból támogatott csehszlovákizmus eszméje is megbukott. Vacláv Havel elnök hiába álmodott a masaryki elvek és a chartások elképzeléseinek megvalósításáról: a nyers nemzeti és gazdasági érdekek úgy szakították le Csehszlovákiát, „Versailles legszebb rózsáját” a történelem fájáról, mintha rövid élete folyamán csak arra készült volna, hogy temetési szertartások éke legyen. A nemzetek forradalma több mint hetven év után érkezett abba a szakaszba, amelyet az egyre kisebb államok európai retorikával való önmegvalósulásával jellemezhetünk. A magyar-szlovák viszony feszültségekkel lett terhes, hiszen a két szláv nép szétválásával nem rendeződött a felvidéki magyar kisebbség ügye. Kisebbség maradt minden remény nélkül, hogy maga is államalkotó nemzet legyen, mint volt 1918-ig. A magyar kormány 1995-ben az Európai Unió felé mégis demonstrálni akarta azt, hogy meg tudja teremteni a jó viszonyt Szlovákiával, ezért hajlandó volt a határgaranciát a kisebbségi jogok jelentősebb kiterjesztése, a területi autonómia vagy a kollektív jogok lehetőségeinek kimondása nélkül is belefoglalni a magyar-szlovák alapszerződésbe. Újra elárulta véreit, akárcsak 1946-ban.

A szerződést a felvidéki magyarok nem tartották, nem is tarthatták kielégítőnek: a rejtőzködő polgárháború - ha más formában is - folytatódott. Rezignált sóhajjal vették tudomásul, hogy a külpolitika őket érintő döntő eseményei a legteljesebb közönyben sikkadnak el. Minden változhat Európában, csak Trianon örökérvényű. Még ha újabban ezt a képletet a felvidéki magyarok képviselőinek miniszteri bársonyszékből is kell meg lehet szemlélniük.

(2003, kézirat)

KÜLPOLITIKÁNK A XX. SZÁZADON INNEN ÉS TÚL

Amennyiben a XX. század valóban olyan kurtára sikeredett, hogy csupán az abszurdot bevezető 1914-es esztendőttől a bohózatban kimúlt 1989-ig tartott, akkor elmondhatjuk, hogy nem sok sikert hozott számunkra. A koronaromlás idején, azaz a húszas évek elején az egész magyar közvélemény csak azt leste, hogy a zürichi tőzsde hogyan jegyzi pénzünket. A „Zürich” név akkoriban fogalommá vált, s valami távoli, szinte misztikus ellenőrzést és irányító hatalmasságot jelentett. Beszélhetünk-e akkor önálló külpolitikáról? Aligha, hiszen 1921. október 21-e és november 13-a közt, a király visszatérésének napjaiban Prága olyan nyomást gyakorolt ránk és egész Európára, mintha a magyar korona szegény Habsburg Károly fején gonosz varázslatot zúdított volna a békébe belefeledkező kontinensre. Tahy prágai nagykövetünk azt telegrafálta Pestre Bánffy Miklós külügyminiszternek, hogy „úgy Belgrád, mint Prága folytatják a király visszatértének első hírére elrendelt mozgósítást”, mire a nemzetgyűlés gyorsan kimondta IV. Károly és a Habsburgok trónfosztását, a nagyhatalmak pedig lebeszélték a kisantantot Magyarország másodszori megszállásáról.

A revíziós mozgalom tehát nem sokat ért volna, ha a Ballplatzon szolgáló Kánya Kálmán nem teremti meg az önálló magyar külügy alapjait. A Vöröskereszt Dísz téri székhelye aligha hasonlított az egykori Monarchia patinás ballplatzi palotájára, de Kánya arra törekedett, hogy szegényes hivatalába is átvigye a ballplatzi levegőt és rendszert. „Ennek volt köszönhető - írja Hory András Bukaresttől Varsóig című memoárjában -, hogy a minisztérium megfelelő színvonalra emelkedett, s a Dísz tér lassan fogalommá vált... A diplomáciai tevékenység irányításában Kánya abból a gondolatból indult ki, hogy „Magyarországnak geopolitikai okokból, a háborús fegyverbarátság, a közös véráldozatok és megaláztatás folytán Németországgal együtt kell menetelnie”. Miután a franciákkal, csehekkel és románokkal folytatott közeledési tárgyalások zátonyra futottak, ebben a gondolatban nevelte fel az új magyar diplomáciát, közvetlen feladatát pedig a minket körülvevő ellenséges érzelmű országok gyöngítésében látta.

A marxista történészek, sőt, a ma történétíróinak többsége szerint is a revíziós politika elhibázott volt. Csakhogy - érvelt a kor művelt magyarja -, ha a térségben végleg az utódállamok kerekednek felül, a kis hazán kívül magyar tömbök néhány generáción belül beolvadnak a többségi nemzetekbe. Magyarország pedig mind gazdaságilag, mind politikailag kiszolgáltatottá válik a kisantanttal szemben. Pedig a trianoni ország minden nyomás ellenére életképesnek bizonyult: tanyasi iskolahálózat épült ki, vidéki nagyvárosok vették át az elcsatolt területekről menekülő egyetemeket, s okos pénzügyi politikával a koronát felváltó pengő Európa egyik legerősebb fizetőeszköze lett. A védővámoknak és mérnökeinknek köszönhetően a magyar ipar rangot vívott ki magának a világpiacon, s a belgrádi Balkán Intézet 1929-ben a háborút követő tíz év eredményeit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az életképtelennek minősített Magyarország a legtöbb mutatóban rögtön a fejlett Csehszlovákia után következik.

Nyugaton mégis kevés olyan megértő elme akadt, mint a magyar revíziót támogató Rothermere lord, s a Genfben a Népszövetségben nagyszabású beszédekkel mondott Apponyi grófot is csak megmosolyogták, amikor az élet terhei alatt nyögő kispolgárt „ismeretlen adófizetőnek” titulálta. Még arról sem vettek tudomást, hogy a magyarságot a lengyelekhez és a csehekhez hasonlóan történelme a nyugati világhoz kapcsolta, s hogy a Nyugat „súlyos igazságtalansággal” lett adósunk.

Az első bécsi döntést illetően aztán mintha megtört volna a jég: a Foreign Office elkötelezte magát Szlovákiában az etnikai határvonal érvényesítése mellett. *Macartney* professzor a *Teleki Pál* miniszterelnöksége című munkájában *Chamberlain* angol miniszterelnök nyilatkozatait ennek de jure elismeréseként értelmezi, a gyakorlati elismerést pedig az mutatta, hogy a budapesti brit konzul illetékességét kiterjesztették a visszacsatolt felvidéki területekre is. Az csak később vált végzetessé, hogy gróf *Csáky István* külügyminiszter akkor nem követelte a brit kormánytól a német-olasz döntőbíráskodás írásos megerősítését, noha *Barcza* londoni magyar követ erre kifejezetten ösztönözte. Mikor egyre mélyebben sodródott bele az ország a második világháború megpróbáltatásaiba, a titkos békepuhatolózásokon ugyanis kiderült, hogy a szövetségesek Közép-Európában az 1937-es status quo mellett tették le a voksukat. Hiába kapott a „hintapolitikát” folytató *Kállay Miklós* miniszterelnök számtalan dicséretet a szövetséges és a semleges sajtóban, - az *Observer* 1942. december 20-i száma például azt írta, hogy Magyarország „nem csatlakozik a zsidók kiirtásának politikájához” s a magyar munkások visszahívásával felvette a kesztyűt a Harmadik Birodalommal -, s hiába volt a lengyel és francia hadifoglyok tömeges mentése, 1943-ban Teheránban már eldöntötték a világ sorsát, amelyen a kis országok kiugrásai és nemzeti felkelései alig-alig befolyásoltak. Lengyelországot a varsói felkelést követően is alaposan nyugatra tolták a térképen, s aligha mentette volna meg akár a magyar zsidóságot, akár a visszakapott területeket, ha a kiugrást követően a magyar hadsereg elvérzik a Vörös Hadsereg oldalán. A térségben ugyanis olyan nagyhatalom került túlsúlyra, amelyre a barokk kor híres holland államférfiúja és jogtudósa, *Hugo Grotius* mondása illet: „Rablók egyesülése nem tekinthető államnak, még akkor sem, ha egymás közt bizonyos egyenlőséget valósítanak meg, ami nélkül semmiféle emberi közösség nem állhat fenn”.

A Szovjetunió pedig divatba hozta a nyílt rablást és az önkényt. Lengyelek, keleten élő németek, boszniai muzulmánok, krimi tatárok, besszarábiai románok, baltiak és ukránok tömege vált áldozattá, vagy földönfutóvá. Mért ne járhatnának úgy a magyarok, mint az első világháború után a Kis-Ázsiából erőszakkal kitelepített görögök? - vetette fel a béketárgyalásokon a csehszlovák küldöttség részéről *Vlado Clementis* Párizsban. Véletlen szerencse, hogy a béke számunkra etnikai patthelyzettel zárult, ám több mint négy évtizeddel a magyar revízió politikájának veresége után annak demográfiai mérlegét megvonva elmondhatjuk: csak ott maradt számottevő magyarság az utódállamokban, ahová 1938. és 1945. között a magyar állam oltalmazó karja elért.

Sommás ítélet, de kimondhatjuk azt is, hogy a kommunista Magyarországnak - ellentétben a trianoni Magyarországgal - klasszikus értelemben soha sem volt külpolitikája. Voltak baráti és nem baráti népek, s miután az előbbieket sokba kerültek, sóhajtván vettük tudomásul, ha számuk tovább gyarapodott. A külpolitika eseményei a legteljesebb közönyben sikkadtak el, s amikor a korszakot végleg lezáró *Antall József* miniszterelnök arról beszélt, hogy 15 millió magyar miniszterelnökének érzi magát lélekben, olyan gyűlöletáradatot vonzott a fejére, mint Galilei, amikor bebizonyította, hogy a föld forog.

Van-e a történelemben muszáj? Ha nem is hiszünk a végzetben, Magyarország 1945 után még inkább muszáj-pályára került, mint a Trianont követő első két évtizedben. Bűnös ország lett: szinte lógott a levegőben. 1947-ben az amerikaiak aggályoskodása ellenére is gyorsan eldőlt az egyetlen vitatható terület, Észak-Erdély hovatarozása. Még nálunk a kommunisták 1945-ben mindössze a szavazatok 17%-át kapták, addig egy évre rá a román kommunisták által összekalapált „Demokratikus Unió” a romániai szavazatok 70,5%-át szerezte meg. *Petru Groza* és *Tatarescu*, a román politika két fenegyereke egymással versengve kiáltották világgá, hogy „ami e két választás után román, arra a Kreml biztosan számíthat, ami magyar, annak jövője viszont kétséges”. A szovjet vezetők ráadásul egész 1968-ig, s részben még utána is a térség legmegbízhatóbb államának tartották Romániát, még ránk az „utolsó csatlós” címkéjét

ragasztották. A lengyel mellett a magyar nacionalizmust tartották a legveszélyesebbnek a szovjet biztonsági érdekekre nézve, s ennek újabb bizonyítékát látták az 1956-os forradalomban. Csak ennek ismeretében válnak érthetővé - s egyben menthetetlenné - Kádár János 1958-ban Marosvásárhelyt mondott szavai: „Ha Magyarországon 1956-ban felülkerekedett volna az ellenforradalom, a magyar emberek rabokká válnak, és a román Népköztársaságban a magyarok szabadok maradtak volna továbbra is”. A behódolás szükséges rossz is lehet, de az ilyen mérvű önfeladás - amikor Cheorghiu-Dej bíróságai sorra hozták az erdélyi magyarok ellen a halálos és az életfogytiglani ítéleteket - valóságos sorscsapás volt a reményt és biztatást váró erdélyi magyarokra.

Az 1958-as szovjet-magyar tárgyalásokon *Kádár* megmutatta, hogy mosolyog a mintaszerű internacionalista: „Tudtuk, hogy a szovjet segítségnek negatív következményei is lesznek, de ezek jelentéktelenek. Tévedünk, amikor úgy gondoljuk, hogy a szovjet segítségnyújtás következtében két ország között hosszabb elhidegülés fog bekövetkezni. A magyar nép józanabban értékelte ezt a segítséget, mint „vártuk”. A moszkvai diplomácia etikettnek megfelelően csevegni tudó Kádár nem véletlenül kap újabb feladatot 1968-ban: ezúttal a csehszlovák elvtársak nyugtalanságát kell csillapítania. Ha Gyurkó László Kádárról írt sorait olvassuk, azt gondolhatnánk, a kádári diplomácia a Dubcekkal való egyeztető tárgyalásokkal érkezett el a csúcra. Azonban a Központi Bizottság és a Minisztertanács 1968. augusztus 23-án megtartott együttes zárt ülésének jegyzőkönyvéből egyértelműen kiderül, hogy az öt testvérpárt (Szovjetunió, NDK, Bulgária, Lengyel- és Magyarország) moszkvai találkozásán maga Kádár értékelte úgy, hogy „Dubcek és más vezetők a bratislavai kötelezettség aláírása ellenére visszatértek ... a hamis „nemzeti egység”, tehát az öt párt elleni fellépés álláspontjára...”

Ilyen a dolgok rendje - rögzíti a dolgokat a kelet-európai börtönmentalitás. Ezt Nyugaton is tudomásul veszik, hiszen ez a status quo alapja. Amikor viszont 1975-ben, a helsinki záróokmány aláírásakor Kádár megszokott szerepéből kilépve utal Trianonra, a nagyhatalmú és Metternich kancellárról terjedelmes tanulmányt írt Kissinger megütközve fordult a magyar delegáció egyik tagjához: azt jelenti ez, hogy Magyarország a határok megváltoztatására törekszik? Nem, véletlen tehát, hogy az 1987. évi „Rádiónaplóban” olyan nagy port kavart fel a legjobb történészeink által készített „Erdély története”. Először hangzott el nyilvánosan, „hogy a nemzetiségi kérdés nem belügy, ... ma ez a nemzetközi politikai és humanitárius kérdések egyik legfontosabbika.” Az áttörés 1988 januárjában következett be, amikor az új pártelitet képviselő *Szűrös Mátyás* ugyancsak a Rádiónaplóban kijelentette, hogy „Magyarország erkölcsi-politikai és emberi jogi értelemben felelősséget érez és visel a határaikon túl élő magyarokért”.

De mit is írt ez negyven év elhallgatás után a gyakorlatban? *Grósz Károly* aradi kanosszajárására jól emlékszünk, azonban a jótékony feledés homálya borítja *Németh Miklós* jugoszláviai misszióját, pedig ez is fiasco volt a javából. A szerb nacionalista-populista tömegmozgalom erősödése és *Milosevics* kulcspozícióba kerülése 1987 szeptemberében már annak jele volt, hogy beigazolódik *Milovan Gyilas* jóslata: az ideológia alkonyával a nacionalizmus és a nemzeti vallások veszi át annak funkcióját a közélet szervezésében. *Németh Miklós* 1989 novemberi látogatása annak tudatában történt, hogy - különösen a Vajdaság Szerbiába való integrálásával és a szerb alkotmány módosításával - sokasodtak a magyar értelmiség elleni szerb túlkapások. *Milosevics* ugyan barátságosan utalt arra, hogy *Vicei Károly* zentai költőt a bíróság felmentette, de az elszerbesítés politikájáról nem mond le.

Látta-e az épphogy éledező magyar külpolitika, hogy a rendszerváltással az az etnikai vihar, amely elsodorta a Monarchiát, újra feltámad? Nem volt tudatos diplomáciánk, csak

alkalmazkodtunk a külső és belső gazdasági kényszerhelyzetekhez, amit a legtalálóbban *Schöpflin György* fejezett ki azzal, hogy ez sodródás, „drifting”. Ez a sodródás fejeződött ki a Társadalmi Szemle 1989/3. különszámának abban a megállapításában is, hogy a romániai magyar kisebbség gyors ütemű elrománosítását éppúgy akadályozta a szovjet politika, mint az ez ellen való önálló magyar fellépést. Tehát Bukarest ellenében helyettünk, értünk Moszkva politizált. Amibe viszont nem szólt bele, ott egy nagyon furcsa kitételt alkalmazott a hazai párt Központi Bizottsága. „Az Izraelben élő jelentős számú magyarság iránti kötelezettségeitől is vezérelve” ugyanis felhatalmazta a kormányt, hogy vegye fel a hivatalos kapcsolatokat a zsidó állammal, sőt szorgalmazza az Izraellel való különleges viszony kialakítását, hivatkozva az ott élő mintegy fél millió magyar származású izraeli állampolgárra. Mindezt akkor, amikor a szovjet védernyő biztosította közép-európai etnikai patthelyzet felborulóban volt. Miért ne lehetett volna újra elővenni Kánya tézisé, hogy túlnyomórészt ellenséges érzelmű országok vesznek körül minket? Hogyha már revíziót nem is, de az elcsatolt és magyar többségű országrészekben legalább területi autonómiát akarunk a többségi nemzetektől? Lehet, hogy diplomatáink nem magyarok, csak olyan idegenek akiknek valamilyen csodálatos véletlen folytán magyar útlevelük van?

(Demokrata, 2002. márc. 21.)

NEMCSAK FERENC JÓZSEF ÉPÍTETT BÖRTÖNÖKET (A pálhalmi börtön története)

A Pálhalma központtal működő büntetés-végrehajtási intézet az ország legnagyobb börtönkomplexuma: a mintegy tizennyolcezer fős magyar börtönnépesség egytizede itt él. Története alig több mint ötven évre nyúlik vissza, hiszen az 1949-ben megalakult Bernátkúti Állami Gazdaságban 1950 folyamán kezdték meg a rabmunkaerő alkalmazását, ám az igazi nagy beruházások és a munkásszállás jellegű börtönépületek felhúzása a hetvenes évekhez kötődnek. Ebből két dolog is következik. Az egyik az, hogy 1963 után, amikor a párt Központi Bizottsága feloldotta a börtönépítési tilalmat, Tököl után másutt is, így Állampusztán, Baracskán, Nagyfán s itt, Sándorházán, Bernátkúton és Mélykúton olyan új börtönök létesültek, amelyek bár aligha vehetik fel építészetiileg a versenyt a 19-20. század fordulójának eklektikus, külsőleg gyakran kastélyszerű börtönépítményeivel, gyönyörű homlokzataival, de kézzel foghatóan cáfolják azt a közhitet, hogy a liberális kor, a ferencjózsefi békeidők egyszersmindenkorra elmúltával vége lett a börtönépítési láznak Magyarországon. Kádár János idején is komolyan vették a letöltő házak létesítését - börtönépítési láz volt ez a javából -, nem is beszélve az akkor felhúzott, rabmunkára épülő üzemek sokaságáról. A sándorházi intézet első épületének fölépcsőházában az egyik régi elítélt két festménye jól ábrázolja a hajdani bernátkúti csurmákat, tömegszállásokat illetve az új sándorházi börtönt átadása után: az utóbbi fölött reménykeltő szocreál pír dereng.

A másik, ugyancsak az alapítással kapcsolatos érdekesség az, hogy az állami gazdaság rabmunkaerővel való feltöltése és Sztálinváros építésének megkezdése között - bár időben egybeestek - nincs összefüggés. A rabgazdaság egészen a hatvanas évek közepéig mezőgazdasággal foglalkozott, s csak az 1966-os esztendővel lépett be az iparba, amikor a Dunai Vasművel közösen lemezfeldolgozó üzemet létesített.

Toposzok

A történész halott emberekkel, azok tevékenységével foglalkozik, s így még ki sem kérdezheti őket cselekedeteik felől, ugyanakkor majd belefut az okmányok, iratok és adatok tengerébe. Amikor a középkori krónikás azokat a rémtetteket, amelyeket a fellázadt parasztok követtek el, nemegyszer sztereotip módon ugyanúgy írja le, mint írástudó előde más lázadások eseményeit, akkor a történész kételkedni kezd a szöveg igazságtartalmában illetve pontosságában. A történeti közhelyeket, gépies ismétlődéseket toposznak hívjuk, s ilyen bőven akad a legújabbkori forrásokban is, így hát nincs mit csodálkoznunk, ha Pálhalma előtörténetében is akadnak ilyenek. A börtön irattárában, az ún. „piros könyvben” található „A Pálhalmi Célgazdaság előtörténete” című tanulmány, amelyben az egykori birtokosok is jellemezve vannak, nemegyszer meglehetősen bizarr, ám mégis toposz-szerű történetekkel. Szó van „a hírhedt népnúzó” Hagyó Kovácsról, aki „soha nem ült le, mivel akár lovaskocsin, akár nyitott autóján ment a határba, mindig állva látták, mivel így jobban észrevette, hogyha valami nem ment rendbe. Jaj volt annak a cselédnek, akinél hibát talált.” Százával születtek akkor szinte szóról-szóra hasonló jellemzések országszerte azokról az „urakról”, akiknek kitelepítését vagy onkolobzását vagy internálását ilyen morális színezettel is megpróbálták alátámasztani. A befeketítő „káderezés” olyan szintre jutott az ötvenes években, hogy a salgótarjáni, 1956-os sortűz áldozatainak névsorán a rendőrség egy-egy jellemző mondatot is hozzáírt a

meggyilkoltak neve mellé: „Ellenséges elemek befolyása alá került” vagy „A szociáldemokrata párt jobboldali irányzatának volt a híve”, mintha ezzel kiérdemelték volna halálukat.

Zsigrai Sándorról - aki budapesti ügyvéd volt - az áll a historia domusban, a piros könyvben, hogy pálhalmi birtokán verte a cselédjeit, az újgalambosi nagybirtokos Pajzs Miklósról pedig az, hogy kártyán a feleségét is feltette tétként s elvesztette. Báró Kégli Máriát olyan „igen romlott erkölcsi nőszemély”-ként írja le, akinek legkedvesebb szórakozásai közé tartozott, „hogyan meztelenül sütkérezett a napon”, s magához rendelve kertészét, gyönyörködött annak férfiasságában. Az „Izraelbe disszidált” Ferenci Tibor főügyész paradicsoma „pokolnak” nevezett pince volt, közepén egy hatalmas kőasztallal. „A pincébe urak és hölgyek levonultak, napokra bezárkóztak, az élelmiszert felülről liften engedték le hozzájuk, s ez idő alatt végkimerülésig folytak a meztelen orgiák.” Hasonló történetet lehetett hallani annak idején Márianosztrán is a Wenckheim báróról: ezek a toposzok a korabeli „suttyogó propaganda” erotikus kelléktárához tartoztak.

Rosti Pál kastélya

Evezzünk hát komolyabb vizekre, ki is volt a birtok és a majorság névadója? A magyar fényképezés egyik legnagyobb alakjáról, Barkóczi Rosti Pálról van szó, aki a Károlyi huszárezredben szolgált végig a szabadságharcot, majd Münchenbe emigrálván kitanulta a vegyészet mellett a fényképezést is. Huszonhat évesen vágott neki Latin-Amerikának: Havanna után Mexikó - ahol épp polgárháború dúlt -, majd Venezuela következett. A nagy kalandról „Úti emlékezetek Amerikából” című albumában számolt be, amelyet a fényképeiről készített litográfiák díszítettek.

Az 1860-as évek elején Rosti a pest-budai társasági élet színes alakja, aki barátaival, Birly Istvánnal Rotterdamtól Pestig evez csónakján, ló- és agárversenyeket szervez, táncmulatságok hőse. Aztán hirtelen elhatározással hátat fordít a nagyvilági életnek, s családi birtokára, Dunapentelére költözik. Kastélyából - amely ma a pálhalmi bv. parancsnokság épületével szemben áll - csodát varázsol, rózsakertet létesít s hogy erejét eddige, egy dombot is összetalicskázik. Innen az elnevezés, hogy Pálhalma. Rosti fiatalon, negyvennégy évesen halt meg, sírja az óvárosi öreg temetőben található. Alakját nemcsak a legnagyobb magyar börtön neve őrzi, de a fotósok emlékezete is: tíz éve a Magyar Fotográfiai Múzeum és a Balassi Kiadó gondozásában jelent meg útikönyvének hasonmás kiadása.

Sztálinvárosi életképek

Miskolczi Miklós 1975-ben megjelent könyve - Az első évtized - a kis faluból, Dunapenteléből várossá lett Dunaújváros születésének a krónikája. 1951. november 7-én, az orosz októberi forradalom évfordulóján - amit ma egyes orosz történészek is csak bolsevista puccsnak neveznek. Pentele nevét Sztálinvárosra változtatták. A vasút is a tehatalmú diktátorról nevezték el, mégpedig stílusosan, hiszen Sztálin acélosat jelent. A város északi részén túl elterülő börtöngazdaság csak az ellátási nehézségek kapcsán került be a Miskolczi krónikájába. „Az építési osztály 1952 májusában adott engedélyt a „Bernátkúti Igazságügyi Gazdaság” telepítésére - abból a megfontolásból, hogy az agglomeráció nélküli új város ellátásában segít.”

Míg a rabok révén több tej, hús és gyümölcs került az alakuló város bodegáiba és piacaira, az átlagosnál jobb kereset, a közös lakóhely és a közös munka formálta alkalmi közösségek fékezhetetlen áramlatként vitték az embereket a szórakozóhelyekre. A „leghíresebb - írja

Miskolczi - a Béke téri büfé (gúnynevéen Késdobáló) volt. Vetekedett hírével a Gorkij téri földszintes saroklakásból kialakított „103-as”, az óvárosi „Dúlás”, vagyis Felszabadulás Vendéglő és a radari „Lepra” büfé. Ezekre a kocsmákra... a cowboyregényekből ismert „wild west”, a vadnyugati hangulat volt a jellemző. A reggeltől estig kapható babgulyás mellé könnyen kapott a belépő egy-egy pofont is. Gorilla, Faláb, Jocó, Lófej, Nagykokás és még néhány vagány közeli ismerőse volt a rendőrségnek. A kocsmáknak nagy attrakciója volt Csöpi, az ország akkoriban legmagasabb embere és Jancsi, aki viszont két centivel lefőzte az idelátogató cirkusz törpéjét.” A Délváros és a Radar barakkjaiban egy-egy szobában hatannyolcan, de akár tizenhatan-huszonketten is laktak, megközelítve a bernátkúti csurmák rabjainak termenként harmincas létszámát. Kisebb ítéletekkel a hátukon ők és más törvényt áthágó sztálinvárosiak könnyen a rabgazdaság telepein találhatták magukat, mint például M. L., a feketevágásért három évet kapott óvárosi kulákgazda, vagy a tyúk s egyéb tolvajlásokban jártas Firó, akinek feleségén igazi arany ékszerek voltak az óvárosiak legnagyobb irigységére. 1956 után is bekerült néhány helyi zsvány, akik rögtön azzal mutatkoztak be a smasszerok jóindulatát megnyerendő, hogy „Nem harcoltam, csak loptam.”

Sztálinvárosban - ahol a munkaerőhiány állandósult - a beruházás vezetősége sajátos módszereket honosított meg. Ha egy falusi fiú otthagyta az építkezést, levelet küldtek a községe tanácsához, amit a hangosbemondón beolvastak. Ezekben épp hogy csak hazaáruló s népellenes bűnös nem volt a mezei munkát az építkezésnél jobban szerető ifjú. A lógósokat, kimaradókat, késve járókat rendőri segédlettel, nyilvánosan bélyegeztek meg. 1952 januárjában az épphogy megnyílt Dózsa moziban látványos tárgyaláson öt lógóst négy-hathavi javító-nevelő munkára illetve hat-nyolchavi börtönre ítélték. 1951 nyarán, egyetlen délelőtt 64 lógóst fogtak el a Duna-parti bokros részen: a szállásokat a reggeli munkakezdéstől ugyanis a munka befejeztéig zárva tartották.

Nemcsak kisebb börtönbüntetésekkel serkentették a sztálinvárosiak el-ellanyhuló munkakedvét, hanem elrettentő ítéletekkel is. Kőszegi László a TEFU, a helyi teherfuvarozó vállalat főkönyvelőjeként dolgozott. Megvádolták, hogy Rákosi Mátyás ellen merényletet szervez, s halálra ítélték. 1952. július 9-én kivégezték. Halász Béla egykori csendőr-őrmestert és feleségét kémkedés vádjával állították bíróság elé. Mindketten kötelet kaptak. Halászt 1954 áprilisában felakasztották, felesége ítéletét kegyelemből életfogytiglanra változtatták.

A Sztálin Vasmű pártbizottságának élén az a lógósok elleni küzdelemben megedződött Földes László állt, aki majd Kádár János keménykezű belügyminiszter-helyetteseként írja be nevét az MSZMP és az ország történetébe.

Trösztösítés, aztán forradalom

1953-ban dunaföldvári központtal megalakult a KÖMI 20. számú mezőgazdasági trösztje, amelyhez a bernátkúti, az állampusztai, a pálhalmi és a nagyfai rabgazdaság tartozott. A határozatot a minisztertanács elnökeként Rákosi Mátyás írta alá. A furcsa óriásképződmény nem sokáig állt fenn, a nagyimrei reformok során felszámolták. Miután földrendezéssel a bernátkúti és a pálhalmi gazdaságot összevonták, a KÖMI 201. számú vállalatoként működtették azokat tovább Pálhalmi Célgazdaság néven, a börtönt pedig Pálhalmi BV. Munkahely Parancsnokságnak keresztelték el. A bv. testület katonai jellegére és szigorára jellemző, hogy Pálhalmán - Kertész József őrnagy visszaemlékezése szerint - még 1970 körül is alkalmaztak kéz-láb bilincset vagy kényszerzubbonyt a dühöngő elítéltek szemében.

Beruházások

A munkáltatás kezdetben kézi munkaerőre épült: traktort vagy más munkagépet alig lehetett a határban látni. Nagyüzemi területen kispaszti módszerekkel dolgoztak a munkabrigádok, s ha az időjárás engedte vagy a munka megkövetelte - mint Domboróczky Gáspár a pálhalmi elítéltek foglalkoztatásának fejlődéséről írott szakdolgozatában említi -, napi 12-15 órát is robotoltak. Az állattartásra is a hagyományos külterjesség volt a jellemző. Az utak csapnivalóak voltak s az első időkben a fogatos és a gépi munkát bérben végeztették, s hiányzott a távbeszélő hálózat s a kiépített villanyhálózat. Bár nem messze épült a szocialista mintaváros, a pálhalmi gazdaság sokáig úgy nézett ki, mintha az ember időutazással Rosti Pál idejének Mexikójába került volna egy olyan haciendára, ahol a parasztokat rabszolgaként dolgoztatták.

A változáshoz beruházások szükségeltettek. 1956-ig megépült 119 szolgálati lakás, Pálhalmán a parancsnoki épület - a Rosti féle kastély erre nem volt alkalmas -, a rabkörletek 2000 elítélt befogadására s a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges építmények. Víztoronyok emelkedtek, istállók, magtárak épültek, Sándorházán javító- és szerelőműhely létesült, bevezették a villanyt - az egész ország villamosítása a kor egyik legfontosabb célkitűzése volt -, víz- és csatornahálózatot alakítottak ki s távbeszélő vonalat kötöttek be.

Az ide csatolt uradalmak - így a zirci apátságának - tanyáit korszerűsítették. Az elítéltek táborainak (körleteinek) befogadó képessége Bernátkúton 375 és 580, Mélykúton 207 és 350, Hangoson 273 és 400, Dobokán 133 és 230, Pálhalmán 200 és 280, Sándorházán - amelynek kastélyában őrszállás létesült - 84 és 140, Újgalamboson 94 és 140, Nagyvenyimben 50 és 100, Szedresen 154 és 250 fő között mozgott. (Nagyvenyimben egy őrnagy vezetésével Recskről áttelepített parasztokkal rövid időre szövetkezet is létesült, azonban nem bizonyult életképesnek.) Összesítve a börtönkomplexum normál befogadóképessége 1570, a feszített 2088, a maximális pedig 2470 főre rúgott. A büntetésvégrehajtási nyilvántartás adatai szerint a létszám megközelítette a maximális befogadóképességet: 1955. október 1-jén például 2469 rabot regisztráltak.

A gazdaság tulajdonába került tanyákban, majorsági cselédházakban, kastélyokban és tiszttartói kúriákban összesen 112 lakást számoltak össze, amelyek többsége, 83 földes padlójú cselédházban volt. Az őrség tagjainak és a gazdaságban dolgozó civileknek egy részét éppen ezért sokáig közös szálláson kellett elhelyezni, ahol semmivel sem voltak különben a viszonyok, mint a sorállományú katonáknál.

Az állattenyésztés az uradalmaktól örökölt istállókban indult meg, de szinte minden tanyán ill. üzemegységben építettek istállót. Hat helyen - Pálhalmán, Sándorházán, Újgalamboson, Szedresen, Hangoson és Bernátkúton - tehenészet működött, de itatásos borjúnevelde csak Pálhalmán, Bernátkúton és Hangoson volt. A növendékuszók Parragra kerültek. Sertéstartás - mint minden rabgazdaság alfája és omegája - kezdetben csaknem mindenütt volt, de később ezt is „profilirozták” Újgalambosra, Szedresre és Bernátkútra. A belső szállításokat és a szántásvetést nagyban segítette a honvédségtől 1955 elején átvett 120 igáskocsi és a hozzájuk tartozó lóállomány. Megjelentek a gépek is, 28 traktor, három zeter és két vontató. A gazdálkodás azonban sokáig veszteséges maradt: 1955-ben a veszteség hatmillió-nyolcszázötzezer forintot tett ki.

Két megjegyzés kívánczik ide. Az egyik az, hogy minden „termelés-centrikussága” ellenére a sztálini típusú lágermunka nem volt feltétlenül kifizetődő. Sőt, ráfizetésesnek bizonyult nem egy esetben, akárcsak Amerikában, a déli államokban a rabszolgaság. A másik az, hogy a pálhalmi veszteség igen nagy volt, főképp, ha a munkások és alkalmazottak 1955. évi egy főre jutó havi átlagkeresetéhez mérjük, ami 1133 forint volt, azaz a veszteség 6007 ember havi összkeresetét tette ki.

1956: rabszabadítás

A budapesti harcok hírére már 1956. október 24-én forradalmi hangulat uralkodott el Sztálinvárosban. Nagyéri Károly százados, a légvédelmi tüzérezred parancsnok elrendelte a laktanya és a város fontosabb objektumainak védelmét s a városba vezető utak ellenőrzését. Az ezred tisztikara elhatározta magát a polgári lakosság megmozdulásaitól s a városi népgyűlés követeléseitől. Október 25-én belelővettek a laktanya udvarára benyomuló tömegbe: három halott és több súlyos sebesült maradt a kövezeten. Október 27-én fegyveres felkelők támadták a laktanyát, majd 28-án kora hajnalban tüzharc bontakozott ki a kiegészítő parancsnokság előtt. Október 29-éről 30-ára virradóan azonban a tüzérezred átállt s forradalmi katonatanács jött létre.

A hírek gyorsan eljutottak a pálhalmi börtönvilágba is, s már október 28-án lázongás tört ki Bernátkúton. Október 31-én a Nemzeti Bizottság behívatta Hajdók Béla börtönparancsnokot a városba, majd letartóztatták s a tanácsháza pincéjébe zárták más, veszélyesnek ítélt kommunista vezető és tiszt mellé. (Ide került Nagyéri is párttitkárával, Herke főhadnaggyal.)

Pálhalmán Katona Tanács alakult. Az ügyészség a Nemzeti Bizottsággal egyetértésben előbb 400, majd 1700 rabot bocsátott szabadon: pénzüket Életes Ferencné törzsszáslós fizette ki. Egyik éjjel rátörtek a pénzért: személyes bátorságán múlt, hogy a már szabadult elítéltek a kassza helyett üres kézzel távoztak. Egy rab harcokcsival tért vissza, belelőtt a trafóba, aztán nagy port felverve teljes gázzal távozott.

November 6-án, majd 7-én szovjet csapatok nyomultak a városba, amelyet a fogságából kiszabaduló Nagyéri százados védett. Súlyos harcok bontakoztak ki: a légvédelmi ütegeket nyolc MIG 17-es támadta. A város védelmét a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom” 39. évfordulóján az esti órákra a szovjet csapatok felszámolták. Nagyéri Károlyt a Katonai Bíróság Különtanácsa életfogytiglani börtönre ítélte, Hajdók Béla pedig visszakerült Pálhalmára parancsnokként. A személyi állomány politikai beállítottságát megvizsgálva sok őr elküldtek, mert úgymond nem feleltek meg „a fegyveres testület magasabb erkölcsi követelményeinek”. (Smasszerok és smasszerkák a megmaradt rabokkal együtt fejték a teheneket, gondozták az állatokat s azt is elnézték, hogy a férfi elítéltek összeköltözzenek a mélykúti női rabokkal. Mintha 1968 kommunáinak egy patriarchális ősváltozata, egy özönvízelőtti formája is létezett volna a lelkekben...) A rádióban és a sajtóban felszólították a szabadult rabokat, hogy jelentkezzenek büntetésük folytatására: az év végéig mindössze kétszáznégyen kopogtattak a parancsnokság kapuján.

Írásos anyag az 1956-ig terjedő „hőskorról” alig maradt az intézetben: a forradalom idején ezeket a parancsnokság megsemmisítette.

Szép kora kádári idők

A Duna menti város - amely a forradalom idején az Ófalu, Dunapentele nevét vette fel - 1957. április 3-tól az MSZMP Intéző Bizottságának döntése alapján ismét Sztálinváros lett. Az adonyi járás székhelyét is ide helyezték át. A katonai bíróság májusban nyolc súlyos ítéletet hozott az 1956 novemberi harcokban a fegyverletételt megtagadó honvédek és tisztjeik ellen, s 31 sztálinvárosi vádlott került politikai okokból polgári bíróság elé. Megnőtt az előzetes letartóztatások száma is. Jónéhányan disszidáltak - mintegy kétszáz fő -, szaporodott a válások száma s fegyverrejtegetésért is születtek kisebb-nagyobb ítéletek.

A közös folyosóról nyíló lakások, az egymásba látás a szimplán beüvegezett ablakokon át s az alkoholizmus sok gondot okozott Sztálinváros barakktáboráiban, különösen a déli részen, ahol amúgy középkoriasan, disznók és részegek együtt hemperegtek az utca sarában. A városi tanács 1958 februári ülésén megállapították, hogy az elmúlt „hónapokban az alkoholizmus nemcsak emberéleteket követelt, hanem számtalan család elzüllése is származott ebből. Különösen a nem dolgozó feleségek pletykái okoznak viharos jeleneteket” - összegezték a barakktáborok tapasztalatait. Az urbanizáció alacsony szintjéről tanuskodott az a tilalom is, hogy „lakóépületek körül disznót pörzsölni, a lakásokban húst füstölni nem lehet”; az új házak egy része pedig vakolás híján „mezítelen” maradt.

Erre az időszakra esik a mezőgazdaság újbóli, most már végleges átszervezése, azonban a termelékenység növelését megcélzó iparnak már korántsem volt olyan nagy munkaerő-szükséglete, mint az első ötéves terv során. A mezőgazdaság átszervezése, majd a gépesítés a rabgazdaságokat is érintette: a fogva tartottak foglalkoztatásának idényjellege - vetés, aratás - csökkent s nőtt az ipari munka aránya. A bűnözési hullám pedig gyorsan föltöltötte a rövid időre elnéptelenedett Pálhalmát.

Átalakulóban, általános iskolás fokon

1957. március 21-től szolgálati megszólításként a „bajtárs” helyett ismét az „elvtárs” szót vezették be, utalva arra, hogy a szocializmus megújulóban van s szelleme maradéktalanul érvényesül a büntetés-végrehajtás berkeiben is. Szigorították az előírásokat: az elítélteket a munkáltatás során is csak örök vehették át s örök adhatták vissza. Kutyák járták körbe a körletek kerítésén kívül elhelyezett járóláncaikon a börtönépületeket; szabályos beosztásuk s rangjuk is volt, akár az őrségnek.

Pálhalmára súlyos visszaesők mellett kisebb súlyú bűncselekményeket elkövető köztörvényesek kerültek, s 1958-ban a még mindig „kínzó” létszámlhiány miatt egy századnyi kiskatonát vezényeltek az őrséghez, de beszélő levezetésére nem oszthatták be őket. Az őri alapfizetéseket 1300 illetve 1400 forintra emelték fel az 1956-os 850 és 940 forintról, a házi műhelyek - cipészet, szabóság - ingyenes igénybevételét azonban eltörölték. Dohány Sándor nyugdíjas bv. alezredes - aki 1957-től szolgált Pálhalmán, az intézet párttitkára volt - a következőket mondta az őrtestület összetételéről: „Emlékszem rá, hogy a bv.-nél akkoriban nem volt főiskolai vagy egyetemi végzettségű testületi tag, de még a középiskolát is csak ebben az időben kezdtük meg többedmagammal. Az őri állományban ritka volt a 8 általánost végzett, a zöme 4 elemivel rendelkezett. A gazdaságnál is csak Palotás Miklós bv. ezredes rendelkezett főiskolai végzettséggel.”

Egyszóval, őrt s rabot egyaránt okítani kellett. Az első általános iskolát a pálhalmi kastélyban (Dóra kastély) rendezték be, ahol az örök és az elítéltek váltogatták egymást az iskolapadokban: a tanárokat az óvárosi Szórád Márton általános iskolából verbuválták. (A kastély később a gazdaság központi irodája lett, ma üresen áll.)

A nevelési szolgálatban egyedül a vezetőnek, Ambrus Györgynek volt pedagógusi oklevele, a többiek fokozatosan végeztek el a középiskolát. Mivel minden levelet el kellett olvasni - s ezért csak 32 sort volt szabad írni -, sokat bíbelődtek ezzel, viszont a mainál jóval kisebb volt az adminisztráció. A nevelők feladatának számított kezdettől fogva a beszélők előkészítése és levezetése s természetesen a politikai tudat formálása. Ez némi zavart is okozott a felkészületlen agyakban: 1964 áprilisában az elítéltek azt híresztelték, hogy „Hruscsov elvtársat meggyilkolták.” (Hruscsovot csak októberben váltják le Moszkvában.)

Megélénkültek a beruházások: a hatvanas években Bernátkúton sertésfiaztató, Újgalamboson sertéshizlalda és takarmánykeverő, Hangoson tehénistálló létesült, s gépszínt és javítóműhelyt rendeztek be Sándorházán. Bernátkúton és Hangoson gépudvart alakítottak ki s a női börtönben, Mélykúton 1966-ban varrodát indítottak be. A 180 fős női táborban új rabkörletet adtak át, ami az addigi rideg körülményeken sokat enyhített: az átadást követően csökkent a fegyelmi büntetések száma. S még egy fontos változás, 1963-tól az intézet neve Pálhalmi Büntetés-végrehajtási Intézet lett.

A Mohikán-galeri

Az állandó építkezéseknek sem a kinti világban, sem a börtönkapukon belül nem volt s nem is lehetett köze „a jövő szocialista embertípusának” megteremtéséhez, az pedig, hogy a javak egyéni birtoklása gyengíti a „szocialista tudatot”, egyenesen nevetségesen hatott. A munkán keresztül való nevelésnél éppen ezért sokkal sikeresebbnek bizonyult a politikai és igazgatási funkciókat is ellátó rendőrség elfogadtatása a társadalommal. Az 1964 decemberében megindult „Kék fény” a tévé nagysikerű műsoraként népszerűsíteni tudta a rendőrség munkáját, s egyfajta közmegegyezést alakított ki a bűnözőkkel szemben a párt s a „kispolgári mentalitású” társadalom között. Pálhalma parancsnoka, Tolnai Kálmán íróként egyike volt a „rendért” való harc népszerűsítőinek. (Azt is suttoják, hogy mindig rendelt magának egy írni tudó értelmiségi elítéltet: intenciói alapján azok írták meg könyveit. Kulcsi jól őrzött Dunaparti dácájában fogadta a megyei pártelölkölségeket, híres vendéglátásainak receptjeit szakácskönyvei mentették át az utókorra.)

A Mohikán-galeri című könyve először 1975-ben jelent meg: a valóságból vett történetet a regényben szereplő nevekkal vettem át. „1964-ben 130 galerit számoltunk fel, 1967-ben 139-et, vagyis ezek száma nagyjából stagnál” - olvashatjuk a két Gerlei, a doktor és a rendőralhadnagy öccs beszélgetésében. „Mi a biztosítékunk nekünk, a szocializmust építő magyar társadalomban élőknek - teszi fel Gerlei doktor immár naivnak tűnő, didaktikus kérdését öccsének -, hogy ez a nyugati eredetű fertőzés: a fiataalkori huliganizmus és a csoportos bűnözés nem ölt veszélyes méreteket?” Nos, a hatvanas évek végén - a Mohikán-galeri 1969-ben bukik le - s a hetvenes években már szinte nyílegyenes út vezetett Aszódról Tökölön át Sándorházára, csak hogy nem nyugati fertőzésről, hanem saját, a szocializmus társadalmi viszonyaiból fakadó betegségről volt szó: a galeri a szétesett család után egy új, izgalmas és befogadó családot jelentett.

A többek közt rablásért és nemi erőszakért elítélt Mohikán-galeri tagjai a pálhalmi börtönbe kerültek, Tolnai Kálmán és nevelőtisztjei keze alá. Hogy mennyire hatott rájuk a hosszú börtönbüntetés? „Az I. brigádban eltöltött idő Széki Mihály, Fedor István és a banda többi tagjának a cinizmusát - ahogy látom - alaposan megtépázta. Felfogták végre, hogy a kiszabott munkát el kell végezni, a rendet meg kell tartani, a szabályokat, előírásokat tisztelni kell.” A volt galeri tagok megismerték a magánzárka büntetést, dolgoztak a hegesztőüzem vakítónak kékes fényei között, szimuláltak és verekedtek, hegesztő tanfolyamot végeztek s iskolába jártak, s volt közülük, aki annyira megszerette a könyveket, hogy „amikor Illyés Gyulától a Puszták népét olvasta, könyvvel a kezében találta a derengés”. Egyikük, Orsos Peregrin a kulcs-dobokai gyümölcsösbe került, hogy aztán egy bicskalopásért harminc napig elmélkedjen arról, mennyivel szebb a magánzárkánál a törpe körte- és barackfák rendje s a Duna ezüstös csillogása.

Székit, a galeri főnökét a befutott apa nem vállalta fel: „- Szóval én azért a fiúért semminemű felelősséget nem vállalok! De nem is tartozom érte felelősséggel!” - fordult a galeri ügyében nyomozó századoshoz, mikor titkárnője behúzta maga után a párnázott ajtót. S ez talán jellemzőbb kordokumentum, mint a könyv utolsó fejezetében - Egyesek megváltoznak, mások nem - Gerlei alhadnagy és a jó útra tért bandatagok s feleségeik kissé szentimentális találkozája egy pesti kerthelységben. (Peregrin, a megjavult cigány azt a kis, törekeny magyar lányt veszi feleségül, akit a galeri partiba vágott.)

A jellegzetes bűnözői magatartást Cserne István Indiánokat nem alkalmazunk riportja tükrözi, a riportalany Deák Ferenc, a Pillangó, aki a Kádár-korszak szinte összes börtönét végigülte. Tetoválásainak testtájak szerinti leírása öt nyomtatott oldalt tett ki. Néhány érdekesebb rajz: lepke a homlokon, macskafej a bal mellbimbó felett, a has baloldalán tányérsapkás Hitler-fej, a háton vámpírfej, óriási szemfogakkal, egyenruhás, súlyt emelő s közben nagyot szellentő béka, a jobb vállon őrnagyi váll-lap, a balcomb elülső részén harisnyakötős, térdelő nőalak csillagos fekete háttéren, előtte emberarcú holdsarló, amely a nő derekát öleli s szája az ágyék magasságában félreérthetetlen szerelmi aktusra utal. S egy válasz arra a kérdésre, hogy mi is lesz szabadulás után:

„- Biztos, hogy én már dolgozni nem fogok. Amíg tudok, kint vagyok. Azt nem mondom, hogy megjavulok. Valamiből élni kell. Ez a másik. Munkából biztosan nem. Arra vigyázok, hogy ne fogjanak meg. Vagy, ha megfognak, váratlanul ne érjen. Szóval, minderre fel kell készülni az embernek...

- Megfelelő munkája nem is volt még?

- Nincsen olyan. Abból szerintem nem lehet megélni. Biztosan van olyan munka, ami nekem megfelel, de oda nem alkalmaznak. Büntetett előéletű vagyok.”

A tetovált ábra visszahat viselőjére: a Pillangó péniszén zöld színű nyomtatott betűkkel állt, hogy „Teljes gözzel előre”.

Optimizmusra pesszimizmus

Furcsa dolog hétről hétre börtöntörténelmet, történeti monográfiát írni. Épp hogy összegyűjtöm az adatokat s máris le kell adnom a következő írást, olyan ez, mintha nem szacikket, hanem riportokat írnék. Történeti riportokat - mondhatnám, ha lenne ilyen műfaj. Az ember átfutja a jegyzeteket, aztán nekilát: az írás kérdése legkésőbb másnapig el van intézve.

Csakhogy a történetírás elvben lassú dolog, s akár a BBC-nél egy hír, itt egy új adat megbízható volta ott kezdődik, ha legalább két egymástól teljesen független adatközlés azonos információt tartalmaz. Bevallom, Sándor György (beceneve: „Csikar”) esetében nem voltam elég óvatos, s mivel a BV Központi Nyilvántartásában a kivégzettek listáján „háborús bűnösként” szerepelt, gyorsan meg is írtam sorozatomban (94. rész, március 22.), hogy egy szegény elfeledett villanyszerelő lehetett az utolsó politikai okokból kivégzett ember a kádári Magyarországon. Ám mintha éreztem volna a lehetséges tévedés szelét, megjegyeztem, hogy esetleg téves bejegyzés is lehet a „háborús bűnösség”, annál is inkább, mert Sándor a II. világháború után, 1946. szeptember 20-án született.

Még jó, hogy újságunkat csak szűk körben olvassák, így villanyszerelőnk nem kapott azóta posztumusz sem becsületrendet, sem akadémiai pálmákat. Azóta ugyanis máshonnan kezembe kerültek a bírósági ítélet iratai, amelyek szerint villanyszerelőnk több emberen elkövetett emberölés miatt (két öregasszonyt vert agyon s rabolt ki azok Üllői úti lakásán) kapta meg

méltó ítéletét. Az említett lista 1999. június 7-re készült el s elítéltek meglehetősen alapos munkája: Sándor esetében azonban vagy rosszul olvasták össze az adatokat, vagy tréfálkozni kívántak a majdani kutatóval. (A listán egyébként 1180, a háború óta kivégzett emberek adatai szerepelnek.)

Nos e kis módszertani kitérő után folytatnám Pálhalma történetét, remélve, hogy kisebb hibákat ejtek csak s talán kiérdemlek majd a gazdaságtól egy fatalapzaton álló műanyag tehén-szobrot.

Pálhalma iparosítása avagy teljes gőzzel előre

1961. november 26-án a Minisztertanács jóváhagyta a város vezető testületeinek javaslatát - egy gyűlésen tréfásan az is elhangzott, hogy legyen a település új neve Hruscsovaljaújváros -, s Dunaújvárosra változtatta a Dunapenteleiből Sztálinvárossá nőtt ipari centrum elnevezését. Egyben mindent, ami a ranghoz illik - kórházat, múzeumot, uszodát, fedett piacot, vágóhidat és sok más egyebet - ígértek a tízéves szocialista város lakóinak: az évek során ezek az ígéretek meg is valósultak. A Vasmű és a Pálhalmi Börtön között pedig új, széleskörű együttműködés jött létre. A börtönmunka egyre inkább ipari jelleget öltött, elsősorban Sándorházán, ahol a BV a Dunai Vasművel közösen hozta létre a lemezfeldolgozó üzemet (1966). Az ipari kooperáció bővülése keretében 1975-ben átadták az új oszlopgyártó üzemet, ahol a villamos távvezeték oszlopai készültek.

A korszerű körletkialakítás az 1972-ben Sándorházán átadott, Dunai Vasmű támogatásával épített szálláskörlettel kezdődött, melyet Bernátkúton, Mélykúton és Sándorházán további négy épület átadása követett. Ezekkel párhuzamosan számolták fel az utolsó orosz csurmákat (földszintes tömegszállásokat). 1972-ben épült fel hatszáz férőhellyel az új sándorházai börtönépület s 1975 és 1980 között befejezték Bernátkút teljes rekonstrukcióját. Minderre égető szükség volt, hiszen növekedett a garázda, erőszakos, visszaeső fiatal bűnelkövetők száma, akiknek egy időre a végállomást főképp Sándorháza jelentette. A bv. parancsnokok szokásos határait jóval meghaladó kapcsolatrendszerrel rendelkező Tolnai Kálmán sorra hozta az új ötleteket, megrendeléseket. (Főképp vadásztársasága prominens tagjain keresztül. Az osztályvezetők megvesztegetéséről - kosáryi vadhússal, a gazdaságba főzött pálinkával és borokkal - országos hírre tett szert.) A Hódmezővásárhelyi Háziipari Szövetkezet népművészeti hímzéseket rendelt meg Mélykúttól, Sándorháza pedig a Vinyicától Albertirsáig húzódó távvezeték tartóoszlopaikat gyártotta. Itt készült a Dunai Vasmű kokszolójának egyedi gyártású szerkezete, a Kádár János pártolta Vasas angyalföldi pályájának térvilágítása (Tolnai személyesen is ismerte a párt első titkárát), de a Paksi Atomerőmű távvezetékének dunai átemelő oszlopaikat és az Irakból, Ausztriából és Egyiptomból megrendelt speciális meteorológiai tornyokat is Sándorháza gyártotta le.

Ez volt a kádári időszak legboldogabb szakasza, amikor Lőrincz József szavaival a „naiv pedagógiai optimizmus párosult az akkor büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam onnipotens törekvéseivel”. Pálhalmán a hetvenes években (pontosabban 1967 és 1979 között) a „gondoskodó államszocializmus” büntető és nevelő politikájának sikerét alátámasztani látszottak a statisztikai adatok, hiszen 372 traktorost, 693 ív- és lánghegesztőt, 107 növényvédő szakmunkást, 768 vasipari és mezőgazdasági gépkezelőt, 684 oxigén- és gázpalack kezelőt, 203 általános gépkezelőt, 242 daruvezetőt és 506 darukötözőt, 138 kompresszorkezelőt, 104 növényvédőszer- és méragszaktárost, 177 fő CO₂ hegesztőt, 115 gépifejőt és 126 lángvágót képeztek ki, de akadt az elítéltek közt, aki kőművessé, nyomdagépkezelővé, portáldarussá, speciális vasipari ill. építőipari gépkezelővé tett a börtönélet. Nem

rossz teljesítmény ez egy olyan börtönpopulációtól, amelynek létszáma tartósan 1800 fő fölött mozgott, s amelyet annyi munkával láttak el, hogy a dunaújvárosi munkákhoz a szekszárdi megyei börtönből is kénytelen volt rabmunkaerőt ingáztatni.

Új nemzedék

A hetvenes évek végére felnőtt ifjú bűnöző nemzeték óriási teherrel indult az életnek. Többnyire már szüleik sorsát sem tudta a kinti társadalom megoldani s mire ők felnőttek s bűncselekmények elkövetésére adták a fejüket, már egyre kevesebb tippet tudott adni nekik a beilleszkedésre a „létező szocializmus”. Ők már nem a kapitalizmus, hanem az új „proletár” rend áldozatai voltak. A kötelező nevelői optimizmust gyakorlati szkepszis váltotta fel, annál is inkább, mert a veszélyeztetett fiatalok napról-napra érzékelhették a vagyon egyenlőtlenségét, az elégtelen munkabérek, az italozás, a hiányos tanítás és a rossz nevelés pedig jogossá tette szemükben a bűnözést.

A pálhalmi börtönkomplexum elítélteinek 60-70 százalékát ilyen erősen terhelt fiatal felnőttek tették ki. Hajlamosak voltak még benn is galerik alakítására, amelyek az Aszódon és Tökölön kialakult kapcsolataiknak köszönhetően terrorizálni tudták társaikat. Különösen Sándorházán volt nagy a benti kriminalitásra való hajlam: itt helyezték el a leginkább veszélyes elítélteket, akik ha más letöltő házakba kerültek, gyorsan nevet szereztek a sándorháziaknak, nem egyszer páni rettegésben tartva idősebb zárkatársaikat. Cselekedeteiket - mint a nevelői jellemzések is kihangsúlyozzák - az erő kultusza határozta meg. Sok volt köztük a cigány, Lakatos, Orsós, Farkas, Rézműves, akiket szabadulásuk előtt kiközvetítve az üres állások meghirdetői nemigen fogadtak be: a jelentkezési lapokra az a válasz érkezett, hogy a meghirdetett állásokat időközben betöltötték. Lógtak a levegőben, út nem vezetett a civil életbe. Igaz, ők sem nagyon törték magukat munka után: ha véletlenül bejött egy állásajánlat, akkor inkább egy másik, „kamu” állás után futottak.

A nevelők véleménye azt tükrözi, hogy a nyolcvanas évekre az új nemzedéket már nem a megtévedtség, hanem a ferde erkölcsi beállítódás, a szűk látókör és a szellemi igénytelenség jellemezte. Az előző kor bűnöző fiataljai közül szinte alig akadt, akinek ne lett volna kapcsolattartó családja, az újaknál ez vagy hiányzott, vagy nagyon gyenge kapcsolatok fűzték családjukhoz, rokonaikhoz. Bár statisztikailag nem mérték, főképp Sándorházán a többi börtönhöz képest is hihetetlenül megnőtt a romák száma, néha nyolc tizedét is ők tették ki a fiatal férfi elítélteknek.

A börtön az új nemzedék számára a szó szoros értelmében a bűnözés iskolája lett. S van valami jelképes abban, hogy a börtönnevelés optimista távlatait hivatalból felvállaló parancsnok több mint egy negyedszázados kormányzás után úgy távozik posztjáról 1985-ben, hogy látnia kell, mennyi hamis illúzió és öncsalás kísérte ezeket a beruházások fényében aranykornak tűnő éveket. Ami megteremtődött, az a Moldova György tollára váró szubkultúra és börtönfolklor volt. A tetoválások is keményebbek lettek, s a zsillettvágásos punkstílus láttán a szemlélődő nézőnek néha az az érzése támadt, hogy nem szalag-munkában megfáradt rabokat lát, hanem harci ösvényről hazatérő ifjú harcosokat.

„Kamu” levelek

Az elítéltek iskoláztatása - mivel a nyolcvanas években már komoly műveltségi színvonalasítás jelentkezett, s egyre több volt a funkcionális analfabéta: még a néphadseregben is külön zászlóaljba kerültek az írás-olvasással nehezen bajlódó újoncok - a nevelők számára komoly

kihívást jelentett. Egyre több volt a rövid idős elítélt: 1983-ban még két évet sem tett ki az átlag. Ha ebből levonták a kedvezményt s az előzetesben eltöltött időt, a hatékony nevelés amolyan maci-lacis ábránd maradt. A hivatásos pártfogók sem igen tudtak mit kezdeni a szabadulókkal, hiszen - mint Zsarnóczyayné Kövesdi Margit írja dolgozatában - „még jó, ha Érden a cigánysoron, ha keresi a pártfogoltat, a család meg nem veri.”

A kedvezményes szabadulás biztosításához kamionnyi „kamu” levelet írtak a delikvensnek az építőipar, a BKV, az ingatlankezelők, a KÖFÉM, a Taurus gumigyár, a Csepel autógyár és a dunaújvárosi üzemek címére. Az üzemek munkaerővel foglalkozó szakemberei ugyanakkor kihangsúlyozták, hogy ugródeszkának tekintik az új munkahelyet és „sokan meglépnek már az előleggel, mert a felkínált munka nehéz, a szállás pedig nem a Hilton”. „Hiltonizálták” viszont a börtönépületeket: míg 1981-ben egy-egy zárkacsoport munkáját jutalmazták televízióval, a nyolcvanas évek végére minden zárka kapott képernyőt s előbb Bernátkúton, majd Sándorházán épült ki a videolánc.

Az 1990 júniusi amnesztia - amely országosan mintegy 3000 elítéltet érintett - alaposan csökkentette a pálfalmai börtön népességét is. Megszűnt az alkoholisták kényszer-gyógykezelés és a „dologházi” munkakényszer is a baracskai beutaló. Kamu levelekre sem volt többé szükség: maguk a munkahelyek is kamuvá váltak. S míg régebben a szabadultakat többnyire állás várta, és a munkásszállások fogadták be őket, addig a rendszerváltó világban már nem akartak büntetett előéletűeket foglalkoztatni a vállalatok, megszűntek a munkásszállások, s a hivatalok a statisztikai véletlenre bízta, hogy kinek a kárán kerüljenek vissza a börtönfalak közé. Amikor pedig újra szabadlábra kerültek, gyakorta csak 2500 forintnyi segély s egy útijegy volt a zsebükben.

Útijegy a semmibe.

(Börtön Újság, 2002/17-22.)

A JÓ SMASSZER VILÁGA (Vázlat a Kádár-korszak börtönpolitikájához)

A Rákosi korszak börtönirodalma szinte könyvtárnyi, a kádárizmusé inkább csak riportokban, kisebb-nagyobb visszaemlékezésekben maradt fenn: az 1963-as nagy amnesztia utáni rész történeti szempontból szinte terra incognitának tekinthető. Tudjuk, hogy a kádári vezetés - ahogy a mai, félig-meddig már történetinek mondható távlatból látszik - kezdettől fogva metamorfózisra és alkalmazkodásra hajlott, s talán ez is közrejátszik abban, hogy olyan mű - mint Fehérváry Istváné, a Börtönvilág Magyarországon - nem talált folytatókra. Miután a megújított párt szanálta a szocializmust, olyan konszolidációt hajtott végre, amely végre biztosította azt a bizonyos sztálininak mondott egy procentot, ami az életszínvonal lassú, ám biztosnak tűnő évenkénti emelkedéséből állt. Mint Kalmár Melinda látja és láttatja Ennivaló és hozomány című munkájában, Kádár János úgy személyesítette meg a szocializmus e metamorfózisát, mintha genetikusan azonos lett volna vele. A megtorlások és az engedmények - így az 1963. évi nagy amnesztia is, amely 3558 elítéltet, köztük köztörvényeseket is érintett, továbbá 2680 javító-nevelő munkára fogott embert - e metamorfózis részei voltak. Az amnesztia egyben színjátékot is jelentett, szereplői a börtönkaput átlépve azt voltak hivatva megmutatni, hogy vége a késő sztálini büntetőpolitikának Magyarországon.¹ S mind e fölött ott lebegett Kádár, a genetikusan legjobb smasszer fura szellemisége, az, hogy a megalázottság és az ostobaság nemhogy lesüllyeszteni, de épp ellenkezőleg, felemeli életünk szintjét.

A börtönvilág visszakerül az igazságügyi tárcához

A BM és az Államvédelmi Hatóság 1956 decemberi összevonása után a politikai nyomozó szervek a belügyi tárca II. szervezeti egységében működtek egészen 1963-ig, amikor a III. főcsoportfőnökség vette át az állambiztonsági feladatokat: ettől kezdve ide futottak be a börtönökről készült operatív tiszti jelentések is. Bár 1963-ban a börtönök irányítását a BM visszaadta az igazságügyi tárcának, az operatív tisztek révén mindent ellenőrizhetett, a börtönszemélyzetet parancsnokostul együtt éppúgy, mint az elítélteket és az előzetes letartóztatásban lévőket. Az IM első felmérései - amelyek nem kis részben pénzkijárási, beruházást biztosító céllal készültek - világossá tették, hogy börtönállapotaink leromlottak s nemcsak a tisztek szakmai felkészültségével van baj, hanem a törvényi szabályozással is. A rabmunkára s annak hasznára oda figyelő rendszer óriási súlyt adott minden egyes parancsnoknak, hiszen parancsnoki funkciója mellett vállalatigazgatóként nemegyszer messze környék legnagyobb hatalmú szocialista menedzserei közé emelkedhetett. (Eme „új földesúr” legjellegzetesebb figurája Pálhalma parancsnoka, Tolnai Kálmán volt, aki vadászataival, szakácskönyveivel és elítéltei életéből vett krimijeivel a kádári felső elitbe is bekerült.) S persze a parancsnoknak illett odafigyelni - hiszen nemcsak az „operások”, de a megyei ill. városi pártszervek börtönökkel foglalkozó referensei is rajtuk tartották a szemüket - bizonyos humánus követelmények betartatására. (Még 1955-ben deklarálták, de csak a hatvanas évek végére tűnt el - mint fenyítés - a verés.²)

Az 1966. Évi 21. Sz. törvényerejű rendelet az európai normákat is figyelembe véve az elítéltek humánus átnevelését tűzte ki célul: az osztályszempontok szerinti megkülönböztetés már a nagy amnesztiát követően megszűnt, igaz csak formálisan, hiszen az operatív tisztek, az „operások” változatlanul használták munkájukban régi, származásbeli megkülönböztetéseket. Négy büntetési fokozatot hoztak létre, a szigorított börtönt, a börtönt, a szigorított bv. (büntetésvégrehajtási) munkahelyet és a bv. munkahelyet. A létező szocializmus egy olyan

„derűs” szakaszában született e rendelet, amikor a naiv pedagógiai optimizmus megfelelt a büntető hatalmának korlátait még nem érzékelő állam népboldogító törekvéseinek.³ A rabok nevelésével foglalkozó szakágazat főiskolát vagy egyetemet végzett, vagy azt munka mellett végző tisztjei a militáns szellemet képviselő s alacsony iskolázottságú őrszemélyzettel tartós konfliktusba keveredtek, s csak a nyolcvanas évek második felére - amikor már csaknem minden tiszt felsőfokú végzettségű volt - dőlt el az intrikus küzdelem a nevelői oldal javára. (A hetvenes évek elején a tiszteknek csak 16%-a rendelkezett diplomával.⁴)

Indokolt volt-e a nevelés sikerét meghirdető program? A BTK 1971. évi novellája - amely visszaállította a halálbüntetés mellé második legnagyobb büntetésként az életfogytiglani szabadságvesztést -, s három évvel rá a szigorított őrizet bevezetése (amelyet 1989-es megszűnéséig elvi aggályok és gyakorlati konfliktusok kísérték) azt mutatja, hogy a gondoskodó állam nemcsak Janus-arcú de leninién ravasz is volt. Ha nem is a régi tartalommal, de a novella visszaállította a Csemegi-kódex büntetésletöltési kategóriáit s ennek értelmében 1972. január 1-től fegyházban, szigorított börtönben, börtönben és fogházban hajtották végre a szabadságvesztés büntetést. Ami pedig ugyancsak elgondolkasztató, hogy a rendszer - minden hivatalos cáfolat ellenére - egészen összeomlásáig, 1990 elejéig őrzött politikai vagy félig-meddig politikai fogolyként kezelt elítélteket. (1989-ben engedték ki például Baracskáról az utolsó 70 katonai szolgálatot megtagadó fiataalt, akiket a rendszer köztörvényesként kezelt. A Mária-nosztrát külön büntetésként megjáró Keszthelyi Zsolt nevét nemcsak a „demokratikus ellenzék” tűzte zászlajára, de 1988-ban egy ízben az Amnesty International is a hónap politikai foglya címet adományozta neki.)

A nyolcvanas évek második felében egyre inkább előtérbe került az a szkeptikus, ám realista felfogás, hogy a nevelés célja aligha lehet több, mint a falakon belüli elkerülhetetlen személyiségkárosodás mérséklése.⁵ A börtönök szubkultúrája egyébként amúgy is csak az elítéltek bűnözést igazoló hiedelmeit erősítik - mondták a szkeptikusok -, s utaltak arra is, hogy a börtönnépesség váratlan, nagyarányú növekedése amúgy is lehetetlenné teszi az 1979-es bv. kódexben deklarált korszerű elvek megvalósítását. (A fokozatok ekkor fegyház, börtön és fogház lettek.) Megrendült a börtönvállalatok addig szilárdnak tűnő gazdasági alapzata is; a nyolcvanas évek végére ezzel együtt a munkáltatás klasszikus rendje és nevelési tabu volta is megkérdőjeleződött.⁶

Az 1990. évi közkegyelmi rendelkezések főképp azt a gyakorlati célt szolgálták, hogy egy nagyobb nyugalanság, esetleges lázadás elejét vegyék. 1990 júniusában mintegy háromezer elítélt szabadult - ezt megelőzően pedig még 1989-ben elengedték a szigorított őrizetéseket, a munkaterápiásokat és a szigorított javító-nevelő munkán voltakat -, s ezzel pontot tettek a magyar börtöntörténelem egy a hetvenes évektől kényszerű reformoktól hajtott, ám deklarált célkitűzéseit soha el nem érő s alapjaiban mindvégig paternalista korszakára.⁷ (Azért Balassagyarmaton és Miskolcon kisebb lázongás kísérte az amnesztiát s az előtte lévő esztendőben Vácott az egyik „puttonyos” még a szigorított őrizetésekről hozott kedvező döntés előtt felgyújtotta magát, de halála nem robbantott ki lázadást.)

Fiatalkorúak egy paternálisan nyers rezsimben

Az eredeti, oroszosan durva paternalizmus a maga teljes nyersségében mutatkozott meg a fiatalkorúak őrzésében, amelynek gyakorlatát érdemes górcső alá vennünk. Amikor már oly mértékben felduzzadt a bűnöző fiatalkorú népesség börtöneinkben, hogy őrzésük problematikussá vált, 1954-ben szinte az összes fiatalkorú bűnözőt Sátoraljaújhelyre szállították, s öt éven át az ottani országos börtön lakói lettek. A velük való bánásmód megfelelt annak a

ridegségnek, ahogy a posztsztálinizmus idején Kelet-Berlintől Vlagyivosztokig a megtévedt fiatalokkal bánni illett, mivel az újhelyi letöltőház a felnőttkorúakat befogadó rezsimszigorúságával működött, s személyzete is ennek szellemében lett kiképezve. Rideg légkörén alig javított, hogy a fiatalokhoz néhány lelkes, alig képzett pedagógust is odavezényeltek. Újhely ötszáz elítélt befogadására volt alkalmas: a létszám felét ettől kezdve a fiatakorúak tették ki. Blesztits Miklós, akit fegyverrejtegetésért 1957-ben ítélték el öt évre, s akkor múlt 14 éves, így emlékezett vissza Sátoraljaújhelyre:⁸

„Napirenden voltak a hipisek, hát a kutatások, míg lent voltunk sétálni. Hát hatvanketten voltunk egy szobában. Képzeld el, amikor 62 ágyat összerámoznak, összedobálják az ágyneműtől kezdve mindent a világon, eltorlaszolják az ajtót, négy-négy smasszer megáll kétoldalt, gumibottal ... Felöntötték a folyosót vastagon vízzel a télen, felfagyott, takarítsd fel!”

A gumibottal való nevelés szépsége abban rejlett, hogy bár a testen is alig látszott, zsírödémaival ott is mélyen a hús alatt és a lelkekben is mély nyomot hagyott. A kihallgatásokkor a „fegyverrejtegető” gyerekeket félig fenyegető, félig tréfás párbeszédekkel traktálták, aztán alapos verés és öt évvel kezdődő ítéletek várták őket. Mit tudhatták, hogy az 1956. évi 28. számú törvényerejű rendelet nem határozta meg az elítélhetőség alsó korhatárát, s így felnőtté érésük tanúi a börtönfalak lesznek? A forradalom leverése után csak Budapesten 37 fiatakorút ítélték el összesen 234 évre a rögtönítélő bíróságokon, s aligha véletlenül: bosszút kellett állni a „pesti srácokon”. Az akkor 16 éves Kövesdi László így emlékezett vissza görög őreire:

„Legtöbbet a Gyűjtőben találkoztam velük ... Sosem felejttem el, hogy amikor a folyosón - hát ott is sorba kellett állni, mégpedig villámcsapásszerűen - azt üvöltötték, na, itt vannak ... ezek a piszkos magyarok. Azt mondja az (egyikük), kellett nektek talpatokra magyar?” (Van valami arcpirító abban, hogy a bosszút lihegő hatalom a börtönökben azokat a görög polgárháborúban vereséget szenvedett kommunista veteránokat használja fel a piszkos munkára, akik osztálygyűlöletükben bármire kaphatók voltak.)

1956 karácsony előestéjén a durva bánásmód miatt a Gyűjtőben zavargás törhetett ki azokban a zárakban, ahová a politikai foglyokat zárták, legalábbis erről tanúskodnak a következő esztendő elejének felújítási munkálatai. A balcsillagban összetört ajtókat, zárat és ablakkereteket januárban hozták rendbe.⁹ A „Talpra magyar!” pedig kedvelt verse lett nemcsak a görög veteránoknak, de a fogdákat és a tököli internáltakat őrző személyzetnek is: ha nem tudta a páciens, azért verték el, ha tudta, akkor lázításért.¹⁰ (Tökölön „pofonügyben” még ügyészi vizsgálatra is sor került.)

A gyerekek elleni perekre is az volt a jellemző, mint a felnőttekére, hogy az ítélet már elkészült, de azért a tárgyalást a tényeknek, s nem a koncepciónak megfelelően kellett lefolytatni. Mert rendnek és szocialista törvényességnek kellett lenni, nem úgy mint a Rákosi féle koncepciók perek idején. Dr. Pál László szerint a statáriális tárgyalások mégis bohózatként hatottak. „Általában húsz bűncselekmény tárgyalását néztem meg - nyilatkozott 34 év múltával -, és a tárgyalási időszakban átlagot számoltam. A húsz tárgyalásnak az átlagos időtartama 90 perc. Most gondoljuk el, 90 perc alatt szót kell kapniuk a vádlottaknak, védeni kell magukat. Egy ügyben sokszor négy-öt vádlott is van. Szóhoz kell jutni a védőnek, szót kap az ügyész, fegyverszakértő mindenütt van, és elmeorvosi szakértő is. És kilencven perc alatt még meghozza az ítéletét a bíróság is.” Egy futballmeccsnyi idő s egy kamaszgyerek élete örökre megpecsétlődik. A kis Kövesdi például megjárta a Kisfogházat is, ahol „az ember látta a kis cellaablakokon, ahogy mentünk oda be, hogy mutatták, hogy felakasztanak, hogy halál, és hát abból már értettük..., mi történik ott.”

1958. november 28-án bakó végzett az 1938-ban született Bürgermeister Józseffel, a vele egykorú Berta Attilát március 28-án vitték bitóra, és hogy felakaszthassák, kivárták az 1941-ben született Mansfeld Péter nagykorúságát. Az iskolákban - írja Hajnal László Gábor - tucatjával vállalkoztak pedagógusok diákjaik faggatására, miről is beszél családjuk: ez a taktika Pavel Morozov nevéhez fűződött, aki feljelentette családját az NKVD-nél.¹¹ (Tanulmányutak alkalmával a bv. tisztek Dzserzsinszkij jelvényt kaptak a Nagy Testvér képviselőitől, s volt olyan parancsnok, aki a CSEKA alapító főnökének képét tette ki hivatali szobájába.)

Volt hát mit látnia - ismételjük csak meg - az összesen 234 évre elítélt nagy gyermekeknek. Kövesdi már felnőtt rabként élte át a váci éhségstrájkot: „Amikor az egész börtön sztrájkolt, akkor volt az az amnesztia, biztos emlékszik rá. A kommunisták amnesztiát kaptak. Tudtunk mi is róla, mert a rabújságban megjelent. És hát a kommunisták akkor szabadultak, akik nagy fejek voltak, részt vettek a forradalomban ... De mi maradtunk. És ekkor tört ki az éhség-strájk... mindenki részt vett benne, nagyon kevés kivétel volt, aki nem vett részt benne, és akkor kaptunk úgynevezett összkedvezményelvonást ... Ez embertelen dolog volt, mert hát képzelje el, egy hosszú idős rab, aki mit tudom én, tíz évre van elítélve, évente kétszer látogathatják. Évente négyszer írhat levelet és évente kétszer kaphat három kiló csomagot... Aztán elvonják ezt is.”

A nyomozóhatóságok - hogy kedvére tegyenek Kádárnak - Nagy Imre volt államminiszterét, a memorandumát nyugatra kijuttató Bibó Istvánt tették meg bűnbaknak: egy esztendőre megvonták minden kedvezményét, sőt, Márianosztára szállítása után meg is verték.¹² Kilátásba helyezték hogy „a megveretés csak az első volt a sorban, s szabályos időközönként meg fog ismétlődni.” Egy évvel később, amikor a súlyosan megbetegedett Bibó számára Németh László - akit akkor a nemzet saját s nem a párt írófejedelmének tekintett - kegyelmet kért, Kádár közölte, Bibó „semmilyen komolyabb betegségben nem szenved.” (Igaz, Bibóhoz többet az egy megveretésen kívül nem nyúltak.)

Könnyű szavalni a kommunista ifjúságról, de a valóságban tisztes életre nevelni azt a fiatalságot, amely annyi nyomort és erőszakot látott, mint az ötvenes éveké, meglehetősen nehéz feladatnak bizonyult. Különösen nehéz esetet jelentettek azok, akik a börtönökben a fent leírt módon tapasztalták meg a létező szocializmus minden álnokságát és képmutatását. Mivel a rendszer ebben a kérdésben, hogy átnevelhetők-e a fiatal bűnözők - túl az időnkénti megtorlások -, nem látott világosan, jobb híján a fiatalok börtönének átszervezése mellett döntött. 1958 decemberében parancs született arról, hogy a fiatalokat át kell szállítani Sátoraljaújhelyről a Budapesti Országos Börtönbe, azaz a Gyűjtőbe. Átszállításuk a következő év januárjában történt, amikor is 25 lányt és 130 fiút fogadtak be. A fiúkat az asztalos és a cipészüzemben, a lányokat a konfekció részlegben dolgoztatták ötnapos munkahétben. Szombaton és vasárnap két nevelőjük szervezett programot nekik (négy állandó őrt is rendeltek melléjük): néha elénekeltek egy-egy betanított mozgalmi dalt, a firkászkedvűek pedig bevéséseikkel és horogkeresztekkel bosszantották őreiket. (A hatalomra jellemző, hogy a 63-as közkegyelem kihirdetése után Sátoraljaújhelyen azok az 56-osok foglalják majd el a helyüket, akikre az amnesztia nem vonatkozott. Az ugyancsak benntartott Pákh Tibor szerint az amnesztia után is még mintegy ezer politikai maradt az ország börtöneiben.)

Az alapvető változást a fiatalok számára az 1963-as esztendő hozta, amikor egy, a Politikai Bizottság által hozott s a börtönépítési tilalmat feloldó határozat után Tökölön kijelölték, s júliustól már üzemeltették is az új ifjúsági büntetésvégrehajtási intézetet.¹³ Az 1960-ban felszámolt internálótábor építményeinek egy részét lebontották, részben átalakították. Évekkel később felépült egy nyolc tantermes iskola tornateremmel és sportpályával, látogatási helyiség, szabadidőközpont és szakköri helyiségek létesültek. A parancsnok, Kardos

Gyula ezredes - ő volt, aki 1960-ban a váci börtönben megrendszabályozta és más országos börtönökbe, így Balassagyarmatra, Nosztrára, Sátoraljaújhelyre, a Gyűjtőbe és a Gyorskocsi utcába (itt vizsgálati fogságra) szállította a lázongó politikai foglyokat - harcos természet volt. Mintaintézetet akart s hogy ezt megvalósítsa, felettésem is szembeszállt. „1963-ban kerültek a fiatalok elítéltek Tököre - írta 1971-ben -, a volt internáló tábor barakkjaiban nyertek elhelyezést. Már akkor megállapítást nyert, hogy e barakkrendszer nem alkalmas erre a célra. Egy barakk 116 férőhelyes. Ez az elhelyezés rendkívül megnehezíti egyrészt az őrzést, másrészt az egészségügyi követelmények betartását, és az egész korszerűtlen. Az ágyak elhelyezése direkt kedvez a homoszexualitás terjedésének, mellyel szemben ilyen körülmények között csaknem tehetetlenek vagyunk.”¹⁴ (Az örök is nemegyszer tyurmának csúfolták a barakkokat, utalva az orosz lágeréletet idéző nyomorúságukra és csúfságukra.)

Kardos egy másik 1971 nyarán készült jelentését, mint a központban megállapították, türelmetlenség, de „a jó ügy érdekében kifejtett erőfeszítés inspirálta, felvetései azonban nem mindig reálisak és néhány vonatkozásban megalapozatlanok, sértők.” Egy ilyen főnöki vélemény akkortájt felért egy kemény feddével: még jó, hogy liberalizmusra és homoszexualitásra való hajlammal nem gyanúsították az ezredet. Persze sok minden megoldatlan maradt már csak azért is, mert a hetvenes évektől a fogva tartottak létszáma állandóan hétszáz fő körül mozgott, a nyolcvanas évek közepére pedig az ezret is meghaladta. A Betonelemgyár és az 1974-ben alakult Dunai Vegyesipari Vállalat sem tudta ezt a megnövekedett fiatal munkaerőt teljesen felszívni. Az abban való hit, hogy az állam erőteljes beavatkozása előbb-utóbb megteremti a fiatalok büntetőintézetének a pedagógiai munkát és a sportot felvirágoztató légkörét, csak a nyolcvanas évekre foszlott szét. (Gondoljunk a Fekete doboznak Tökölről készített filmjére, amely a nyolcvanas évek végén talán túlzott brutalizmussal és megrendezett jelenetekkel mutatta be azt a zárt zárkavilágot, amelynek titkaiba a nevelők sem igen láthatnak be, vagy Moldova György 1990-es tököli riportjára a Szabadíts meg a gonosztól! című könyvéből.)

A nyolcvanas évekre a fiatalok fogvatartotti létszám, dinamikus emelkedése következett be. Ekkorra kezdett elfogadottá válni az a nézet, hogy a büntetőhatalom hiába tűzi ki célul a deviáns személyiség átrendezését, amikor a befogadottak több mint kétharmada csonka, szétesett családokból került ki, s közülük az állami gondozottak tették ki a létszám harmadát. A sorozatos bűncselekményeket elkövető és a csoportosan vagy bűnszövetségben elkövetett bűncselekményekért beutaltak aránya negyven százalékkal nőtt Aszódon, a cigány származásúaké pedig elérte a nyolcvan százalékot.¹⁵

Kritikus helyzet alakult ki Tökölön: az intézet a személyi állomány növekedése ellenére „dugóhúzóba” került. Néha 1500 főre is felfutott a „bebukott” gyerekek száma, s egyre nőtt az erőszakos és életellenes bűncselekményekért elítélt fiatalok száma. Az állami gondozott rendszer bőven adta az utánpótlást, ám ezt hivatalosan nem illett bírálni, ahogy arról sem szívesen beszéltek, milyen sokan vannak az analfabéták, fél-analfabéták. A majd 17 évig parancsnokló s nyugdíjba vonult Kardos ezredes helyére a diplomás generáció képviselője, Vincze Tamás került: a régi katonás rezsim alatta szelídült, nőtt a nevelők és pszichológusok szerepe, s új nevelési metódusoknak s kísérletezéseknek (stúdió, klubélet) is helyt adtak.¹⁶ (S közben nőtt benn az önbíráskodás és a nemi erőszak: az utóbbi, a „lebüntetés” az erősebb uralmát volt hivatva biztosítani.)

A punkzenekarok ekkortájt már rendszeresen „cikizték” a hatalmat. 1984 táján például a Szabotázs néven futó punk együttest a „nagy nyilvánosság előtt elkövetett izgatásért” zárták börtönbe. A négy fiú szakmunkástanuló volt. S míg a nyirkos veszprémi várbörtönben sínylődtek - amelynek sétálóudvarát még nyáron is alig érte a nap -, a tanúk sorra megtagadták

rendőrségen tett vallomásaikat. Kiderült, hogy a Szabotázs szövegét a begerjedt mikrofon miatt nem lehetett érteni, a nyomozók ezért a már Győrben elítélt „Aurora cirkáló” felfüggesztett börtönbüntetésre ítélt zenészeinek verseit - amelyeket győri kollégáiktól kaptak - olvasták sajátjukként a veszprémi fiúk fejére.¹⁷

A törvény azonban nem rendült meg sem a tényektől, sem a hamisításoktól, sem a visszavont vallomásoktól, s a punkok és csövesek elleni küzdelem jegyében a bíróság másodfokon is megerősítette a már kiszabott viszonylag kemény börtönbüntetéseket. A cenzúra miatt alig volt fogalmunk arról, hogy „politikai ügyekben” a szocializmus utolsó évtizede nyomozó hatóságaink jóvoltából ilyen izgalmasnak bizonyult. Akadt olyan fiatal, aki horogkeresztes meg Kádár-ellenes röpcédulák terjesztéséért került a Gyorskocsi utca Vizsgálati osztályára, más meg oroszellenes vagy 56-ot dicsőítő röplapokért. Volt, aki társával lopott gázpalackkal kívánta felrobbantani a komáromi tanácsházat, ha nem engedik ki a politikai foglyokat: politikai foglyok lettek ők maguk is.

Nagy-Magyarországról beszéltek kihallgatóiknak meg arról, hogy a párt erős embere, Grósz Károly mellébeszél, igazi népbíróságokat szerettek volna látni s naivan kijelentették, hogy a demokratikus választások azért kellene, mert akkor biztosan győz a jobbik, az igazabb. 1988-ban szkinhedek is kerültek a politikaiak mellé. Cigányokkal, kubaiakkal csaptak össze, éltették Habsburg Ottót, de bűnjelként megtalálták náluk a Kossuth-címert és az átfűrt, nyakba akasztható Horthy ötpengőst is. Amikor védőjük Moldova György Bűn az élet című könyvének negatív cigányábrázolásaira hivatkozott, a bíróság elutasította, hogy Moldova nézetei és a szkinhedek hiedelmei között az utóbbiak bűnét enyhítendő párhuzamot vonjon.¹⁸

Egy konszolidált ország „államellenes” elítéltjei

Az 1963-as amnesztiát követően rögtön megszületett az a jellegzetesen pesti vicc, ami igen frappánsan jellemezte a kort. A legfőbb hatalomra is szemet vető Komócsin Zoltán találkozik az egyik szabadult ötvenhatossal, s megkérdi tőle, milyen volt az élet a börtönben? Képzeld, Komócsin elvtárs - hangzott a választ -, évekig egy gyilkossal ültem összezárva! - Hallatlan! De mit szólnak én? Én még most is egy gyilkossal ülök együtt a Központi Bizottságban!

A viccek mindig felszabadítanak valamit a tudatalattiból: a lassú szerzésbe süllyedt társadalom érzékeltette a hatalommal, hogy tudja, a párt első embere, Kádár János egy közönséges gyilkos, előbb barátját, Rajkot, majd Nagy Imrét árulva el. (Kádár Nagy első miniszterelnöksége alatt szabadult az ÁVH börtönéből.) A fegyverrel a kezükben harcoló és gyilkosságért vagy gyújtogatásért elítélt fiatalok tovább ültek, s még a hetvenes évek elején is mintegy 350-500 fő között mozgott a Budapesti Országos Börtön (Gyűjtő) ekkor már „államellenesként” kezelt politikai foglyainak a létszáma. Bár a Kisfogház csoportos kivégzésekre szolgáló hat akasztófájának betonüregét feltöltötték, a „kisszállónak” nevezett épületben 1965-ben még mindig 92 mérnök és technikus ügködött „rabszerkóban” a szocializmus építésén.¹⁹ (A Rákosi időkben mintegy négyszázan voltak s lóhalálában készítették a nagyberuházások s a gépészeti munkák terveit.)

Pákh Tibor ekkor írta meg tanulmányát a politikai foglyokkal való bánásmód törvénytelenégeiről s az elmeorvosi vizsgálatokon történő furcsaságokról. Írása az operatív tisztek kezébe került, megtorlasképp újabb szabadságelvonással büntették. (Magyarországon azonban nem vezették be a brezsnyevi szovjet gyakorlatot, amelynek során elmebetegként kezelték el, tették valóban gyengeelméjűvé a politikai foglyokat.)

Az igazságügyi tárca 1964-ben úgy rendelkezett, hogy a jogerősen elítélt férfi politikai foglyokat a Budapesti Országos Börtönben, azaz a Gyűjtőben, a női politikai foglyokat pedig Kalocsán őrizték.²⁰ Egy 1967-es operatív tiszti jelentés „Az ellenforradalmi bűncselekményekért elítélt személyekről” kihangsúlyozta, hogy „ellenforradalmi elítéltek még sokáig lesznek, kedvezményrel vagy teljes idő kitöltésével évente átlag 10 fő szabadul, kivétel 35 fővel 1972 lesz”, s valószínű, hogy 1975-re, azaz a forradalom után 19 évvel az utolsó 56-os is szabadlábra kerül.²¹ Az izgatásért elítélt kis katona, Fábíán Attila azonban még 1976-ban is találkozhatott velük a Gyűjtő bal csillagában. „Az egyik 56-ost Kovács Istvánnak, becenevén Gonosznak hívták. Ő mindig emlegette, hogy 20 év és egy hónapot ül, mert azt az egy hónapot szovjet letartóztatásban töltötte, amit nem számítottak be az ítéletbe. Zárvatársaim között akadtak háborús bűnösök, zászlótépők (általában két év), áremelések miatt hangoskodók és különféle kijelentések miatt izgatás vádjával elítéltek. Akkor 200-300 közöttire becsültem a politikai foglyok számát, de ebben nincsenek benne a nők, a fiatalok és a tiltott határ-átlépés kísérlete miatt elítéltek, akik másutt töltötték büntetésüket. A politikaiak és a köztörvényesek körülményei hasonlóak voltak, és egymástól való elkülönítésüket nem vették túl szigorúan.”²²

Hogy milyen is volt a Kádár-rezsim puha diktatúra-beli büntető politikája? Hajlok M. Kiss Sándor és Káhlér Frigyes ama vélekedésének elfogadására, hogy a kádári rendszer a Rákosi-korszak néha már-már szakszerűtlenségbe torkolló terrorja után annál jóval hatékonyabb rendőri és bürokratikus eszközökkel dolgozott, s az egész társadalmat jobban „megnevelte”, mind elődje. Büntető és ellenőrző politikája gyakorlatban tartotta azt az apparátust, amely szükség esetén nyílt katonai-rendőri diktatúra bevezetésére is alkalmas lett volna, ahogy ez 1956 és 1963 között többször fel is vetődött. A legismertebb terv az ún. Lord-akció volt 1961-ből, amikor a berlini fal felhúzása után - amennyiben Magyarországon kritikus helyzet alakul ki - mintegy 10-15 ezer „ellenséges személyt” kellett volna letartóztatni.

1966-67 folyamán két ízben is „éles gyakorlatot” tartottak. Az egyik „éles gyakorlat” egy 56-osnak mondható, félig-meddig elhallgatott per volt, a másik pedig a zuglói nyilasper: mindkettő kötéllel és súlyos börtönbüntetésekkel végződött. Előbb vizsgáljuk meg Hamusics János és társai összeesküvését. „Hamusics János és társai veszprémmegyei lakosok 1965 nyarán a nemzetközi helyzet kiéleződésének hatására elhatározták, hogy egy újabb ellenforradalom kirobbantására tesznek kísérletet” - hangzik ötvenes évekbeli tónusban „az összeesküvés rövid tényállása.”²³ „Diverzáns tevékenységre specializálták magukat. Tervbe vették a budapesti és szombathelyi Lenin emlékművek felrobbantását - már a helyszínt is szemrevételezték - a devecseri rendőrkapitányság, a zalai olajvezeték és más fontos objektumok felrobbantását készítették elő ... 1966. március 28-án felrobbantották Ajka és Városlőd között a vasúti sínt és kisiklattak egy tehervonatot. Cselekményüket ellenforradalmi célzattal követték el, céljuk a rendszer megdöntése, ellenforradalmi helyzet megteremtése volt.” (A III/III-asokat és Pap János veszprémi első titkárt - aki a kádári megtorlások idején belügyminiszter volt - különösen felbosszantotta az, hogy a vonatsínrobbantást megelőzően már lelepleztek egy összeesküvő csoportot Devecseren, amely Vaczkó László helybéli tanár vezetésével ugyancsak a nemzeti függetlenség visszaállítását tűzte ki céljául: történetüket ő maga írta meg a rendszerváltás után Virrasztó tűz címmel.)

Az új „ellenforradalmárok” nagyrészt fiatal emberek s bányászok voltak. Hamusics János, Balázs Sándor, Molnár Lajos, Buzás István, Illés József és Kiss Lajos mind e kiemelt munkásréteg tagja volt, Papp Pál és Hamusics öccse, László segédmunkások s hogy a dolgozó parasztság is képviselve legyen, bevonták a perbe a 64 éves Lengyel József egyéni gazdálkodót azon a címen, hogy tudomással bírt az összeesküvésről. Hamusics Jánost - akinek jellemzésébe apja kapcsán beszúrták azt a gunyorosan ható szót, hogy az kupec volt - 1967 februárjában

épp akkor végezték ki a veszprémi várbörtön udvarán, amikor a zuglói nyilasper ritkán látott s a régi népbíróági perekre emlékeztető scenárióval a tetőfokra hágott. (Hamusicsot az első fokon halálra ítéző tanácsvezető bíró, dr. Marczi Pál kegyelemre ajánlotta, de feltehetően felsőbb párt döntés alapján - példát statuálendő az „ellenforradalom” tizedik évfordulóján - a kegyelmi kérvényt Dobi István, az Elnöki Tanács elnöke elutasította. Sem őt, sem társait nem rehabilitálták a rendszerváltás után, a még élők kérelmét elutasították. Az indok: a római egyezményben meghatározott emberi jogok körébe nem tartozik a hatalommal való erőszakos szembeszegülés, így a robbantás joga sem.)

A nyilas pert 1967. január 19-én kezdték el tárgyalni és április 11-én fejezték be. Tömeggyilkosokat ítélték el - köztük hármat halálra -, de az egésznek volt egy üzenet jellege is a magyar társadalom számára, mégpedig az, hogy Horthy Miklós megítélése semmiféle formában nem változhat, ugyanúgy negatív marad, mint azt 1945-ben már deklarálták. Horthy - írják a perről készült vaskos, 382 oldalas könyv szerzői - „Hitler parancsszavára átadta a hatalmat Szálasi Ferencnek, s teljhatalmat kapott hazánkban a nyilaskeresztes párt. A zuglói nyilasper hiteles dokumentumai is bizonyítják, hogy e naptól kezdve a szadizmus, a téboly, az eszeveszett gyilkos örület lett úrrá az országon, s állattá aljasult az ember.”²⁴

A per - túl az ideológiai üzeneten - jogi szempontból korrektül lett lefolytatva, egy nagy szépséghibája mégis volt. Az egyik vádlott nemcsak 1944-ben, hanem 1956-ban is fegyvert fogott embertársaira. Monostori (Michalik) Gyuláról, a Néphadseregnek a szolnoki légierőknél szolgálatot teljesítő tisztjéről van szó, akinek ügyvédje látványosan ki is hangsúlyozta az utóbbit: „Az ellenforradalom alatt bőséges lehetősége lett volna, hogy korábbi énjéhez forduljon vissza, de nem ezt tette: fegyverrel védte a szocialista hazát az ellenforradalmárokkal szemben.” Azaz Monostori két ízben is vadászott embertársaira, de ami az első esetben bűn volt, az a másodikban erény. S mert a Mansfeld Péter kivégzését követő nemzetközi felháborodás miatt a 18 éven aluliak büntethetőségének felső határát tíz év börtönbüntetésben maximálta a színeváltoztató szocialista jog, most ezt alkalmazták az 1944-ben még siheder kamaszként gyilkoló Monostorira is: nyolc évet kapott. (Hamusicsék és Monostoriék ügyét részletesen, számos fotóval dokumentálták a nyomozók, s mind a nyomozati anyag, mind pedig a fogdaügynöki jelentések megtalálhatók a Történeti Hivatalban.)

A kádárizmus fénykorában, a hetvenes évek elején az operatív tisztek tekintélyuralmi módon intézték a börtönvilág dolgait, osztályszemléletük elhalványult, rideg paternalizmusuk pedig humanista álarc mögé rejtőzött. A komisszár-típusú börtönparancsnokok helyébe volt ügyészek, jogi diplomával rendelkező s oda delegált KISZ-vezetők és a börtönapparátus saját neveltjei - akik többnyire esti egyetemen szereztek meg diplomájukat - kerültek. Milyenné vált az ő feltűnésükkel a politikai, azaz az államellenes foglyok élete, akik - mint a börtönstatisztikák mutatják - többnyire nyolc általánost vagy annyit sem végeztek?

Kenedy Kálmán elektroműszerész szakmunkást (1950. február 26-án született) hat társával együtt ítélte el a Fővárosi Bíróság. Ügyük akár így is jellemezhető: nyolcosztályosok forradalma. (A kifejezés képletes, hiszen itt is, akárcsak a Nagyfa-galeri esetében vagy más átpolitizált bűnügyben, a fiatalok közül soknak hiányzott a nyolc elemije.) Az elmarasztaló ítélet 1971 szeptemberében, három napos tanácskozás után született meg. A vád összeesküvésre irányuló előkészület, továbbá tiltott határátlépésre tett előkészület volt.²⁵ Az első rendű vádlott, az 1953-ban született Fekete József segéd munkás a legfantasztikusabb ötletekkel állt elő: felkelés előkészítése Kárpátalján vagy a Bakonyban, esetleg Dunaújvárosban. Mint annyi korabeli fiatal, ő és társai a szó szoros értelmében a Szabad Európa rádió, a házibulik hangulatán, az idősebb munkások főnöktálatán, s ezzel párosult kommunista ellenességén nevelkedtek. Kenedy és Fekete is a Gyorskocsi és a Tolnai utcai intézetbeli

hosszú vizsgálati fogság után a Gyűjtőbe, a balcsillagba, a politikaiaknak fenntartott III. emeleti körletbe kerültek. Ahogy Kenedy elmesélte, a könyvtárt nem látogathatták, egy gépelt katalógus alapján kérhettek ki olvasmányaikat. Csak a Heti Híradó, az 1957 óta megjelenő rabújság járt nekik, ezt „Küblische Zeitung”-nak nevezte a régi politikaiak örökségeként az egész zárkasor.

Az „operások” és a „vamzerok” (az operatív tisztek által kiépített hálózat informátorai) újra és újra beugratással próbálkoztak velük. Ha valakit szokatlan időben többször is kihívtak a zárkából és a nevelői szobába kísérték, gyanússá vált. Találkozhattak a balcsillagban a hitoktatást túlzásba vivő atyákkal - Turyról, Hagemanról, Somogyiról, Szekeresről, Katonáról és a többiekről úgy tudták, hogy szabadulhatnak, ha „aláírnak” Kádárnak, az atyák azonban makacsok voltak - csendőrökkel (a hetvenes években is folytak még ellenük perek, így 1971-ben az 1944-es sátorlajújhelyi börtönkitörést letörő csendőröket hosszú évekre ítélték el), a kémkedésért elítéltekkel viszont nem igen érintkezhetek. (Őket fogták a felügyelők a legkeményebben.) Az első évben Kenedy és Fekete a faüzemben november 7-e előtt munkalassítással próbálkoztak, ezt azonban a „smaszterek” nemcsak hogy észrevették, de jelentették is. Szerencse, hogy a parancsnok, a szigorú s osztályharcos szemléletű, a KB-nek elaborátumokat készítő Klucsó ezredes szabadságon volt s a helyette beugró Szőke alezredes - akit a sátorlajújhelyi börtönből hívtak föl - nagyvonalú volt. Amikor kirótta rájuk a húsznapos magánzárka büntetést, megjegyezte, hogy ha az „operásoknak” átadta volna őket, akár tíz évet kaphattak volna.²⁶ (Megjegyzése kissé szarkasztikus volt: egy nullát le kell vonni belőle. Minden esetre ijesztgetésre igencsak alkalmas szöveg volt.)

Érdekes fogoly volt az atyákkal ugyancsak fraternizáló Szandbauer Gyula, a Nagyfa galeri vezéregyénisége: huszonévesen majd hét évet ült. A nagyfások - nevüket egy az Ifjúsági Park feletti vaskos törzsű fáról vették - a német katonaindulót, az Erikát énekelve összecsaptak a rendőrséggel, tüntettek a Fehér Ház, azaz a pártközpont előtt, éltették a cseh 68-asokat és a náciakat, s kommunában szerettek volna élni, mint a Nyugat lázadó ifjú nemzedéke. A Nagy Kenedynek nevezett Szandbauer a börtönben is megőrizte lázadó természetét, volt, hogy megverték, sőt egy ízben a büntetőzárka betonpadlójához láncolták. Kint pedig szinte zökkenés nélkül futott a konszolidált szocializmus kereké...

Márianosztra, köztörvényesek

A köztörvényesek világáról is essék némi szó, hiszen a velük való kemény bánásmód jogosságában a pártelit és a kisember nézetei megegyeztek. Ennek bemutatásához márianosztrai fegyház és börtön történetét választottam, érzékeltetendő, milyen nagy változásokon ment át a börtönvilág 1960 és 1990 között.²⁷ Nosztrára a hatvanas-hetvenes években célzatosan nehéz emberanyag került: súlyos visszaesők, „falcolók”, nyelősök - azaz a deviánsok deviánsai -, sőt a hetvenes évek elején egy időre ide tették az elmebeteg bűnözőket is, akik hol bélyegeket válogattak, hol kábelokat bontottak. Az állandó vízhiány - forró nyarakon lajtoskocsival szállították fel a vizet s a gyéren csordogáló csap alatt futtában hajtották át a rabokat -, az elmebetegekkel és falcolokkal igen keményen bánó „betonbrigád”, a beszélőbe újra visszaszerelt, rövid időre levett vasrács és az ókori manufaktúrákra emlékeztető kötélfonó okkal keltették rettegett hírét Nosztrának. (Az egyik őr például úgy vágta kalapáccsal fejbe az egyik renitenskedő elítéltet, hogy az belerokkant. Az őr büntetése letöltésére Tökölre került a fiatakorúakhoz „segédnevelői” státusban.)

A „falcolást” a börtönrend megzavarásaként fogták fel, a mai szemlélet - amely ezeket „segélykiáltásként” értelmezi - ekkor még nem vert gyökeret. A „menő falcolók” közt is voltak még menőbbek, így a kis Nyisztor, aki az ország minden műintézményét megjárta s mindenütt konfliktusba került a felügyelettel. Egyszer 35 centis drótot nyelt, s hozzá biztonság kedvéért egy kiskanalat is. Amikor megkérdezték tőle, miért tette, nemes egyszerűséggel csak azt válaszolta: - Mert nagyon szeretem a rabkórházat. 1977-78-ban a nosztrai MZ második emeletére gyűjtötték össze a letöltő házak összes falcolóját, köztük a Kék fényből is ismert Lacikát. Ő Sopronkőhidáról Tökölre szállított barátjával hogy találkozzon, nyelt, s amikor mégis megtagadták átszállítását a tököli rabkórházba, fejével a betonpadozatnak ugrott. Miután napirenden voltak az ilyen s ehhez hasonló jelenetek, a börtönviszonyok javítása jegyében feloszlatták a falcoló „különítményt” s tagjait szétszórták az országos börtönökben.

1979-ben - a munkáltatás és egy csehszlovákiai börtön tanulmányút büvöletében - komoly beruházások kezdődtek Demjén János parancsnoksága (1976-1983) alatt. Modern üzemcsarnok és kazánház épült, felújították a fonóüzemet, az épületeket vízvezetékkel látták el s 1986-ra végre - az ország börtöneiben utoljára - megszűnt az itt 130 évet megért bűzös küblirendszer. (A kübli ürülék és vizelet gyűjtésére szolgáló csőbör volt, amelynek rendszeres napi ürítése kellemetlen és nehéz feladatot jelentett: ilyenkor átható bűz lengedezett folyosón s zárkában egyaránt.)

A nosztrai falak közt ünnepelte meg esküvőjét Soós Lajos, akiről a kékfényes Szabó László azt mondta, hogy ilyen hiú bűnözővel még az életben nem találkozott. Soós szenvedélyes sakkozó és snóblizó volt, nagyszerű kombinációs készséggel rendelkezett. A hátlapjukról egy szemvillanás alatt ismerte fel az ott rajzolt kártya lapokat, hiúságában pedig nagy pere (sorozatgyilkosság, rendőrgyilkosság) idején még egy OTP fiók kirablásával és az ottani kettős gyilkossággal is eldicsekedett. (A szálak ott felderítetlenek maradtak, s van olyan feltevés is, hogy a rablógyilkosságot egy szovjet tiszt követte el.²⁸) Soós szerette magát az alvilág királyaként megjátszani: benti házasságkötése is ennek része volt. Aki ilyen engedményt ki tudott harcolni, annak ez rangot adott a többiek szemében. „Ezt az asszonyt nem akárhogyan vettem el feleségül. Amikor büntetésemet Márianosztrán töltöttem, a börtönben volt az esküvő. Híre is ment, nem is nagyon akarták megengedni, de én ismertem a jogaimat, addig ragaszkodtam hozzá, amíg össze nem adtak bennünket, elvégre joga van az embernek a házasesetben a börtönben is, nem?” - kérkedett a kérdezősködő riporter előtt.

Márianosztrán jöttek létre az első öntevékeny szervezetek, amelyekben egy nevelőtiszt és egy szociális előadó segítségével maguk az elítéltek látták el a felügyeletet a körletükben. Az igazságügyminisztériumban és a bv. országos parancsnokságán a konzervatívok azt mondták erre, hogy ez semmi más, mint burkolt kápo rendszer, a reformerek és a fiatal tisztek viszont azt, hogy ez a bentlakók iskolája jogaik és kötelességeik gyakorlásának megtanulására. A vitára az 1990-es közkegyelmi törvény tett pontot, mivel a börtönfalak közt maradt problémás, nemegyszer nagyítéletes állománnyal a kísérletet tovább folytatni nem lehetett. Ugyancsak itt Nosztrán 1984-ben az első közt vezették be, hogy a felügyelők a nevelési szolgálat irányítása alá kerüljenek. Ez a régi típusú, katonai hierarchián épülő rend érezhető veresége volt: 1986-tól már az összes bévé intézetben ez az elv érvényesült. (A nyugati kölcsönökre szoruló országnak egyébként érdeke volt a börtönviszonyok liberalizálása, hiszen ezzel is bizonyítani tudta ország-világnak, hogy itt betartják az emberi jogokat.)

A nosztrai börtön 1978-ban kapta az első tévé készüléket, később az öntevékeny körlet minden zárkájába került egy-egy darab. Minden bizonnyal ez az időszak volt az, amikor a rabok a legtöbbet olvastak (az analfabétizmus csak a 2000 évhez közeledve vált megszokottá), felmérések szerint főképp Jókait, Berkesit, Moldovát és Fehér Klárát. A félanalfabéta huszonéves

cigányokat leginkább a képes mesekönyvek vonzották: rongyosra olvasták az Őreg néne özikéjét. A liberalizálódás jele volt az is, hogy a Koráll után az Edda Művek is koncertezhetett a börtönudvaron, noha Patakyék verseinek lázadó alaphangja miatt az országos parancsnokságon az öregebbek a börtön rendjének felborulásával riogatták a fiatal, kísérletező tiszteket. Visszakozni azonban nem lehetett, mert gyorsan elterjedt a zárkákban a hír, hogy Pataky egy Nosztrán raboskodó „haverja” kedvéért vállalta az ingyen koncertet: ez az illuzórikus közösségvállalás a sztár és egy jelentéktelen elítélt között az egész nosztrai rabközösséget megmozgatta.

A többieket megelőzve nyitott a Márianosztrai Börtön és Fegyház vezetése az egyházak felé. Már 1989 őszétől Árva Vince atya, nosztrai plébános lelki gyakorlatokat tartott a bentieknek, 1989 karácsonyán pedig negyvenegy év után ismét éjféli mise tanúi lehettek a börtönfalak. Egy év múlva visszakerültek a pálosok is (őket Nosztráról II. József, a női börtönt igazgató vincés nővéreket pedig 1949-ben Rákosi Mátyás üzte el), s megkapták a börtönépületnek a templom falával határos részét.²⁹ (Ha legnagyobb körlet, az MZ II. emeletén őrzött papok valamelyike az ötvenes évek elején erről próféciált volna Keresztes Sándor alezredesnek, Rákosi kedvenc börtönőrének, az bizonyára azt gondolta volna, hogy szegény meghibbant az üldöztetéseiben.)

Búcsú a jó smasszer világtól

Ritka és a Ferenc József-i békeidők legszebb pillanatait idézte 1990, amikor még a nyári nagy amnesztia előtt, március 14-én kijöttek a Gyűjtőből az utolsó, politikai elítéltek tekinthető elítéltek (föltucatnyian voltak)³⁰ Az Alkotmánybíróság eltörölte a halálbüntetést - az utolsó halálos ítéletet 1989 áprilisában mondta ki a Legfelsőbb Bíróság, de a döntést a kegyelem ügyében az Elnöki Tanács már nem vállalta magára -, s így szorgalmasan verve a nagypolitika dobját, beköszöntöttek a polgári idők. A kegyelmet az új köztársaság elnöke, Göncz Árpád adta meg.³¹

A Kádári rezsim vége felé a 16, de esetenként a 20 ezres csúcslétszámot is elérő börtönnépeség a társadalom alig ismert mélységeiből került ki. A romák körében dívó nagycsaládi rendszer - több generáció szoros együttélése - különösen kedvezett a maffiózó-jellegű kapcsolatoknak. Jogos és jogtalan előítéletek sújtották őket s nem tehettek arról, hogy sokuk csak a börtönben végezte el az általános iskola első osztályát. A börtön, melyet egykor a politikaiak főiskolájának tekintettek, a 80-as évekre nagyvárosi cigányfolklor bölcsőjévé lett. Szociológiai és nem etnikai szempontból nézve azonban a bűnözők el nem apadó forrását - akárcsak más kelet-európai országokban - a volt állami gondozottak adták. Aki az aszódi javítóba került, másnap könnyen a fiatalkorúak tököli börtönében találhatta magát, aztán Sándorházán vagy Nosztrán a fiatal férfi elítéltek 18 és 26 év közötti korcsoportjában. Így megy ez - mondhatnánk Kurt Wonnegut utánoszthatatlan stílusában.

A leköszönő kommunisták által inkább csak suttogó propagandával és elejtett nyilatkozatokkal beígért amnesztia megvalósítása már a polgári kormányra hárult. 1990 júniusában mintegy 3000 elítélt szabadítására került sor. Az 1987. december 31-i 22 543 fős börtönlétszám 1988-ban 20 921-re, 1989-ben 15 928-ra csökkent bizonyos fogvatartotti kategóriák megszüntetésével (alkoholisták, szolgálatmegtagadók, szigorított őrizetese, stb.), 1990-re pedig 12 319 főre apadt.³²

Egy korszak véget ért. Van, aki úgy beszél róla, mint a jó smasszer világról. A jó smasszer Kádár János volt. Örült a rákényszerített sorsnak s tudta, hogy minden kényszerhelyzet megszűli a maga kiszolgálóit. S a „szocialista humanizmus” időnkénti hangoztatása ellenére meg kell állapítanunk, hogy a korabeli BM és IM vezetésének és magának a pártnak a célja koránt-

sem a büntetés-végrehajtás humanizálása, hanem a fogvatartottak politikai-emberi (kezdetben főként politikai) befolyásolásának szakszerűbbé és hatékonyabbá tétele volt. Még 1989-ben is tucatjával szerveztek be besúgókat, vamzerokat, fogda- és zárkaügynököket.

Az ember embertársai iránti viszolygásra való hajlama és a vamzerkodás, mely szembefordítja saját jól felfogott érdekeivel, jól szolgálta a kádári börtönvilágot. Nincs kizárva, hogy ez volt a bürokratikus édenkert, a kommunizmus modellje, ahol a történelem belülről zárta volna magára a kaput.

Csak hogy a történelem kilépett önmagából.

Irodalom

1. Szirmai István politikai bizottsági tag tájékoztatója a PB-nek néhány politikai kérdésről. (4. napirendi pont.) Magyar Országos Levéltár (MOL), M-KS-288-4 cs. 68.ö.e.
2. Kivételek persze akadtak. Miután Richter Richárd elítélt 1984. október 19-i árokfutása során három őrt megölt, hármat pedig megsebesített, a szegedi Csillagbörtön lakóit alaposan végig verték a feldühödött „smasszerok”. (Havasi Rita: 20+1. Hari és Tsa, 2000. 115.o.)
3. Lőrincz József-Nagy Ferenc: Börtönügy Magyarországon. Büntetés Végrehajtás Országos Parancsnoksága (BV OP), 1997, 40.o.
4. Lőrincz-Nagy: Uo., 41.p.
5. „A hospitalizált raboknál a szabadulás a státuszvesztés” - írta Lukács Tibor, a börtönélet alapos ismerője azokról, akiknél a személyiségkárosodás már visszafordíthatatlanná vált. (Lukács T.: Szervezett dilemmánk, a börtön. Magvető Kiadó, 1987, 210.o.)
6. Lőrincz-Nagy: i.m. 43.p.
7. A magyar börtönökben a későkádárkori nemegyszer 20 ezer fős börtönpopuláció a kilencvenes évek első felében 13 ezer főre csökkent. (Lőrincz József: A fiatalkorúak büntetés-végrehajtása. Duna-MIX Nyomda, Vác, 1998. 180.p.)
8. Kamaszok a rögtönítélő bíróság előtt. Az 1994-ben a Panoráma különkiadásaként bemutatott Brády Zoltán féle riportfilm legépett szövege. MTV irattár.
9. Tihanyi alezredes 1957 januári jelentése. A Budapesti Fegyház és Börtön (továbbiakban: Gyűjtő) irattára.
10. Eörsi István: Emlékezés a régi szép időkre. Napra-Forgó Kft., 1988, 107.o.
11. Hajnal László Gábor: Nehéz Idők. A Szemle évtizedei. In: Börtönügyi Szemle, 1999/2. Első rész, 86.o.
12. Szalay Károly: Kádár és Bibó. In: Demokrata, 37/2000. A váci éhségstrájk részletes leírását adja Kertész Dezső-Litván György: Váci börtönstrájk, 1960. In: 1956-os Intézet évkönyve, 1995.
13. Fiatalkorúak Büntetés-végrehajtási Intézete. In: Lőrincz-Nagy: i.m. 217.p.
14. Kardos Gyula jelentése a fiatalkorú elítéltek munkáltatásáról, 1971. jún. 17. BV OP irattár. (A munkáltatásra vonatkozóan több irat is van egy dossziéba foglalva.)
15. Lőrincz József: Fiatalkorúak büntetés-végrehajtása. Citoyen, Vác, 1998. 159.o.
16. Az irányváltás nehézségeit tükrözik a tököli börtön éves jelentései is. (BV OP irattár)

17. Megint Punkper. Hírmondó, 1984/11. In: Szamizdat '81-89, Budapest, 1990. 161.o.
18. Az ügyet közről is megvizsgálhattam, amikor a BV Országos Parancsnoksága 15011/2/1989. sz., dr. Kun László vezérőrnagy által aláírt engedélyével (BV OP Irattára). A következő elítéltekkel beszéltem: Beke János, Dudás András, Farkas Sándor, Görcsi Géza, Kovács Imre, Kaszap Sándor, Tóth István Zoltán.
19. Budapesti Országos Börtön jelentése 1965. A Gyűjtő irattára.
20. BV-3-H-10/64. sz. parancs. (U.o.) Az utolsó három női 56-os elítélt 1970-ben szabadult Kalocsáról.
21. Összefoglaló jelentés a Gyűjtőből, 1967. szept. 14. Történeti Hivatal (TH), O-19867/1. dosszié.
22. Fábián Attila: Ezek nem az ötvenes években történtek. Hírmondó, 1987/1. In: Szamizdat '81-89, 154.o.
23. Hamusics János és társai ellenforradalmi fegyveres összeesküvő csoport bűnügyének dokumentumgyűjteménye, Belügyminisztérium. T.H., A-1323.
24. Sólyom József-Szabó László: A zuglói nyilasper. Kossuth Könyvkiadó, 1967, 3.o.
25. Budapesti Fővárosi Bíróság irattára, B.I. 2457/1971/8. sz. irat.
26. Interjú Kenedy Kálmánnal a Börtönvilág Magyarországon című, 1994-ben a TV1-ben kétszer is bemutatott dokumentumfilm (rendező: Gombos László) készítésekor. Kenedyről egyébként 218 oldalas vizsgálati dosszié készült. (Történeti Hivatal, V-160/203.), s benn a börtönben is F, azaz figyelő dossziéval kísérték életének eseményeit.
27. Az adatokat Márianosztrai Panoptikum című könyvemből (Pallas Lap- és Könyvkiadó, 1988.) vettem. A könyvből a pártállam idején kimaradtak azok a történetek, amiket az örök meséltek az elítéltekkel szembeni olyan testi fenyegetésekről, amelyeket a hatvanas években büntettek ugyan, de nagyvonalúan elnéztek felettük; ezekből egyet 2000-ben jelentettem meg Németh papa gyógy módja címmel a Börtön Újságban.
28. A Hungária körúti OTP-ben történt kettős rablógyilkosság szerepelt a Kék Fényben is. „Tíz perccel a kezdés előtt közölték velünk, hogy felsőbb utasításra le kell állnunk, letiltották a műsort ... a tiltás és (lábtörésem) ellenére megcsináltuk a műsort... A kettős gyilkosság tettese azóta sincs meg” - így a „kékfényes” Szabó László. Koós Kincső: Kihallgattuk Szabó Lászlót. In: Zsaru Magazin, 2001/45, 11.p.
29. Márianosztrai Fegyház és Börtön. In: Lőrincz-Nagy: i.m. 205.p. A nosztrai fegyház átadásának százéves évfordulójára 1998-ban az intézet vezetése kiadta a híres letöltőház rövid történetét s Nagy Lajos egykori gótikus kápolnájában házi múzeumot rendezett be.
30. A szabadulást a kamera is megörökítette s a jelenet 1994-ben, a Börtönvilág Magyarországon című kétrészes dokumentumfilmben is szerepelt. (Gombos László filmje.)
31. Az utolsó halálraítélt. In: H. Bíró László-Illisz L. László: És fröcskölt a vér... Fekete Füzetek, 6., 1990. 63.p. „Megmenekült az utolsó halálra ítélt is. Ha jól viseli magát, húsz év után, 2008-ban szabadul” - írják a füzet szerzői.
32. Lőrincz-Nagy: Uo., 46.o.

(A tanulmány 2003-ban készült el a Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokságának felkérésére.)

EGY TÖRTÉNÉS FELJEGYZÉSEI A RENDSZERVÁLTÁSRÓL

Ezt az írást a televízió szülte. Ugyanis még az 1994-es választások előtt Chrudinák Alajos elhatározta, hogy a Magyar Félmlt sorozatot - amely többnyire csak a Magyar Község perétől (1947) az 1963-as nagy amnesztia terjedő időszak kommunista bűneivel foglalkozott - a rendszerváltás idejére is kiterjeszti. Így készült el Gombos László rendező barátommal az a dokumentumfilm, amelynek címül Csegey Dénest parafrázálva a Meztlábás szabadságot adtuk. A szocialisták győzelmé után az 55 perces dokumentumfilm már nem került képernyőre. Ők még négyéves sérelmeket sem tudtak elfelejteni. Osztályuk - amelyre annyit hivatkoztak - már eltűnőben volt, de az osztálygyűlöllet megmaradt.

Írásom - amelyen semmit sem javítottam - az eredeti forgatókönyvből és azokból a beszélgetésekből kristályosodott ki, amelyeket 1989 és 1990 politikai szereplőivel folytattam.

1. Tulajdonváltás

1989 óta mintha hullámvasúton ülnénk. Izgalmas is, félelmetes is. Főképp azért, mert a régi fékek elvetése után gyorsabban fut a történelem kocsija. Valami mégis hiányzik. A gazdasági liberalizmus ugyanis csak a numerus claususon belül levők jogegyenlőségét hozta, akik a birtokon kívül maradtakat örökös kiskorúságban akarják tartani. Hullámvasúton, szellemvasúton. Amint ez kiskorúaknak jár. A baloldal egyik neves történésze, Krausz Tamás egyenesen demokratikus sztálinizmusról beszél. Az egyközpontú hatalomból *elitközpontok váltak ki*, amelyek a tulajdonosi funkciót még formálisan is elvették a termelőtől - írja. Miután a politika képviselői kibújtak munkásköpenyükből, gyorsan létrehozták a modern bürokratikus parlamentarizmus szakmai elit-csoportjainak jogilag körülbástyázott uralmát.

Lehet, hogy épp *a liberalizmus vált kalózlevél* a régi-új hatalom kezében? És e kalózlevél épp a jogállamiság? Bíró Zoltán szerint a békés forradalom 1987-től 1989-ig tartott: utána elhervadt.

A dolog azzal kezdődött, hogy a pártvezetés a néppel való bánásmód új változatát néhány ellenzéki személyiséggel való érintkezésben vélte megtalálni. A XIII. kongresszus Kádár János vezetésével elhatározta a „dinamikus társadalomfejlesztés” beindítását, ami *szertartásos tömjénezésbe* és meglehetősen *unalomba fulladt*.

A maoista szemétdombról a polgári társadalom díszhelyére sandító demokratikus ellenzék éppen ezért 1985 nyarán Monoron könnyen pellengérré állíhatta a *vezetés vaskalaposságát, álszentekedsét és emlékezetkihagyásait*. 1987 szeptemberében Lakiteleken már az ellenzék másik, „népi” szárnya is felemelte a szavát az emberi és nemzeti kivetközés erkölcsromboló folyamata ellen, ahol a párt egy részének reformképességét megtestesítő Pozsgay Imre is leírta azon politika meddőségét, mely az emberek pénztárcáját a lelkükkel együtt szegényítette el.

1988 szeptemberében megalakult a Magyar Demokrata Fórum, fél évvel később pedig a Szabad Demokraták, illetve a Fialat Demokraták Szövetsége. A felállt ellenzék *perlekedni akart*. Volt min. A rendszer négy párton belüli bírálóját kizárták a pártból. Az 1988. május 20-i országos értekezleten a párt élére főtitkárként a névleges pártelnöki tiszte kapó Kádár János helyére Grósz Károly kormányfő került, akinek nem volt szüksége az 1956-ból ismert hetven pártra. Még ennél is szebb mondása az, hogy nemzeti összefogás kell, nem pedig politikai válság. Az ellenzék mégis meglehetősen furcsa kérdést vetett fel neki: mi lesz, ha a válság

meghozza a politikai szabadságot, és a társadalom mit kezdjen a hatalmáról önként lemondó párttal?

Ez az adok-kapok helyzet valójában kedvezett a szakmai elitnek. Míg az *állampártiság bővületében* élő idősebb párttisztviselők fő tevékenysége abban merült ki, hogy egymás és az ellenzék ellen áskálódtak, a pénzügyekben járatosabbak kialakították a „politikai kapitalizmust”, amelynek lényege, hogy a politikai pozíciót birtokló elit hivatalát magántulajdon szerzésére használja fel.

Hajdanában a szemináriumokon a szocialista Sully Proudhon kispolgáriságának bizonyítására azt hozták fel, hogy a tőkében tárgyiasult holt munkát, a tulajdont naivan „lopásnak” nevezte. Ráadásul olyan *botorságokat is állított*, miszerint az emberi társadalom az eszmék történetének harcának története s azt, hogy a még a kapitalizmusban is igazságos csere szervezhető meg a kistermelők között. A párt főhivatalnokai - akiktől az efféle idealizmus távol állt - a tulajdonosi felhatalmazásért vívott harcban *nem riadtak vissza a lopástól* és a kistermelők meg-sarcolásától. Felszámolták a gazdasági rendőrség hagyományos szervezetét, a néha-néha őket is megszorító Központi Népi Ellenőrzési Bizottságot és olyan *széles körű amnesztiát készítettek elő*, amely növelte a szervezett bűnözés esélyeit.

A második gazdaság - amelyre az egyéni érdekérvényesítés, az önkizsákmányolás és a kollektív érdekvédelem elvetése volt a jellemző -, az 1987-től beindult spontán privatizáció során új elemmel bővült. A kistulajdon mellett megjelent káderburzsoázia és az a komprádor értelmiség, amely *szaktudását tőketulajdonra váltotta át*. Az új, rendkívül heterogén tulajdonosi osztály *sajátos mimikrit öltött*. Egyfelől beépült a „hivatalos” társadalom határain túl működő kulturális és politikai közösségekbe, másfelől erősítette a kollektív érdekvédelem gondolatának elvetését, azaz depolitizálta a társadalmat.

- Hu-hu-hu! - mormogták halkán a kulturális tőke birtokosai, akik Lakitelek után már *nemcsak a múzsák hegyéről jövő segítségben bíztak*, hanem abban is, hogy a politikai vákuumban meghatározóvá válnak. Főképp belőlük képződött az a posztkommunista politikai osztály, amely kész volt az állampárt helyébe lépni és rendet csinálni.

2. Hatalmi súlypontáthelyezések

1989 elején az MSZMP látszólag még egyeduralkodónak tűnt, ám nem tudott mit kezdeni vészesen fogyó politikai tőkéjével. Az olyan emberek számára, mint Grósz Károly, aki *a fehér terror rémével fenyegetett*, vagy Kádár János, aki személyes tekintélyével sem tudta megakadályozni a *párton belüli lázongásokat*, ez korántsem lehetett mulatságos. Volt személyi titkára, Ribánszky Róbert például kifejtette, „...*hogy aki nem szocialista demokráciát, hanem polgári demokráciát akar, az alapjaiban áll szemben a magyar közmegegyezés legfontosabb pillérével. Nem akar tudomást venni arról, hogy a polgári demokráciának nálunk semmiféle hagyománya nincs.*” Az ilyen kijelentések - akárcsak Grósz aradi Ceausescuval folytatott tárgyalásai és 1988. november 29-i a Sportcsarnokban, a budapesti pártaktíván tartott provokatív beszéde - ekkor már *öngólnak számítottak*. Az új középcsatár, aki észrevette a kudarnak és a becsvágynak ezt a sajátos keverékét - amely Grósz egész pályafutását jellemezte - Németh Miklós volt. Miután 1988. november 24-én átvette a kormányrudat, *barátságtalan őszinteséggel* lépett fel a hatalom csúcsát alkotó Politikai Bizottsággal szemben. Ismerte talán *Oliveira Salazar*, a hosszú életű portugál diktátor magyarul is megjelent könyvét a békés forradalomról? Mindenesetre Salazar kedvenc jelmondatát - miszerint „*A jövedelem hozzon áldozatot, ne a tőke*” - a gyakorlatban kissé módosította. *A lakosság hozzon áldozatot, ne a tőke* - lett kormányzata kimondatlan alapelve.

A pártbürokrácia, amely addig az ügyeket egyhangúlag és határozottan a magáévá tette, különféle platformokra szakadt. A fiatalabbak az ortodoxokról beszélve nem is titkolták, milyen *nyomasztó rettenthetetlen idióták közt élni*. A hallgatag többség abban bízott, hogy az átmenet időszaka olyan rövid és fájdalommentes lesz, mint egy altatásos operáció. Elfogadták, hogy polgári viszonyokat kell teremteni és elkezdték életrajzuk újabb fejezetének megírását. Egyesek *puccsra vagy csodára vártak*. A rendszer kereteit bővíteni kívánó reformkommunisták abban reménykedtek, hogy nyugaton véget ér a recesszió, a belőlük kiváló radikálisok viszont kijelentették, hogy a rendszer nem reformálható meg. Az 1989. május 20-i szegedi konferencián nemcsak azt mondták ki, hogy *a társadalom mélyreható válságot él át*, hanem azt is, hogy minden ázsiai típusú posztsztalinista rendszer működésképtelen. Hogy lehet, hogy történhetett? Mi lesz most?

A helyzet valóban *szörnyű volt*. Bár a párton belüli harcok még ekkor is többnyire zárt ajtók között folytak, a Magyar Országos Levéltár által kiadott 1989. évi KB-jegyzőkönyvekből tudjuk, mi történt azokban a hónapokban, amikor a fél ország azzal volt elfoglalva, hogy *igazolható-e a pártállami rendszer legitimitása*. Ebben nagy szerepet kapott *1956 megítélése*. Ha - mint ezt Pozsgay Imre a Népszabadság hasábjain is kinyilatkoztatta - *népfelkelés volt*, akkor a hatalomnak teljesítenie kell '56 végakaratát, azaz az egypártrendszerrel át kell térnie a többpárti demokráciára. Még a leghevesebb gáncsoskodók is megértették a KB február 10-i ülésén, hogy mielőbb konszolidált viszonyokat kell teremteni. Szakítottak a rendszert addig legitimáló „ellenforradalom”-értelmezéssel, bár Horn Gyula és mások is a népfelkelést túl *sommás visszaminősítésként értékelték*. Az igazi vita az egypártrendszer felszámolása kapcsán bontakozott ki. A KB tagjainak többsége *nem szívelte a többpártrendszert*, mégis diszkréten mellette szavazott. Sokuk számára túl sok hasznót jelentett ez az ügylet.

Március 24-én Grósz Károly és Gorbacsov Moszkvában találkozott, hogy megbeszéljék, *nem terhelte-e túl a hajót a magyar pártvezetés?* Grósz szerint az ötvenhatos felkeléssel kapcsolatban „Gorbacsov elvtárs burkoltan elítélte a szovjet csapatok budapesti beavatkozását” de „*kijelentette, hogy manapság is maximális garanciákra van szükség annak biztosítására, hogy a szocialista országok belső gondjainak megoldására külső erőket ne használhassanak fel*”. A moszkvai válasz tehát dodonai volt: a hajó túlterhelt, de nem kívánják elsüllyedését.

A Központi Bizottság időközben valóságos *előparlamentté* alakult át. Május 8-án felmentették pártelnöki tisztségéből és KB tagságából Kádár Jánost, egy hónap múltán pedig a párt vezetését négytagú elnökség - Pozsgay Imre, Nyers Rezső, Németh Miklós és Grósz Károly - vette át. Az ország régen látott ilyen csodálatos előadást: a *teljhatalomra törekvő Grósz* a radikális reformerek fogságába esett.

Az alkotmányozás mindig *nemes ideált jelent*. A március 15-i több százezer embert megmozgató országos tüntetés után egy héttel megalakult az *Ellenzéki Kerekasztal*, amelynek indulatai és szónoklatai még a radikális pártreformereket is megzavarták, s így az új alkotmányozási folyamatba *a kelletténél több féket építettek be*. Visszaadták az Országgyűlés hatáskörét, de elhatározták egy a KB által befolyásolható Alkotmányjogi Tanács felállítását. A párt káder-hatáskörének megszüntetésével megkezdődött ugyan a pártállami struktúra leépítése, és a május 8-i KB-határozatban még a *60 ezer fős munkásőrség* irányításáról is lemondtak, de Nagy Imre és társai június 16-i temetését úgy készítették elő, ahogy ez hatalomátmentőkhöz illik. A Hősök terén tartott nemhivatalos gyászszerartás kétszázezer részvevőjével és a tv-nézők millióival úgy akarták láttatni ötvenhatot, mintha azt reformkommunisták csinálták volna.

Július 6-án, azon a napon, amikor hivatalosan is rehabilitálták Nagy Imrét és társait, *meghalt Kádár János*. Miközben temetésén százezer ember vett részt, *a rendszerváltás forgatókönyvében új fejezet következett*. Felkészülés az utolsó kongresszusra, beletörődés a megváltozhatatlanba.

3. A párt nyugdíjba vonul

1989. május 2-án - először rést nyitva az Európát elválasztó vasfüggönyön - Magyarország megkezdte a nyugati határzár lebontását, augusztusban pedig a határsávot is feloldották. Németh Miklós májusi betérjesztését a Minisztertanács átalakításáról a KB tagjai annak tudatában fogadták el, hogy a végrehajtó hatalom függetlenedésével *nagy felelősségtől szabadulnak meg*. Az, hogy úgy lépett fel a párt legfőbb hatalmi fórumán, ahogy egy parlamentáris demokráciában a miniszterelnöknek az országgyűlésen illik, még hízelgett is nekik. *A fiatal, mosolygó kormányfő* a bizonytalan szociális történések sodrában jól töltötte be a neki szánt látens funkciót: folyamatosságot vitt be sok magyar állampolgár személyes életébe.

A felelősségtől való rettegés, a munkakörök tudatos zűrzavara és az ezt leplezni kívánó szakértelem jegyében került sor a KB szeptember 12-13-i, utolsó előtti ülésére. Iványi Pál gazdaságpolitikai titkár a gazdasági folyamatok összességét taglalva kimondta, hogy „...továbbra is egyidejűleg van veszélyben külső fizetőképességünk, belső elosztási és pénzügyi rendszerünk, vagyis a gazdaság működése. A következő években a gazdaságpolitika mozgását a feltorlódott belső gondjaink, a növekvő adósságszolgálat, a külpiaci konjunktúra várható gyengülése, az átalakuló világpiaci környezet, ezen belül a KGST-partnerekkel való együttműködés bizonytalansága, valamint *a társadalom növekvő elégedetlensége* határozza meg...”

Most nemcsak a sportpályán, hanem a politikában is láhattuk, hogy ki és hogyan változtatta mezét és hogy kit vesznek meg és kit adnak el. *A vasfüggöny lebontása* és a *Brezsnyev-doktrína* júliusi visszavonása csak a *régi mez elvetését* jelezte, az adósságállomány mitikus értelmezése viszont - amelyet a magyar közvélemény akkor még csak egy kézlegyintéssel intézett el - egy új klub mezének felvételét. Ha a régi rendet az legitimálta, hogy *nem illet rákérdezni* az „ellenforradalom” mikéntjére, a születő posztkommunista társadalmat az, hogy a hitelek elszámolása - kivéve azt a magyarázatot, hogy a kisember a lehetőségeit meghaladva élt - kezdettől fogva *tabutéma* maradt. George Bush amerikai elnök július 9-i magyarországi látogatásakor a túláradó győzelmi mámor elleplezte, hogy egy teljesen *felkészületlen társadalom* lép át a zártság világából a legkülönbözőbb szituációk szabad formálásának gyakorta megalázó világába. Az említett Iványi-féle expozéban ugyanis arról is szó esett, hogy az adósságtörlesztés 1990-ben kétmilliárd, s 1991-ben 2,3, 1993-ban pedig már 2,8 milliárd dollárra fog nőni. Ehhez társulnak a kamatok évi 1,3 és 1,5 milliárd közötti összeggel - így Iványi -, ami azt jelentette, hogy az 1990-ben hivatalba lépő *új kormánynak* első három évében *tizenegymilliárd dolláros deficittel* kellett szembenéznie.

A pénzügyi összeomlás és a kínai mandarinssereg emlékeztető rossz adminisztráció önmagában is elegendőnek tűnt ahhoz, hogy aláássa az értelmiségből verbuválódott posztkommunista politikai osztály erkölcsi megújulást célzó reformtörekvéseit. Hogy ez minél biztosabban bekövetkezzék, Kádár János után nyugdíjba kellett küldeni magát a pártot is. Vezetői amúgy is *elhidegültek a marxizmustól* és valamennyien szeretetüket bizonygatták a szociális piacgazdaság iránt. Mark Palmer amerikai nagykövet tenispályák és exkluzív magánklubok kimért légkörében úgy tárgyalt velük és a demokratikus ellenzék képviselőivel, mint egy indiai alkirály, aki a megszálló csapatok visszavonulása után a hatalmat a honi

maharadzsáknak fogja átadni. Hogy mire gondolt eközben a szovjet nagykövet? Talán arra, hogy a fiatal KISZ-es és pártgeneráció nézeteinek fatális megváltozása nem áll meg e kis ország keleti határainál, s hogy *a magyar függetlenség* „jelentéktelen” ügyét mennyi fölös külsőség, mennyi zaj és milyen szokatlanul nagy nyilvánosság kíséri.

A KB szakértőkkel és meghívott előadókkal kibővített ülései ekkor már *a parlamentarizmus edzőtáborai*ként működtek. A kialakuló politikai versenybe így sokan „hozott pontjaikkal” nevezhettek be, s a társadalmi béke hirdetése címén az újonnan kialakult mozgalmakba és pártokba egyre többen kerültek át a régi személyzetből. Miután a párton végrehajtott operációkat a munkahelyi pártszervezetek sínylették meg a legjobban, a KB utolsó, szeptember 25-i ülésén stratégiai megegyezés jött létre a szakszervezetekkel. Ennek lényege ez volt, hogy *a munkahelyekről kiszoruló párt* befolyását a szakszervezetek vegyék át, ezzel is *lassítva a társadalom természetes öngyógyulását*. Nagy Sándor erről a következőket mondta: „...teljesen természetes az a törekvés, hogy az MSZMP a jövőben a munkavállalók érdekeit a munkahelyen szakszervezeti keretek között kívánja közvetlenül védeni...” A szakszervezeti vezető cinizmusnak ható elfogulatlansággal azt is hozzátette, hogy e célt „...nem biztos, hogy ki kell írni a cégtáblára”.

Szeptember 11-én Magyarország megnyitotta nyugati határát az országban összegyűlt több ezer keletnémet menekült előtt, felmondva az NDK-val kötött kiadatási egyezményt. *A magyar válság* ezzel és a fiatal demokraták küldötteinek az augusztus 21-i prágai tüntetésen történt szereplésével valósággal *sokkolta* a szocialista országok *többnyire ortodox vezetőit*. Az október 6-a és 9-e között rendezett utolsó pártállami kongresszuson azt is meg kellett érniük, hogy a magyar párt szocialista párttá alakuljon át, *tagságát* pedig a jószerencsére bízva „*nyugdíjazzá*”. Így aztán az újraválasztott Nyers Rezső pártelnök ügyességének köszönhetően, különleges *politikai úr* keletkezett, amely lehetetlenné tette, hogy az értelmiségi elit megérthesse a nyolcszázezer főnyi párttagság kulturáltság előtti állapotban való részének ontológiáját.

A nyugdíjba küldött kőkorszaki tömeg és félművelt középvezetők kényelmes és száraz *barlangjaikba visszavonulva* figyelték az értelmiségi árvíz emelkedését, apadását. Csak négy és fél évet kellett várniuk, hogy a történelem visszahívja őket.

4. Népszavazás a népszavazás ellen

Hát rendben, ha épp olyan jól tudunk alkotmányozni, mint annak idején lövetni, akkor semmit sem veszünk a hatalom Max Weber-i „amorf fogalmának” a gyakorlatba ültetésével - vélték a párt illetékesei, amikor a *Nagy Imre temetése* utáni napon leültek az Ellenzéki Kerekasztallal és a szocialista társadalmi szervezeteket és szakszervezeteket képviselő Harmadik Oldallal tárgyalni. A nyilvánosság előtt sosem fogalmazták meg ama emlékezetes februári KB-ülés egyik legfontosabb kitételét, miszerint *a párt* a parlamentarizmus bevezetése után is mindent meg fog tenni azért, hogy „*vezető szerepét*” megtartsa. Kezdetben ugyan az újraszerveződő történelmi pártokban és a korporatív jellegű társadalmi szervezetekben bíztak, arra számítva, hogy a velük való egyezkedés után *nem kell érdemben foglalkozniuk* az MDF-fel, az SZDSZ-szel és a Fidesszel, de ki láthat teljes pontossággal a jövőbe? Valljuk be: még a párt se. A Nemzeti Kerekasztalnak ugyanis az utóbbiak lettek a főszereplői, annak ellenére, hogy a párt a *jó öreg bolsevik hagyományokat* követve felszította a vizályt város és falu, kölcsönzők és adósok, liberálisok és magyar demokraták között.

Szeptember 18-ára megszületett az egyezség a békés rendszerváltás menetrendjéről. Mint Csengey Dénes, a magyar demokraták (Csengey hiába próbálta bevezetni közéletünkbe a „magyar demokrata” fogalmát, az emberekben a mozaikszó ragadt meg: MDF-esek) *legmarkánsabb képviselője* írta, a megegyezés következtében Magyarország köztársaság lett, a politikai pártok működése törvényessé vált, és olyan választójogi törvényt fogadott el az Országgyűlés, amelynek alapján *végre szabad választásokat* lehet kiírni. A túlságosan is pártszerű Alkotmányjogi Tanács helyett a nyugati demokráciákban is bevett Alkotmánybíróság felállításáról, a pártok munkahelyi szerveződésének tilalmáról, az állampárt vagyonának elszámolásáról és a munkásörség jogutód nélküli megszüntetéséről is döntöttek.

A kerekasztal-megállapodást *a liberálisok nem írták alá*; az ellenkezés szinte a vérükbe ivódott. Olyan színben tüntették fel az egészet, mintha az régi és új hatalmi elitnek *formális* egyezkedése lett volna csak, holott az okmányról az ortodoxiába hajló szakszervezetek kézjegye is hiányzott. A magyar demokraták - akik a kulturális tőke birtokosainak nagyobb, ám kevésbé befolyásos részét alkották - úgy érezték, hogy a demokratikusnak is nevezett *liberális ellenzék* bűnös módon *megszegte a politikai illemet*. Propagandistáik nagy munkába kezdtek, aminek eredményeképp az MDF-ben, szinte kötelező előírásként terjedt az a *vakhit*, hogy az erkölcsnek győzedelmeskednie kell a politikai ráció felett. Magatartásukat Csoóri Sándor „Mi a magyar múlt?” című tanulmányában már 1989 nyarán legitimálta. „*Remélem - írta -, ha majd egyszer az ötvenhat utáni ellenzék történetét is megírják Magyarországon, a korszak tárgyilagos elemzői nem felejtik el, hogy a kis létszámú, de igen jelentős radikális ellenzék fellépése előtt megjelent már a színen egy kulturális ellenzék, amely a rendszer megváltoztatásának menetrendjét nem a társadalmi szerkezet megjavításával, s nem is a párt megreformálásával akarta kezdeni, hanem a magyarság szellemi-lelki önérzetének a talpra állításával...*”

De valamit azért tenni kellett. A visszahúzódó Bíró Zoltán helyébe lépő Antall József tudta, hogy az embereknek csak töredéke hajlandó az elveiért lógni, viszont mindig nagy buzgalommal *csatlakoznak a győzők seregéhez*. Az Orvostörténeti Társaságban kialakított „obstrukciós” stílusa - az, hogy órákon keresztül tudott értelmesen és közérthetően beszélni, amivel ellenlábasait annyira kifárasztotta, hogy azoknak legfeljebb csak rövid, semmitmondó hozzászólásra tellett - a magyar demokraták körében is győzelmet hozott a számára. Olyan ügyesen vegyítette az *erkölcsi érvelést a politikai ravaszsággal*, hogy pártja nem is kételkedett abban: egyedül ő tudja sárkányfüves tudorként felvenni a harcot a *sziszegve támadó liberálisokkal*.

Azoknak, akik a már *csak kissé vérszomjas népköztársaságot* jóléti állammá akarták átépíteni, szembe kellett nézniük azzal, hogy a magyar társadalomnak a változás által leginkább sújtott körei a középrétegekből és a munkásságból fognak kikerülni. A munkásokkal sem a liberálisok, sem a magyar demokraták, sem a szocialisták nem törődtek: elég, ha megkapják ők is az „alkotmányos” rendet. Nem kevésbé cinikusan merült fel a középrétegek sorsa sem: azok a tagjai, akik privatizálni tudnak, megmaradnak, sőt emelkednek a saját társadalmi közegükben, akik nem, kiesnek belőle. Az MDF a magyar társadalom NB I-es és NB II-es mezőnyének bővítéséért, az SZDSZ az európai szuperligára hivatkozva a szűkítéséért lépett fel. Az utóbbit *radikális antikommunizmus* takarta el a közvélemény előtt, előbbi javallatban pedig az őszinte szándék elválaszthatatlanul vegyült a *szemfényvesztéssel*.

Az Európa és Amerika nagyvárosaiban is otthonosként megforduló liberálisok tehát lenézték a magyar NB I-et. Közönsége túlságosan emlékeztette őket a két világháború közötti és az azt követő koalíciós időre, amelyekben saját szellemi őseiken túl semmi pozitívumot nem voltak látni és láttatni. Antallt és a három Cs.-t - Csoóri Sándort, Csengey Génezt és Csurka Istvánt -

a személyi jelzőknek és a jobboldali jegyeknek olyan gyűjteményével halmozták el, amelynek nem egy kitételét a húszas-harmincas évek újságszerkesztői pontozott kihagyásokkal jeleztek volna csak. Egy év múlva a Kurírban Tamás Gáspár Miklós tőle szokatlan tömörséggel foglalta össze az ezzel kapcsolatos liberális alapelvet: „...mindenki tudja, hogy Kelet-Európában ami jobboldalinak számított, az a butasággal, maradisággal és erőszakossággal volt azonos.” A filozófus csak két dologban tévedett: a magyar demokraták sem maradiak, sem erőszakosak nem voltak, csak buták.

Pető Iván viszont okos volt. Gyönyörű köténcselei az őt még „iffi” korában ismerőket arra az eleganciára emlékeztette, ahogy az Új Magyar Központi Levéltár munkatársaként sorra lőtte a gólokat felkészületlen főnökeinek. Ő és pártja - miközben Csengey szerint csak *a partjelzővel vitakoztak* - a négyigenes szavazással azt akarták bebizonyítani, hogy ők lőtték a győztes gólt. A népszavazáson a *lassú észjárású magyar választónak* három, már *eldöntött* dologról - a munkásörtség felszámolásáról, a pártnak a munkahelyekről való kivonulásáról, az MSZMP vagyonának elszámolásáról - és arról kellett nyilatkoznia, hogy lemond a köztársasági elnök megválasztásáról. Mindezt tudták a liberálisok vezetői. A legkülönb emberek vettek mégis részt az aláírásgyűjtésben és a kampányban. Az SZDSZ-nek és a Fidesznek sikerült monstre politikai hirdetésről gondoskodnia: a népszavazás *500 millió forinttal terhelte meg* a költségvetést. A legelőzékenyebb udvariasság és jóindulat sem mondhat mást, mint azt, hogy a liberálisok az MSZMP egyetlen igazán hiteles politikusát, Pozsgay Imrét akarták a köztársasági elnöki székből kilőni azzal, hogy a nép szavazza meg, hogy nem kíván népszavazást.

Négy és fél millióan voksoltak. Arra a kérdésre, hogy csak az országgyűlési választások után kerüljön sor a köztársasági elnök megválasztására, a szavazók 50,07 százaléka igennel, 49,94 százaléka nemmel szavazott. A magyar demokraták nem látták be, hogy a népet nem illik nem szabadjára engedni negyven év után, és a választás bojkottjára hívtak fel. Így történhetett, hogy *0,13 századnyi minimummal* vereséget szenvedtek s ezzel *kizárták*, hogy az országban józan és közmegegyezésen alapuló rend jöhessen létre.

A négy igent meghirdető és győztes liberálisok a bojkott csődjét az ellenfél dilettantizmusaként fogták fel. A bojkottáló önmagát bojkottálta, s ennek orvoslására még Antall József füvei is eredménytelennek bizonyultak.

5. Útvesztő demokrácia

A magyar demokraták - a Panoráma és a sportközvetítések élvezetén túl - meglehetősen unták az állami televíziózást, bizalmatlanul és hitetlenkedve álltak a médiák hatalma előtt. Az akkor még hozzájuk közel álló Hankiss Elemér elejtett szavai, hogy a képviseleti demokrácia fölött megjelent egy új típusú reprezentáció - az, hogy a tömeg elektronikus kép alakjában ismeri meg vezetőit, akiktől, mint Tölgyessy Pétertől, Pető Ivántól vagy Tamás Gáspár Miklóstól komoly színészi teljesítményt kapott - leperegtek róluk. Pedig *a politika az ezredvégre mediatizálódott*, azaz a politikai eseményeknek egyidejű és elsődleges szereplőjévé vált. A pártállami hiedelemrendszer mögött meghúzódó második nyilvánosság megtévesztően hatalmasnak tűnt a tömegdemonstrációk fényében, csak hogy ezek egyedi és megismételhetetlen pillanatok voltak a mindenről gondoskodó médiák vitájában.

Október 18-án az Országgyűlés elfogadta a Nemzeti Kerekasztal szeptember 18-i megállapodásán alapuló „sarkalatos törvényeket”, és október 23-án az ország *egy tollvonással népköztársaságból* a szocialista értékeket megőrizni kívánó *polgári köztársasággá* alakult át. A Parlament előtt ünneplő több mint százezernyi boldog ember már-már *a közvetlen demokrácia archaikus képét* idézte fel. A legmeghökkenőbb ezekben a hetekben az a régi

rendszer megdöntése felett érzett tartós öröm volt, amely rövid időre még a sajtó és a tévé hatalmánál is nagyobbak bizonyult.

Az Országgyűlésnek alig maradt más hátra, minthogy állást foglaljon a közvélemény szemében botrányossá vált nagymarosi vízlépcső felépítése ellen, majd *elegánsan feloszlassa önmagát*. A kormány az egyetlen rendelkezésére álló eszközzel küzdött tovább: az egyre kellemetlenebb gazdasági intézkedések törvényesítésére *a nyilvánosság kizárásával* tárgyalásokba bocsátkozott az ellenzék mindkét irányzatával. Ezeken liberálisok és magyar demokraták egymással versengtek azon, hogy melyikük fogja elvinni a pártállam csödtömegét. Ügyes bankembereink az eszközzel harcoltak: az államadósságokból kétmilliárd dollárt *sikerült letagadniuk* a posztkommunista politikai osztály akadémiai vitákban edzett és napi gondokban örlődő képviselői előtt.

Valami azért kiszivárgott. Az újságok és a belvárosi értelmiségiek által nemigen kedvelt Csegey Dénes az MDF II. Országos Gyűlésén azt az eredendő különbséget emelte ki, amely az egymással rivalizáló ellenzék számára *reménytelenné tette a kölcsönös megértést*, hiszen a tiszta liberalizmus híveiben fel sem merült, hogy a válságból való kilábalást össze lehet kötni a nemzet erkölcsi felemelkedésével. „*Tudjuk - mondta a reformkoriasra sikeredett szakállú közíró -, hogy ma a tiszta liberalizmus kirobbantása leteríti a veszteségesen működő vállalkozásokat. És ezt akarjuk! De azt is tudjuk, hogy a tiszta liberalizmus kirobbantása kis egzisztenciák millióit is leterítheti. És ezt nem akarjuk. De azt is tudjuk, hogy a tiszta liberalizmus mai kirobbantása, a spontán reprivatizáció éppen azt a réteget tenné a jövő urává, a gazdasági hatalom birtokosaivá, amely ezt az országot gazdaságilag tönkretette. Amelyik a tulajdonosi jogokat lényegében ma is gyakorolja, és amelyiknek lehetősége van, hogy a világ proletariátusának élcsapatából egy furcsa új burzsoáziává vagy új maharadszaréteggé szerveződjön át, hogy amit a diktatúrában megszerzett, meg is tarthassa a demokráciában. És ezt mi nem akarjuk!*”

A hallgatag többség és az aggódó kisemberek zömében vizsgálódó szociológusok ugyanakkor - mintegy válaszként az MDF harmadikutas ideológiájára - gyorsan felfedték, hogy a magyar társadalom többsége még mindig a „kommunisztikus értékek” rabja, és „politikai elidegenedésben” szenved. Pedig csak a párt által hirdetett társadalmi egyenlőség eszméjének szívós továbbéléséről volt szó, s bármennyire barátságosnak és jóindulatúnak is tűnt a parlamentáris szabadság világa, az emberek a lelkük mélyén érezték, hogy a régi főnökeikkel kötött hallgatólagos megegyezéseken alapuló biztonságukat egy *mezítlábas szabadságra* fogják felcserélni. A szegény ember zakóban és nyakkendővel is szegény ember marad. Indulatainak és hiedelemvilágának megzabolázása Antall Józsefre és az általa nagy érzékkel kiválasztott csinovnyik típusú „*új arcú*” politikusokra hárult. Az MDF-nek a „balos” Bíró Zoltánt kiszorító vezetője azt hirdette, hogy nyáron *a kompromisszumok legjobbika* köttetett meg, s ezért fölös izgalom nélkül nézhetünk a választások elé. Politikai *előképének Eötvös Józsefet tekintette*, s annak 19. századi centralizmusát és nemzeti liberalizmusát próbálta erhardi-adenaueri formába átmenteni. Pártja élén mindent megtett, hogy a nép - amelyet Eötvöshöz hasonlóan csak elvben szeretett - ne veszélyeztesse az alkotmányos átalakulás útját. Hogy új csinovnyikjai nem működtek olyan hatékonyan, mint az állampárt apparátcsikjai? Mindezt az elmúlt évek során sokan elmondták már, de mert tehetetlenségük alapvetően befolyásolta az ország sorsát, úgy gondolom, az ismétlés nem árt.

1989 végén *egyértelműbbnek látszott, hogy a kommunizmus világméreteken megbukott*, mint manapság. A dominóeffektus tetőzésének heteiben - a berlini fal ledöntése, a csehszlovákiai győztes tömegtüntetések és a romániai felkelés idején - az MDF és az SZDSZ iszapbirkózásának új szakasza kezdődött. A liberálisok népszerűségét nem növelték az erdélyi események,

sőt TGM-nimbusza is - amelyhez hozzájárult erdélyi neveltetése - megtépázódott. A temesvári tüntetést elindító Tőkés Lászlóval való összehasonlítás aligha kedvezett a liberálisok fenegyerekének, akinek nyilatkozatai nem nagyon tanúskodtak a határainkon túl élő mintegy négymilliónyi magyar féltéséről. Mit akarsz itt sepregetni? - kérdezték ekkor sokan.

A liberálisok a magyarság melletti kiállást erőfitogtatásnak, ésszerűtlen pénzkidobásnak tekintették. De nem elégedtek meg ezzel: a magyar demokratákat, kiskgazdákat és keresztény-demokratákat nacionalizmussal vádolták meg. „*Azért, mert Azerbajdzsánban üldözik az örményeket, mi még, akik magyar világot és harmadik utat akarunk, és nemzeti centrumot, nem vagyunk elvakult nacionalisták*” - üzentek nekik szarkasztikusan Csurka István.

A magyar társadalom *a szabadság első esztendejének* szilveszterét megosztottságban ünnepelte. *Szabadok voltak egyáltalán az emberek?* Hiszen úgy haladtak egy elképzelt legitim uralmi viszony felé, hogy a legitimitás, az örök tegnapinak az attribútumait vetették el abban a hitben, hogy azok egy törvénytelen rend ismérvei. A hagyományos tekintélyt és az alapszabályokba vetett hitet a pártállamiságból való kiábrándulással veszítették el. Visszafordíthatatlan tény lett a demokrácia? Vagy az orosz befolyás megszűnése? - kérdezhetnénk a nyereség oldalán, de a válasz nem egyértelmű.

A kelet- és közép-európai összképen *a nyugatiasra mázolt sztenderd homlokzat* mögött csakhamar *három hatalmi típus* bukkant elő. A nemzeti-konzervatív irányzat először a kelet-német tartományokban, Magyarországon, Horvátországban és Lengyelországban bizonyult erősnek, a másik markáns irányzat, az nemzeti kommunizmus pedig a tőlük keletre fekvő országokat jellemezte. A liberalizmus erős konzervatív beütéssel Csehországban és Szlovéniában érvényesült. Aztán jött a liberalizmus és az utódpartiság sajátos ötvözete, amely a lengyeleknél és Magyarországon a „nacionalizmus” kikapcsolásával elnyerte a rendszerváltás leszálló ágában levő tömegek számításból jövő támogatását. Ezzel a szimbiózissal kialakulóban van egy olyan *postkommunista társadalmi rend*, amely szociológiai jegyeiben erősen különbözik a nyugati jóléti állam modelljétől, ugyanakkor külpolitikai és katonai síkon beilleszthető annak szövetségi rendszerébe.

Illúzió azt hinni, hogy egy ilyen három típust is felsorakoztató rendszerben, pontosabban e rendszerek valamelyikének hiányaként megjelenhet a nemzet, mint koordináló egész. Meg kell jegyezni, hogy e játékban részt vevő felek *vak gyűlölettel* gyűlölik egymást, és ezt nem is titkolják. Hol vannak a duhaj kiáltások? Hol a lelkesedés? Pedig már itt áll előttünk az a félértelmiségi, lázongásra hajlamos réteg, amely *dühtől eltorzult arccal* gunnyaszt, s nem érti, miért nem táncol senki. A magyar politikusok néha forgathatnák Bismarckot is, aki a múlt századvégi porosz fejlődés egyik legveszélyesebb hozományának tekintette az értelmiség túltermelődését. „*A követelmény - mondotta - a magas képzettséget kívánó szakmák telítődése és az államra veszélyes értelmiségi proletár kitenyésződése.*” Lehet, hogy politikusaink - akik nemhogy Bismarckot, de Csurkát sem vesznek a kezükbe - dermedt mosollyal fogják nézni az első táncra kerekedő pártokat?

Hová sietnek? Mi lesz a pénzzel? Száz év múlva a történetíró nem fog vesződni ezekkel a kérdésekkel. Ismeri majd a tulajdonképpeni okok természetét, s azt is, hogy a személyes becsvágyaknak és gonoszságoknak milyen sok közülük volt ahhoz, hogy *egy nép a maga mindennapjaiban elsőnek tűzze ki a posztkommunizmus túlélésének programját.*

(Magyar Fórum, 1994. okt. 20.-nov. 17.)

PILLANATKÉPEK ERDÉLYRŐL ÉS BIZÁNCRÓL

A hazaszeretet mély és bonyolult érzés. Atavisztikus ragaszkodással szeretjük az elveszett Erdélyt, s pünkösdtől tanévkezdésig százezrével kelünk át a határon, hogy ott legyünk Csíkban, a Sóvidéken, a Kézdi medencében vagy Kalotaszegen. Észak-Erdély útjait magyar buszok és személygépkocsik tömege lepi el: néhány nyári hónapra a magyarság megsokasodik, visszafiatalodik.

Nagyváradon a püspöki templomnál a legtöbben csak egy pillanatra állnak meg, aztán folytatódik a rohanás. Pedig érdemes lenne egy pillantást vetni a gazdag, szecessziós belvárosra vagy a meglehetősen romos, hatalmas várra, amelynek árkában legalább magyar szó hangzik, ha nem is a legszebb: cigánygyerekek kergetik anyázva a bőrlabdát. Géppisztolyos őr unatkozik a málló vakolatú épületek és a rozoga várhid között. Kátyúkkal teli utak vezetnek tovább, földszintes házak előtt, kéregetők, kocsmázók ténferegnek: a tömény adta napi mámor olcsó ma is. Várad innen nézve olyan, mint egy harmincas évekbeli, ősi röntgenkép, amelyen a történelmi város sérült csontozata kirajzolódik a nyomorteleppé silányuló hús alatt.

Csucsánál mementónak ott az Octavian Gogának szentelt múzeum. Nem az Ady zarándoklat, hanem a költőből vasgárdista ideológussá lett miniszterelnök emlékhelye, aki Pestet provinciális és elgettősodott New York utánzatnak nevezte, s úgy vélekedett, hogy egy román írónak jobb a Kárpátok tiszta fenyvesei közé húzódnia, mint bóherként hajbókolni Ignotus, Osvát és Fenyő előtt. Míg Ady néha hazaáruláson kapta magát (Párizsi szomorúságok), addig ő Nagy-Románia megteremtésén és a kisebbségek elleni pogrom-politikán dolgozott. Sikerrel.

Bánffihunyad és Kalotaszentkirály: megállás a protestantizmus kazettás mennyezetű, festett üzeneteket rejtő templomainál. Kalotaszeg vidéke a maga 25 000 lakosával az utolsó magyar végvár dél felé, a mócok földje felé, akik 1848-ban s a II. világháborúban is feldúlták ezt a földet. Elgondolkoztató, hogy a hosszú úton Székelyföld határáig Kalotaszegen kívül szinte alig találkozni kétnyelvű helységtáblával, azaz az 1940-ben visszacsatolt északi részen a magyarság többségből kisebbségbe szorult, létszáma nem éri el a helység névhasználatához szükséges húsz százalékot. Tordáról, ahol a hajdani megyeház előtt a magyargyűlölő s szerb őseit is megtagadó Ion Ratiu, az 1894-es memorandumper hőisének szobra áll, letérünk Nagyenyednek. A gótikus csarnoktemplomban a református lelkész rögtönöz előadást a szörványbeli létről, szavaiban tréfa és komolyság váltogatja egymást. Tudják - nevet -, maguknál az anyaországban református testvéreim azon panaszkodnak, hogy néhol hat katolikus is jut egy reformátusra. Na, ezt szeretném megérni itt Enyeden. A könyves szobában áll a 19. század második felének csodás zenegépe, a Soroksári úton gyártott polyphon: a hatalmas, fogazott fémlemezek felcsendül a monarchia múltó bája.

Innén már csak egy ugrás a bizánci világ. Hogy beleszagoljunk, érdemes lemenni a Vöröstornyi szorosba, ahol az Olt égbe nyúló hegycsúcsok közt töri át magát a Déli-Kárpátokon: a látvány jókaian elbűvölő. Ott, a Titești-medencében és vidékén jött létre az első román államocsk a XIII. században, a szlávok nevű Seneslav vajdasága. Aztán jött Havaselve megalapítása a törökös hangzású s valószínűleg kun származék Basarábokkal - a Keleti Kárpátokon túli részt ekkor még a pápai oklevelek is Cumanianak nevezték -, s Moldvát, Dragoš vajda mítoszával. A mítoszok nyugaton is gyakran idézett filozófusa, Mircea Eliade - aki a két háború közt párizsi román nagykövetségként is szolgált - fura, tudós voltához nem illő magyarázatot fűzött Dragoš bölényvadászatához.

A legenda szerint egy vadászaton a vajdát menekülő bölény vezeti az akkor szinte kiürült Moldvába, hogy ott államot alapítson. Eliade elveti a feltevést, hogy a moldvai bölényüldözés a magyar aranyszarvas legenda, Hunor és Magor történetének átvétele lenne - noha Dragoș Nagy Lajos király oklevelével a tarsolyában hódoltatja Moldvát -, s kijelenti, a mítosz autochton s régibb a magyarnál, egyenesen dák eredetű, hiszen a bölény a dákok szent állata volt. Eliadét - bár a dák eredetre semmiféle bizonyítéka nincs - nem illik bírálni, mert mint jó iparos, beledolgozta a moldvai bölénybőrbe népe egyéniségét, álmait és vágyait. A történelmi igazság viszont az - írja a kiváló francia történész, Catherin Durandin A román nép története című nagy munkájában -, hogy a havaselvei és moldovai államokat a magyar király szervezi meg először a tatárok ellen, amit amúgy Gheorghe Brătianu, a kiváló esszéista történész is elismer 1937-ben kiadott könyvében. („Rejtély és történelmi csoda: a román nép.”) Azonban ő is különös hangsúllyal emeli ki az alapító vajdák erdélyi voltát, mondván, hogy a román elem olyan demográfiai terjeszkedéséről van szó, amelyben az ellatinosodott dák elem közös eredetének tudata nyilvánul meg. De akkor mit kezdünk a Róma ellenes bizánci örökséggel, amely a két fejedelemség történeti táját Délkelet-Európában jelöli ki, művészetét pedig az Erdélytől oly idegen konstantinápolyi, görög kultúrkörhöz köti? Az Olt - mikor kiér a hosszú hegysorosból - a Cozia kolostorral is erről az örökségről tanúskodik: bejárati tornácát és templomát bizánci freskók díszítik, s itt alussza álmát Mircea del Batrin fejedelem mellett Teofania is, aki fiának, Mihail Viteazunak a megölése után ide menekült. Miért csak ő volt annyi évszázad után az első s a porosz Hohenzollernekig az utolsó román fejedelem, aki az úgymond „ősi román föld”, Erdély után nyúlt?

Nagyszeben és Brassó között a kitelepült szászok falvait a románok és a cigányok a maguk képére alakították át. Kopottság, kosz és harsány színek, a csehókban törökösen ható műzene, földigérő, csicsás szoknyák az asszonyokon, a férfiakon széles, Mexikót idéző szalmakalapok. A kanyargós utcákon a hatalmas, zárt portálok előtt a padokon hétvégi csevely, a német paraszti barokkon bizánci színvilág. Az éjszakai Brassón keresztül Bukarest és a regát üzen, a szász műemlékek is mintha csak egy Caragiale komédia germanizált díszletei lennének.

Végre átjutunk a nyelvhatáron: Sepsiszentgyörgy. A belvárost ellepik a ballagó diákok, rokonok és szülők. A nagy forróság ellenére mindenki kiöltözve, a hangulat ünnepélyes és bensőséges, mint egykor nálunk is volt még a hatvanas években. S hogy a hatalom is magát mutogatva grasszáljon, egy szakasz terepruhás, géppisztolyos román katona vonul át a főutcán: pillantásuk s az ünneplők szeme elkerüli egymást.

Alcsík falvai szinte kihaltak, mindenki Csíksomlyóra megy. Egy-két késésben lévő kocsi döngöl Csíkszereda irányába, szembeforgalom semmi. A mise közepére már mi is ott állunk a kissohelyi Szent Salvátor kápolnánál, amelyről a néphit szerint azt hiszi, hogy Szent István korában is állt, pedig őse egy későbbi fatemplomocskára lehetett. A búcsúsok zöld ágaikkal úgy libbennek át meggörnyedve az oltár mögött, mint a mélytengeri halak. Hosszú a sor a csíksomlyói remete háza előtt, biztatásra és hitre várnak, de rontásért a moldvai, s nem a frissen beletelepített helyi pópákhoz fordulnak.

A csíksomlyói ferences barátok viszont nagyon jók. Szegények és lelkesek. Egyszerűen és emberien beszélnek. Tudják, hogy itt minden a hit és a magyar gondolat szolgája. Félmilliónyi ember imádkozik, énekel. A napba öltözött Boldogasszonnyal való párbeszéd a hívők személyes ügye, amelyet sok tapintattal és ügybuzgalommal igyekeznek elmélyíteni. Ebbe a személyességbe beleférnek a moldvai, hol románul, hol magyarul imádkozó csángók és a Mária kultusznak áldozó román asszonyok is. Csíksomlyó misztériuma: a hegyek és a lelkek összeborulása.

Néhány héttel később ugyanitt az István, a király rockopera megy. A play backtől dübörög a két Somlyó. Itthon Pásztori Zoli - egyetlen Kossuth díjas dobosunk - megbök s mondja, akár meg is halhat, ha egyszer az Illéssel ott a Somlyón játszhatna. Aligha értené félre bárki is Erdélyben - teszi hozzá cinkos mosollyal - a Sárga Rózsa szövegét: „Azt hiszed, hogy nyílik még a sárga rózsza, azt hiszed, hogy hallgatunk a hazug szóra.”

A csíksomlyói árvaház gyerekei piszkosak és rongyosak, akár csak Ceausescu idejéből lépnének elő. Szinte mind cigányok, van, aki szót sem ért magyarul. Ha regényíró volnék és nem történetíró, akinek ragaszkodnia kell a tényekhez és nem szabad igénybe venni a fantáziáját, akkor most leírnám azt a románság számára keserű napot, amikor az első cigány király koronáját elhelyezik a bukaresti történeti múzeumba a letűnőben lévő román nemzetállam rekvizitumai mellé. A veszély valós azok szemében, akik szorgalmasan kutatják a demográfiai erők anoním, minden történeti tudatosságot és személyiséget nélkülöző természetét, hiszen - ha kissé túlozva is - Európa legnagyobb cigány népességét Romániában fedezik fel, messze meghaladva az erdélyi magyarság számarányát.

Farkaslakának vesszük az irányt megnézni - ki tudja hányadszor? - Tamási Áron sírját és szülőházát. Valószínűleg az író maga sem tudta, hogy ragaszkodása szülőfalujához és eltemettetése a modern, tömeges turizmus korára Farkaslaka felvirágzásához fog vezetni: a falu a szó szoros értelmében az ő kultuszán gyarapszik, akárcsak Korondé a székelyföldi agyagon. Hová lett mégis a régi falu? Mert aki idelátogat, idegen világokból másolt új házak sokaságával találja szembe magát, s mögöttük a réginek csak málló maradványaira bukkan. A régi faluképet a Firtos-hegy nyugati meredekén fekvő unitárius községben, Énlakán kell keresni. A szocialista kollektivizálás kezdetén még hétszáz lakója volt a falunak, a rendszerváltást követően mostanra még kétszázan sem maradtak. Hetente kétszer megy busz az istentelenül rossz makadámúton, iskolájában az egyetlen összevont osztálynak öt tanulója van. (Tréfásan mondják, ebből is csak két és fél a magyar.) Énlaka templomában látható az a híres székely rovásírásos felirat, amely Jókait is megihlette: „Georgyius Musnai csak egy az Isten.” A temetőben erre és Firtos várának legendájára gondolok, amelynek középpontjában a jó tündér, Firtos és a gonosz tündér, Tartod harca áll. A 21. századi átíratban Énlakát Tartod a harmadik világba taszítja, s az itt élő embereket elevenen temetik el az idő rétegei.

Nehéz abbahagyni az erdélyi barangolásokat: júliusban újra útra kelek. Sikaszón, a Hargita közepén még működik az a régi malom, amely dinamót hajtva áramot ad a falucskának. A négyosztályos iskola épülete megroggyant, akár a Firtos-hegy elcigányosodó kis települései, a kocsmá viszont kifestve, komótos új fabútoráival kultúrház is lehetne. Az erdőgazdaság 12 ezer lejért, egy sör árért veszi át a málnát és az áfonyát, amit lenn a városokban s az út mentén a cigányok koldus erőszakkal sóznak rá a turistákra tízszeres áron. Sikaszóban legalább a fátalep ad munkát: félóránként, óránként dübörögnek le a szerpentinre az osztrák vállalkozó szálfákkal megrakott vontatói. Szó esik a cigánybűnözésről is, mondják, Hargita megyében Kószon-Altizen, Gyergyóújfalun, Bögözön és a két Galambfalván valóságos bűnöző fészkek alakultak ki, a túlszűfolt csíkszeredai börtön rácsain pedig úgy szárítják a letartóztatott romák a ruháikat, mintha egy neorealista film forgatásához statisztálnának.

A madarasi Hargitára traktor vontatta szekér visz fel. Szent Hegy - vágják rá a székelyek. Az 1801 méter magas csúcsról valóban olyan tájképek tárulnak elénk, amelyek szépsége elbűvöli az embert, s lelkét vallásos áhítattal tölti meg. Tekintetünk a mélyen fekvő völgyfenékre, majd a békét sugárzó hegykoszorúkra szökdel - a Hargitából hiányzik a Keleti Kárpátok zord, a Békás szorosnál már-már fekete mágiát sugalló hangulata -, tudónk pedig gyönyörrel szívja be a fenyvesek légbalzsamát. (Lehet, hogy a Pesttől való menekülés tisztító voltában Gogának volt igaza?)

A Tatros völgyében a Rákóczi várat s a régi román-magyar határt is illik megtekinteni. A hosszú völgyben három község fekszik elszórtan, Gyimes Felső-Lok, Közép-Lok és Gyimes-Bükk, amelyek havasi jellegük miatt alig különülnek el egymástól. A román politika itt nemcsak a népes laktanyákon keresztül érezteti mindenhatóságát, de határkiigazítással is élt, s Gyimes-Bükköt Bákó megyéhez csatolta, miután a római katolikus többség mellett élő magyar görögkatolikusokat hivatalból ortodox vallásúra keresztelte át.

Gyimes minden csángó-magyar varázsa ellenére is veszélyeztetett helyzetben van. Tankó Gyula Életvitel a Gyimesekben című könyvében azt is megírta, hogy az 1989-es romániai fordulatot itt a törvénytelenység és az anarchia jellemezte. „Az emberek loptak, törvénytelenkedtek, egyedül a fekete mágiától féltek.” A fekete mágia tudója pedig a kaluger, a görögkeleti, gyakran csak laikus szerzetes, vagy maga a pópa. „Megfigyelhetjük - így Tankó -, hogy az ortodox papok és kalugerek is átvették a keleti, afrikai vagy délamerikai mágusok titkos világi vagy talán mágikus nyelvezetét, eszközeit. Gondoljunk csak itt a hanghordozásra, érintésre, titokzatos nyelvezetre, fényhatásra, könyvnyitásra, önöntésre, vastárgyakra stb. Egy másik észrevételünk az, hogy a gyimesiek meg vannak győződve arról, hogy a román pópák és a kalugerek szava jobban fog, mint a saját papjaiké. És azt úgy magyarázzák, hogy „érdeke-sebb”. „Végső konklúzió, hogy míg a kísértetek, lidércek és boszorkányos szépasszonyok gazdag hiedelemvilága eltűnt, addig az átok és a fekete mágia tovább él, uralkodik és románosít.

A fekete mágiánál gyakorlatiasabb foglalatosság az euróban való gondolkodás. A gombamód szaporodó fogadókban és szállókban gyakran elvárják az euróban való fizetést, a hirdetési rovatok pedig ház, ingatlan és autó árát is - lévén a lej ingadozva, de romlik - ugyancsak euróban adják meg. Székelyudvarhely, Sepsiszentgyörgy és Csíkszereda piacain a főképp Moldvából jött zöldség- és gyümölcsárosok többnyire csak románul beszélnek, a hegyi legelőkön pedig román bérlők jelennek meg, s hiába hirdetnek magyarul tudó rendőr újoncok után az újságok, a rendőr az román marad. S ha nem is minden moldvai vagy olténiai árusból lesz tehetős vállalkozó, sokan mégis gyökeret fognak verni Székelyföldön is, a kalugerekről s a meglepően fiatal apácákról nem is beszélve. (Mondják, van köztük megtért utcalány is, gyermekük gondozását az egyház vállalja át.)

Még egy szomorú villanás: Kolozsvár. A régi várost amfiteátrumként veszik körül a lakótelepek, s a román népvándorlás szinte letörölte Európa talán legbéketűrőbb s legtürelmesebb nemzetét Kolozsvár utcáiról. A magyar kisebbség itt legfeljebb azzal vigasztalódhat, történelem és betegség emberemlékezet óta abban egyezik meg, hogy senki sem tudja, mire vezet. Hiszen Erdély területén 1918-ban alig volt két-három román többségű város...

(Nyugati Magyarság, 2003/8-9.)

HELÉNA HOL JÁRSZ?

Lassan épp úgy örülök, mint a régi szép kádári időkben, ha megjön néhány könyv a címemre Németországból. Mintha ott, a nyugati térfélen másképp látnák a világot, s a világ is másképp látná magát: a belső világok tömege ott nem sokkal tér el a külső világ rendjétől, s a belső világok mintha mindig egy kicsit előbbre lennének a külsőnél.

Itt van mindjárt Barbara Tuchman könyve - a Kormányzók balgasága (Die Torheit der Regierenden) -, amelynek igen sokat ígérő alcíme: Trójától Vietnamig. A trójai háború - hála Homerosznak és Herodotosnak - az első olyan nagy háború Európa és Ázsia közt, amelyről szinte mindent tudunk s amelynek legfontosabb mozzanatait a döntéshozók balgasága határozta meg. Amikor a görög sereg partra szállt Trója előtt, s követei a városban az elrabolt Heléna és az elrabolt kincsek visszaadását követelték, a trójaiak eskü alatt és eskü nélkül is csak azt tudták hajtogatni, sem a szép Heléna, sem az elrabolt kincsek nincsenek náluk. Ha Heléna ott lett volna Trójában, visszaadták volna őt Meneláosz királynak, csakhogy „Heléna valóban nem volt a Trójaiaknál - így Herodotos -, és a görögök mégse hittek nekik, jöllehet ők az igazat mondták”: Heléna ugyanis Egyiptomban, a fáraó fogságában volt. (A párhuzam - Heléna hol van? - az iraki háború amerikai indoklásával (hol vannak a tömegpusztító fegyverek?) több, mint feltűnő: valóban egy örökös táncrend körforgásában lennénk?)

Tuchman egy a balgaságnál mélyebb okot is említ, amely a mezopotámiai özönvíz legenda görög átköltéséből, Hesiodos Theogoniájából és a Kypriák soraiból bontható ki. Mivel az emberi faj túl mohón vette birtokba a földet, Zeus elhatározza büntetésként a trójai háborút, hogy a „holtak adójával” tisztítsa meg azt. Nem véletlenül adja Euripides Heléna szájába Zeus indokaként azt a mondatot, hogy a „Földanya s az emberi szemnek szűk tér terheit” kívánta enyhíteni. „Minden bizonnyal - írja Tuchman - az emberek már nagyon korán tisztában lehettek jelentéktelenségükkel, különben ilyen mondák aligha születtek volna meg.” Csak épp a hatalomgyakorlók balgaságával nem voltak tisztában: a trójaiak Laokon és Kasszandra minden figyelmeztetése dacára szabad akaratukból a városfalak közé vonszolták a pusztulást hozó falovat. Pedig az istenek akaratát áthúzó ott volt alternatívaként a faló elpusztítása is, a győztes görögök pedig győzelmükkel örökre magukra haragították Ázsiát.

Ugorjunk át a Krisztus előtti 13. századi Trójából a 20. századba, Vietnamba. A Kennedy féle adminisztráció kemény fiúkból áll. A védelmi miniszter McNamara bizalma a „matéria” racionalitásában teljes és megingathatatlan: „Meg van a hatalmunk ahhoz, hogy a 20. század bármely lerobbant társadalmát talpra állítsuk.” J. K. Galbraith cinikus: a politika szerinte alig több, mint választás a katasztrofális és az élvezhetetlen között. Az elnöki főtanácsadó, Rostow örök optimista, egy új dr. Pangloss, aki a Manhattan elleni atomtámadás veszélyét mérlegelve odaveti Kennedynak, hogy az oroszok ezzel csak mentesítenék az államkasszát a negyed szanálási költségeitől. Bár mindegyikük tudta, hogy Csang Kaj-sek - amikor a II. világháború végén felajánlották Kínának az indokínai térséget - azt válaszolta, hogy neki az „semmilyen körülmények között” nem kell, s tudták azt is, hogy a Vietkonggal egy jugoszláv típusú, kommunista ütköző államot is kialakíthatnának Kína és a Szovjetunió ellen, mégis a katolikus Diemre és a katolikus kisebbségre támaszkodtak a buddhista és nemzeti kommunista többség ellenében. Kattenburgot - aki a tárcaközi Vietnam bizottság elnöke volt - félreállították, mert 1962-es elemzésében azt állította, hogy amennyiben Washington nem változtat merev, antinacionalista politikáján, rövidesen félmillió amerikai katonára lesz szüksége a térségben, s 5-10 éves elhúzódó háborúra lehet számítani. 1961-ben 14, 1962-ben 109, 1963-ban már 489

fős volt az amerikai veszteség abban a háborúban, amelyet Tuchman szerint a kormányzati ostobaság vezérelt s amit Amerika lényegében önmaga ellen folytatott.

A kormányzók balgasága végül is érthető. Egy mai kormányfőnek ugyanis túl sok témával és problémával kell bíbelődnie, hogy 15 perces TV fellépései és 30 oldalas feljegyzései közt kiismerje magát, s ez - így Tuchman - eleve utat nyit az ostoba döntéseknek, s az elnököt kiszolgáló magasrangú hivatalnokok szeszélyének. Nem a jól átgondolt kormányzati munka sikere munkál a kormányzati fejekben, hanem az újraválasztáshoz szükséges fortélyok és fogások megtalálása. (Nem véletlenül mondta John Adams, az Egyesült Államok második elnöke, hogy a kormányzás művészetét „ma sem gyakoroljuk magasabb szinten, mint három- vagy négyezer évvel ezelőtt”.)

De térjünk vissza az ókori példákhoz. Mathias Bröckers vaskos, 359 oldalas művet írt Összeesküvések, összeesküvés elméletek és titkok: 11. 9. címmel a New York-i merényletről. (Verschwörungen, Verschwörungstheorien und die Geheimnisse des 11. 9.) Ebben nagyon őszintén beszámol magáról a tényekről, s kifejti, hogy a tragédián túl szeptember 11. bizarr tisztátalanságok, fantasztikus ellentmondások és titkos szervezetek stratégiai műveleteinek a kikristályosodási pontja is. A Túl a rosszon és a jón, Nietsché idéző fejezetében a római korig, az ingatlankirály Crassusig nyúl vissza. Marcus Licinius Crassus i.e. 70 körül megszervezte Róma tűzoltóságát, de amikor rabszolgái kimentek oltani, felügyelőjük felajánlotta az oltás fejében, hogy árának töredékéért a károsult házát megveszik. Ha a tulajdonos ebbe nem ment bele, hagyták a házat leégni, ha igen, az értéke a szenátor vagyonát szaporította. A rabszolgafelkelések leverése után - amikor már csak a meggyengült Spartacus maradt a színen -, hogy a szenátus különleges hatalommal ruházza fel, megvesztegette annak a kereskedő flottának az embereit, amelynek hajóin a trák rabszolga vezér megmaradt csapatával távozni akart Itáliából. Miután a flotta megvesztegetett kapitányaival a fedélzeten elvitorlázott, Spartacust a Crassus pénzelt légiók katonái Róma felé szorították. A pánikba esett és a rabszolgák dühétől főlő szenátus ezután az ingatlankirályt prétorrá, majd a törbe csalt rabszolgahad lemeszárlása után első konzullá, azaz Róma első emberévé választotta.

A mai birodalmi Amerika urai - mondja Bröckers - a kommunizmus, a „rabszolgafelkelések” végével hasonló helyzetbe kerültek, mint Crassus és barátai: ellenséget kell kreálniuk. Adott egy becsvágyó szenátor, aki családi vagyonára támaszkodva a csalás gyanújától sem mentesen megnyeri az elnökválasztást, de hogy igazolja elhivatottságát, meg kell keresnie a maga gladiátorát. Az id. Busch és egykori kabinetjének néhány tagja üzleti viszonyban van a Bin Laden-klánnal, akinek „gladiátorai” egykor Amerikáért („Rómáért”) harcoltak, most pedig Szaudi Arábia „elfoglalása” miatt (első iraki háború, avagy Öböl-háború) ellene fordultak. Ha e derék harcosokat rá lehet venni, hogy magát „Rómát” támadják meg s annak népét rettegésben tartásuk, akkor az elnök megmentőként léphet föl, s legyőzve a Rosszat, különleges hatalomhoz és ellenőrzéshez juthat. S persze különleges üzletekhez. 2001. szeptember 11-e után pedig ez történt.

A Nyugat embere - minden bizonnyal civilizációja összeomlásától félve - mohón nyúl az ilyen antik párhuzamokhoz. A német ZDF filmsorozata, A városok hatalma is efféle időutazásra csábít. Róma: A birodalom szíve, Karthago: A tengerészek városa, Alexandria: A hatalmi centrum és Athén: A nép uralma még a funkcionális analfabétákat is megragadja a computer-animáció elbűvölő eszközeivel. A computer nemcsak felépíti az antik világ összes díszletét, de abból a 30-40 főnyi statisztából, akik a Colosseum előtt bebocsátásra várnak, tömeget varázsol. Luxus és elképzelhetetlen pompa, mindent elborító bűnözés, napi száz tüzeset, közlekedési káosz - az ökrösfogatok csak éjszaka közlekedhettek -, s a Colosseumban a vadállatok elé vetett bűnözők (a milliós városban alig háromezren vannak a rend őrei, ám gyilkosan

könyörtelen szenvedély hajtja őket, akárcsak a mai action filmek hőseit) New York képeit idézik. Athénben láthatják a nézők a világ első parlamentjét, hallgathatják a politikusok vitáit s megtudhatják, hogy a 2500 évvel ezelőtt 300 ezer lakossal dicsekedő város nagyságát a mai csak a 20. század elején érte el ismét. Felvillan a 140 méter magas világítótorony, a Pharos, amelynek rafinált építési technikáját csak a ma építésze tudja felülmúlni, s Karthago patkó alakú, félig-meddig fedett kikötője, ahonnan a púnok fél Afrikát behajózták. S a computeres, a virtuális valóság sugallta kérdés is megfogalmazódik (a néző úgy látja Alexandria vagy Róma utcáit, mintha egy TV kamera most vette volna fel őket levantinus piaci sokadalmaikkal), s ez az, hogy mért nem tudott úrrá lenni az antik világ nagyvárosainak költők megénekelte s építészek és politikusok leírta zűrzavarán?

Michel Chossudovsky Globálisan, brutálisan című könyvében (Global, Brutal) is hasonló hangnemet üt meg. Szeptember 11-e után - írja -, „a nemzetközi terrorizmus elleni harc egy olyan hódító háború kezdetét jelenti, amelynek következményei megsemmisítőek lehetnek az emberiségre nézve. Az USA és Nagy-Britannia vezette kereszteshadjárat semmibeveszi a népek jogait, s szöges ellentétben áll az ENSZ chartájának szövegével... Az államterrorizmus védelmezői - választott politikusaink - „legálisan” felállított bíróságokon önkényesen dönthetik el, ki a háborús bűnös, ki a terrorista. Keserű iróniával mondhatjuk, hogy a tényleges háborús bűnösök visszaélhetnek a hivataluk adta hatalommal, eldöntvén, kit szabad üldözni. A jogállam lebontásával és önkényes bíróságok felállításával önmagukat kivonják az üldözendők köréből. Egy olyan totális állam felé mozzatják a társadalmat, amelyben a demokrácia köpenyébe bújva a háborús bűnös legális politikai hatalmat gyakorolhat. S ráadásul ennek a háborúnak a kitörésével egy olyan gazdasági válság is párosul, amely embermilliók elszegényedésével jár.”

Idézzük Chossudovsky után talán Norman Mailert is? A Meztelenek és holtak híres írója szerint szeptember 11-e után az amerikai válaszlépések sokkolták az iszlámot. Az arabok kultúrájuk és esztétikumuk elnyomóját látják az amerikaiakban, akik a földkerekség legutáltabb népe maradnak mindaddig, amíg nem értik meg, hogy pénzsóvár életformájuk nem minden ország számára vonzó - mondja Mailer. Pedig volt rá példa, hogy az amerikaiak tanuljanak: a sah amerikai mintára átszervezett államát - amely a világ 5. legerősebb hadseregével rendelkezett - szinte elfújta a mollahok forradalma.

Amerika azonban nem hajlandó tanulni. Mint Hendrik Van Loon írta világtörténetében a két nagy háború között, polgára a 16. század szatócsának mentalitásával hajtja Rolls-Royce automobilját, és szatócs marad Shakespeare és az alapító atyák korának durva indulataival. Ám mivel az Új Világ összezsugorított időt és tért, új szükségleti cikkeket teremtett, s olcsón új korszak alapjait rakta le, egy amerikai eleve más szemmel nézi a történelmet, mint mi: öngazolásaink és szenvedéseink nem férnek bele az ő szatócsi világképébe. Ám a washingtoni Amerikai Történelmi Múzeum még egy felvilágosult és megértő európai számára is tartogat szemléletbéli meglepetéseket. Rainer Rother szerint a múzeumban a történelem központi kérdései mintegy mellékesen, mondhatni a látvány árnyékában jelennek meg. A betelepülés hullámai, az indián háborúk, a rabszolgaság, a polgárháború, az utána következő nagy bevándorlás, a gazdasági válság és a roosewolti New Dael, a McCarthy éra és a hideg háború önmagában való, tagolt és áttekinthető bemutatása hiányzik. Különös az is - véli a berlini hírlapíró -, hogy az ország demokratikus hagyományairól sincs egy összefüggő, a dolog lényegét felvillantó kiállítási rész. Mindaz, ami a ma politikai vitáiban történelmi muníció lehetne, csak felületes képsorokban, vadonatújnak ható tárgyakban és virtuális díszletekben jelenik meg.

Amerika tehát valóban más mint mi, de a múzeum témaválasztása azért megfelel a politikai korrektség elveinek is. Az összes nagy etnikum teret kap. Mégis amikor az indián törzsek enyhén alkoholista ivadékai a múzeumba vetődnek, érzik, hogy a róluk szóló rész alig több Új Mexikó rezervátumainak történeténél. Minden részlet, minden epizód azt sugallja, hogy az amerikai nemzet elkészült befejezte múltja feltárását, és szükségtelen a ködös Atlanti óceánból s Európából kiinduló mesét újra kezdeni. A jelen a lézerkés pontosságával metszi ki a múlt zavaró emlékeit: a fő a megfoghatóság, a tárgyi, érzéki valóság. Ebben a lézeres előadásban a számítógép a történelem szükségszerű produktuma, a társadalom fejlődéséről azonban nem tudhatunk meg semmit. A II. világháború hazafias nőplakátja mellé senki sem írja ki, hogy ugyanígy ábrázolták a Szovjetunióban és a Harmadik Birodalomban is a fiatal munkásnőt s így arra sem kíváncsi senki, hogy a formai hasonlóság mennyire más társadalmi tendenciákat takart Moszkvában és Berlinben, mint Washingtonban.

A jelen - a technika szempontjából nézve - tökéletes. A 21. század szatócsához tehát a rendezők a 18. század filozófusaként szólnak: Amerika minden létező világok legjobbika, legfeljebb Leibniz helyett Popper nyílt társadalmának szövegkörnyezetéhez nyúlnak. Minek is a dolgok mélyére ásni, még kiesnének a 21. századból!

Németországban a nemzeti szocializmus bűnei a történetírás állandó kérdéseit jelentik. A múlt így mélyen benne él a jelenben, amelynek igazolnia kell magát a múlt előtt, hogy már nem a régi indulatok vezérlik. Semmi sem idegenebb ettől a német magatartásformától az, amelyet az Amerikai Történelmi Múzeum sugall, hogy a história epizódjai nem függenek össze, hogy minden részletes és tárgyilagos bemutatás ellenére az ott bemutatott világ végérvényesen a múlté. Elmúlt s mivel elmúlt, épp ezáltal Amerika története.

Az elmúlt dolgokból tanulni tehát nem amerikánus dolog. A múltat faggató polgárt nem a tanulni vágyás vezérli, hanem hogy elidőzzön egyes tárgyakon, hogy észrevegyen valamit. Nem leckét vesz a múltból, hanem egyedi példákön ámuldozik el, s minden eseményeknek meg van a maga vigasztaló, happy endes befejezése. A történelmi tükör képei tetszés szerint változtathatók.

Trója és Irak ilyen tükörből nézve nem két nép tragédiája, hanem csak két érdekes történelmi helyszín. S mi európaiak Francois Villonnal hiába kérdezzük, Heléna, merre jársz most?

(Nyugati Magyarság, 2003/11.)

DREZDA A TŰZBEN, avagy a megismételt harmincéves háború

Mostanában mintha a nemzeti oldal lejjebb adta volna az igényeit. Sokan még attól is visszariadnak, hogy végiggondolják a Demokrata kemény, a történelem felülvizsgálatát javalló sorait. Első és legfontosabb a békesség, s ennek kedvéért szemet hunynak az őket ért támadások fölött. Pedig a második világháború történetének újragondolása igen fontos eszköz lehet annak az állapotnak az eléréséhez, amelyben mindenki a saját ízlésének megfelelően gondolkodhat. Valljuk be őszintén, a győzteseket nem illeti meg a feltétlen morális hódolat.

Vegyék elő a liberálisok kedvencét, *Kurt Vonnegutot*. A német származású író szülei már nem tanították meg ősei nyelvére, mert már az első világháborúban ádázul utáltak Amerikában mindent, ami német. Egy nemzedék sem kellett, s a szabad Amerika második legtöbbet használt nyelvét már csak a lemenőben lévő nemzedék beszélte. (Talán éppen innen az amerikaiak értetlensége, amikor látják, hogy Erdélyben egy évszázad alatt sem fejeződött be a magyarok asszimilálása.) A Virágvasárnap önterjűjének azonban a leghátborzongatóbb sorai az 1946. február 13-ról 14-re virradó éjjel tönkre bombázott Drezdáról szólnak. „A drezdai mészárlást sokan korrekt és egészen minimális bosszúnak tartják azért, ami a táborokban történt. Lehetséges. Mint mondom, én ezt sohasem vitatom. Mellesleg megjegyzem, hogy halálbüntetést alkalmaztak mindenkivel szemben, aki történetesen a védtelen városban volt...” (Százharmincötezer embert gyilkoltak meg a szövetséges bombázók néhány óra alatt, igazi égő áldozatot bemutatva. Az NDK útikönyvben 35 ezer áldozat szerepel.)

Churchill 1945. március 28-án fogalmazta meg nyilvánosságra nem hozott és később meghamisított memorandumát, amellyel kivívta a vezérkar haragját. „Drezda szétzúzása erős kételyt kelt a szövetségesek bombatámadásainak módját illetően. A pontos erőkoncentrációt közvetlenül a frontvonal mögött, így a katonai célpontot képező kőolajellátásra és a közlekedésre fontosabbnak tartom, mint a pusztá terrorakciókat és a vak pusztítást, még ha oly látványosnak is tűnnek.” Potsdamban már nem ő vezette a brit tárgyalóküldöttséget.

„A sok kaszárnya természetesen sértetlen” - jegyezte fel a hitleri időkben belső emigrációba vonult író és szemtanú, *Erich Kästner*. „Nem inkább a Miasszonyunk templomának kellett volna kegyelmet adni? Nem, a kegyelem a kaszárnyáknak jutott.” (Van egy félelmetes fotó az Elbán átívelő Carola hídról: a fontos építménynek mindössze a felüljárójára hullott a bombák felverte parti sár, miközben mellette porrá égett a Semper-féle opera és a Zwinger. A hidat a visszavonuló németek robbantják fel.)

Még a humanista *Thomas Mann* szívéen is kigyúlt a bosszú angolszász lángja. „Azt hitte Németország, hogy a szörnyűségekért, amelyeket barbárságba süllyedése idézett elő, sohasem fog megfizetni?” Az író a brit rádió német adásában épp azután nyilatkozott, hogy szülővárosa, Lübeck szétégett *Artur Harris* légimarsall gyújtóbombái nyomán. (A bombázó Harris fanatikus ember volt a Savonarolák típusából.)

1998-ban magyarul is megjelent *Paul Adair* könyve, Hitler legnagyobb tévedése címmel a német középhadsereg-csoport 1944 nyarán bekövetkezett pusztulásáról Belorusszia térségében. „A fogságba esettek jelentős részét - olvashatjuk a Később című rövid fejezetben - rövidesen a zslobini táborba küldték. A kimerült emberek semmit nem kaptak enni három napon keresztül, amíg a lassan mozgó oszlopokban vonszolták magukat, akik sebesülésük vagy kimerültségük miatt nem tudták tartani a lépést, agyonlőtték.” Moszkvában „57600 hadifoglyot zsúfoltak össze egy lóversenypályán, hogy aztán az utcán zajló győzelmi menetben fel-

vonultassák őket.” (A túlélők 1955-ben *Adenauer* kancellár moszkvai tárgyalásai eredményeképpen szabadultak.)

Guido Knopp Századunk címmel jelentette meg izgalmas 528 oldalas könyvét a német huszadik századi történelemről. Knopp a Frankfurter Allgemeine Zeitung, a ZDF és egyáltalán a jelenkortörténet sztárja. A Menekülés című részben szerepel a nemmersdorfiak tragédiája. Miután 1944 októberében a kis kelet-porosz falut visszafoglalták a németek, a látottakon a legharcedzettebb katonákat is elfogta a borzalom. A csecsemők fejét szétverték a falut kirabló oroszok, s mint egy egészségügyi orvos szakértői csoport megállapította, haláluk előtt minden nőt, még egy nyolcéves kislányt is megerőszakoltak. Bestiálisan megcsonkították áldozataikat, csak keveseknek adatott meg a kegyelmet hozó tarkólövés. „Nemmersdorf nem volt kivétel” - teszi hozzá Knopp. „A Vörös Hadsereg katonái pusztítva s rabolva vonultak át a meghódított tartományon. Minden ok nélkül felgyújtották a házakat, a szénapajtákát és az istállókat. A nemi erőszak és a fosztogatás a mindennapok része volt.”

Ilja Ehrenburg a Pravda hasábjain könyörtelen bosszúra bízta a katonákat. „Itt kezdődik az elátkozott föld, Németország” - írták fel a határon az útjelző táblákra. Mivel tisztjeik megengedték, hogy csomagot küldjenek haza, *Lew Kopelew* - az egyik balti zászlóalj komisszára - szerint menlevelet kaptak a szabadrablásra. „Mit is küldhettek volna haza a katonáink? Az ócska kapcáikat? A napi porció maradékát?”

A kép *Bertold Brecht*et idézi a Kurácsi mamából. 1914 és 1945 között másodszor is eljátszottuk a harmincéves háború durva színjátékát. Lehet valaki ügyes tollforgató és élhet a szabadság és demokrácia minden fortéjával, írhat testes könyveket arról, hogy ez vagy az a személy és ideológia idézte elő ezt a háborút, az idő múlásával egyre kevésbé fog meggyőzni minket igazáról. A háborús bűnös nemcsak az SS, de a NKVD egyenruhájába vagy épp az angolszász pilóták bőrdzsekijébe bújva egyformán háborús bűnös marad, akárcsak a harmincéves háború zsoldosai. S mint az akkor még talpon maradt totalitárius állam, a Szovjetunió bukása mutatja, milliók küzdhettek és áldozhatták életüket egy olyan célért, amelynek ma egy tudat védelmezője sem akadna.

(*Demokrata* 2002/33.)

A BUDAPEST-ERŐD NÉMETJEI

Németek a Várnegyedben - e mintegy hétszáz évet átölelő témához 49 nap véres eseményeiből szeretnénk néhányat feleleveníteni. Az időpont 1944-45 fordulója, amikor a német és magyar csapatok megpróbálják feltartóztatni a végzetet.

Az 1944. október 15-i kiugrási kísérlet megghiúsulása után a budapesti hadtest parancsnokát, Aggteleky Béla altábornagyot helyettese, Hindy Iván vezérőrnagy letartóztatja és átveszi a parancsnokságot. (Ő lesz majd a fővárost védő magyar csapatok főparancsnoka.) Másnap, október 16-án Otto Skorzeny ejtőernyős alezredes elfoglalja a Várat, Winckelmann SS tábornok pedig - a magyarországi magasabb SS és rendőri erő parancsnoka - biztosítja a Szálasi féle hatalomátvételt. A németek berendezkednek a várpalotában: a bajor földre deputált kormányzó lakosztályából most Pfeffer-Wildenbruch SS tábornok, a „Budapest erőd” későbbi parancsnoka szemléli a tájat.

A Budapest-erőd

A tabáni parkban - mint Márai Sándor írja Szabadulás című kisregényében - a hadikészülődés színpadiasnak és különösen nagyszabásúnak tűnt. „Óriási tankok állonganak csatasorban - a „Tigris”-ek -, mindenfelé lövészárkok kanyarognak.” A várpalota előtt a kormányzói lakosztályból jól látható „színes szökökút most gépfegyverfészek. S a padon egy rohamsisakos német ül és cigarettázik.”

Igaz már november 23-án, egy a német főhadiszállásról érkezett parancs szerint a magyar fővárost erődítménnyé nyilvánították, ahol a védelmi harcokat házról házra kell folytatni. A nyilas kormányzat a következő két napon a „Gyepü II.” fedőnevű körzetbe települ át (Sopron, Kőszeg és Szombathely térségéről van szó), de a Naphegy téri laktanyában ott állomásozik a nemzeti számonkérő különítmény: a letartóztatottak a vár pincéibe, a Margit körüti katonai börtönbe és a Testnevelési Főiskolára vitték, ahol még január utolsó napjaiban is ítélkezett a tábori bíróság. Az ostromgyűrű lassan bezárul: Budán karácsony napján jelentek meg a szovjet előőrsök, s Budaörsről északra a Szabadság-hegy felé támadnak.

Malinovszkij marsall, a II. ukrán front parancsnoka parlamentereket küld. Az egykori első világháborús, ogyesszai őrzető - akit akkor Szent György kereszttel tüntettek ki - már Sztálingrádnál Manstein tábornaggal szemben hadsereget vezényelt, most pedig Budapest hódoltatója. Pesti oldalon indított parlamentere, Steinmetz kapitány Vecsés határában aknára fut, Osztjapenko százados viszont eljut a várba, de Pfeffer-Wildenbruch tábornok, Budapest védője elutasítja a megadást. Visszafelé aknatüzet zúdítanak saját parlamenterekre az oroszok: Osztjapenko és egy német altiszt meghal.

A későbbi harcokban súlyosan megsebesült és a vári kazamatákban fogságba esett Erich Klein százados (ő Günter Pape vezérőrnagy hadosztályában szolgált) csak öt évvel a történetek után 1949. december 24-én kerül a Don menti Rosztovban az MGB különbírósága elé: a vád ellene a szovjet parlament meggyilkolása volt. Klein embereivel fedezte Osztjapenkot, megveretése dacára is ragaszkodott ártatlanságához. Vádlói tisztában lehetett az üggyel, hiszen a kiszabott halálbüntetést kegyelemből 25 kényszermunkára változtatták. A kommunizmus bukása után a századost ártatlannak mondta ki az orosz federáció legfelső bíróságának semmisségi ügyekkel foglalkozó tanácsa. (Klein egyébként a Gellért-hegy védelmében sebesült meg, s a Szebeny

Antal tér Attila körüti sarkán lévő kötözőhelyről került fel a kazamatákba, a sziklakórháznak a Honvédelmi Minisztérium alatt húzódó részébe.)

A Debrecen környéki és a tiszai harcok után a Malinovszkij és Tolbuhin marsallok két ukrán frontnak már nem volt ereje ahhoz, hogy menetből foglalja el a magyar fővárost. sok nyugati szakértő és hadi tudósító a harcok méretei alapján a csatát a sztálingrádihoz hasonlította. Amit időben a Vörös Hadsereg a román átállással nyert, azt itt veszítette el. Az már csak a szovjet-amerikai viszony gyors elhidegülése során merült fel a Nyugat ideológusaiban, hogy Sztálint a budapesti csata akadályozta meg München és Milánó elérésében. Érdekes, hogy a Rákosi-kor vezető író figurája, Illés Béla Vígszínházi csata című könyvében egy Harriman nevű amerikai újságíró szájába hasonló kérdéseket ad, azonban Achmed, az egyszerű szovjet katona kioktatja: az ő céljuk több, mint Európa, több mint Amerika, a cél maga a kommunizmus, ehhez pedig elég az eszme ereje. Számvéber Norbert - aki a fiatal történész nemzedék egyik legjobb képviselője - Páncélosok a Tiszántúlon című munkájában viszont pusztán csak azt a következtetést vont le, hogy az öt hosszú hónapig tartó magyarországi harc jelentősen kihatott Európa német nyelvet beszélő népeinek, főképp az osztrákok és bajorok háború utáni sorsára.

A kegyetlenség képei

A harc kezdettől fogva barbár volt. Irene Späth asszony - aki a soproni német rációállomásnál szolgált - így számolt be a debreceni páncéloscsatát is végigharcoló Ottó Rademachernek fivére és a Szabadság-hegyi rádiós csoport pusztulásáról:

„Régi, ötvenes évekbeli dokumentumaim közt rábukkantam az Ön és a híradós bajtárs, Sepp Speiser negatív fotójára... Együtt voltak, amikor az Ön fivére a lábán megsebesült, Speisser vitte őt biztonságos helyre. Egészen Ivánék megjelenéséig a rádióbeszélgetést tisztán tudtuk követni az utolsó pillanatig is. Adónk többnyire a Sváb-hegyen volt, még 44 március-áprilisában is, a szanatórium tornyában... Sepp Speiser rádión közölte velünk, hogy a szanatórium ápolónővérei, pontosabban apácáit oly rettenetes módon erőszakolták s kínozták meg, hogy e pokolnak véget vessenek, kézigránátokat dobáltak közéjük. Utolsó híradásuk így szólt: „Jönnek, ég veletek, bajtársak. Mi ott ültünk Sopronban s kerek egy óra múlva az adó elesett.” (In meinen uralten Unterlagen aus den 50iger Jahren fand ich die beiden Negative Ihres Bruders und des Funkerkameraden Sepp Speisser... Beide waren zusammen, Ihr Bruder war m. W. am Bein verwundet, Speisser hat ihn in Sicherheit gebracht gehabt. Bis zum Eintreffen des Iwan's erhielten wir die Funksprüche bis zum letzten Augenblick nur noch im Klartext. Unsere Funkstelle befand sich mehrheitlich auf dem Schwabenberg, noch im März/April '44 im Turm des Sanatoriums; In einem Funkspruch teilte uns Sepp Speisser mit, daß die im Sanatorium befindlichen Xrankenschwestern bzw. Klosterfrauen so entsetzlich mißbraucht und mißhandelt worden seien, daß sie um diesem entsetzlichen Inferno ein Ende zu bereiten, Granaten geworfen haben. Der letzte Funkspruch lautete, „sie kommen, lebt wohl Kameraden”).)

Szörnyű jelenetek játszódtak le a két utoljára felrobbantott híd - az Erzsébet és a Lánchíd - pesti hídfőjénél is január 18-án hajnalban: a Vörös Hadsereg és szövetségesei elől menekülő idősekre, nőkre és gyerekekre a támadók heves akna- és géppuskarüzet zúdítottak. Február 7-én esett el a Sashegy, amely a Vérmezőre érkező tehervitorlázó gépeket biztosította: ezzel az utánpótlás megszűnt. Négy nappal később Pfeffer-Wildenbruch tábornok és Hindy Iván vezérőrnagy 15 ezer még hadra fogható emberrel megkísérelték a kitörést Hűvösvölgy irányába. A kitörést vezető egyik fő erő gyülekezési helye a Mária téren volt. Az oroszok -

mint ezt a hadosztályával az első vonalakban harcolt Szmirnov tábornok 1952. április 4-én megjelent „Harcban Budapestért” című könyve bizonyítja - már várták őket. „Amint az ellenség első láncra megjelent az utcán, ágyú- és aknatűz csapott le rájuk. A lövegek és az aknák az embertömeg sűrűjébe találtak, a géppuska egyik rendet vágta a másik után, de hátulról, a holttesteken keresztül, ordítva és lövöldözve újabb és újabb német tömegek jöttek... Csaknem mindenütt ilyen volt az eredmény.”

Malinovszkij százezer hadifoglyot jelentett, hogy igazolhassa Budapest alaposan elkésett bevételét. De ez még nem volt minden. A tudatos mészárlás miatt - a magukat megadó katonákat nagyrészt kivégezték, de sírjaikat a kilencvenes években pontosan feltérképezték - nyolcvanezer civilt vittek el a hadifogolytáborokba. (A - Glatz Ferenc szerkesztette - XX. század krónikája szerint csak ötvenezret.) S mi lett a több mint tízezer, a kitörők által hátrahagyott sebesült sorsa? A sírok egyik felkutatója, Pongrácz György nyugdíjas mérnök szerint „vannak olyan állítások, hogy kórházba vitték őket. Ez azonban bizonyíthatóan nem felel meg a valóságnak. Sokkal inkább hihető annak a néhány - csodálatos módon túlélő - sebesültnek a tanúsága, hogy a sebesülteket a vár kazamataiban pusztították el”. S idéz egy német százados emlékiratából (Erich Kleinéből), hogy „a káoszban tűz ütött ki, amely gyorsan terjedt a sebesültek szalmazsákjain, elevenen 800 súlyos sebesült égett itt el, mások - akik ki tudtak menekülni a szabadba - a hidegben fagytak meg. Én néhány bajtársammal a tüzet egy elválasztott sötét sziklaüregben éltem túl, amelyet egy fölizzott vasajtó zárt el a tüztől”. Gosztonyi Péter is azt állítja, hogy a kapituláció után Malinovszkij katonái az egész várat felgyújtották s ugyanez olvasható Werner Jester 1960-ban megjelent munkájában. (Im Tode-sturm von Budapest.) Túlélők állítják, hogy az oroszok kézigránátokat dobálták a kazamataiba és lángszórót is használtak. Egy bizonyos, hogy a mintegy 10-12 ezer hátrahagyott sebesült sorsáról a mai napig nincsenek megbízható adatok.

Horváth Miklós hadtörténész értékelése szerint „Budapest 102 napig tartó ostroma a II. világháború egyik leghosszabb és legvéresebb várostroma volt. 1944. november 3. és 1945. február 16. között - a kitörés áldozatait is számolva - mintegy 40 ezer halott és 62 ezer sebesült hadifogoly volt a védők vesztesége. A Vörös Hadseregnek 240 ezer sebesültje volt és 80 ezer halottja veszett el. Egy bizonyos, a 9. „Hohenstaufen” páncélos-, a 8. „Florian Geyer” lovas- és a 22. „Mária Terézia” önkéntes hadosztályok Budapest lángoló poklában vívták meg utolsó harcukat a túlerővel szemben. A Herbert Otto Gille tábornok vezette elkeseredett és merész kitörési kísérletek biztosításában a 3. „Halálfejes” és az 5. „Wiking” páncélos-hadosztályok álltak helyt, akárcsak az Ulrich Rudel vezette légi egységek pilótái. (Az Attila körút 8. számú ház egyik lakásában befürödött teherszállító vitorlás sokáig az ostrom szimbolikus emlékeztetőjének számított: eltávolítása után is fotója rendszeresen felbukkant a háborús visszaemlékezések során.)

Az 1945. február 11-én este megindult kitörés harcaiban elesettek egy része, kb. 6000 fő az új köztemető 140-es parcellájában alussza örök álmát. De hol van a többi 6000? Kényes kérdés: mi lett velük, hol vannak elhantolva? Annyit tudunk, hogy nem egészen 1000 katonának sikerült Perbál-Szemer irányában, az ott húzódó fő ellenállási vonalat hihetetlen akarattal, kemény harcokban, minden képzeletet felülmúló küzdőerővel, dacolva a kegyetlen téllal, főleg éjjeli harcokban elérni és a biztos haláltól menekülni. Wolf őrnagy embereiről van szó: ők a Citadella eleste után a Tabánban gyülekeztek, s a kitöréskor a Kékgolyó utca - Farkasréti temető vonalán Budaörs felett húzódtak Zsámbék felé. Közben Schöning főhadnagy és egy másik csoport embereivel is erősödtek „Gesamtstärke ca. 1200 Mann aller Truppenteile, auch Ungarn” - olvashatjuk Helmut Wolff 1988. évi visszaemlékezésében. (Mintegy 1200 főre duzzadt a teljes erejük, különféle hozzánk csapódott csapategységekből, sőt magyarokból is.) A kitörési létszámot figyelembe véve marad tehát a kérdéses 5000 fő. Ezeknek csak kis része

került fogságba, a többit egyszerűen az elfogás helyén lemészárolták. A Széll Kálmán tértől Pasarét, Hűvösvölgy felé haladva kertekben, utak mentén, árkokban, erdőkben rengeteg sír található ma is. Szerencsésebbek voltak a Farkasrét felé harcolók, akiket Wolff őrnagy vezetett Budakeszi dél-, Budajenő-Tök-Szomor felé, és két kemény nap után sikerült elérniük a német vonalakat. Kisebb egységek 3-4 napos szüntelen harc és menetelés után, más irányokból szintén elérték a fő ellenállási vonalat.

Azok, akik a Rózsadomb, Hűvösvölgy felől törtek ki, kemény ellenállásba ütköztek, kis önálló harccsoportokban próbálták átverekedni magukat a hideg téli éjszakákban a budai erdőkön át, sikertelenül. Jeltelen sírjaik ma is itt találhatók, csak az emberi emlékezet és kegyelet őrizte meg emléküket. Ezekről a helyekről kimutatások vannak, kezdve az egyes síroktól a tömegsírokig. Az Elesettek Völgye - a Valle des los Caidos - nálunk csak a lelkekben él.

PROFÁN ZARÁNDOKLAT

Hamburg a régi szövetségi köztársaság legnagyobb városa volt a maga egymillió-hétszázezer lakosával, kikötője pedig a világ legnagyobbjai közé tartozik. Igaz, a történelmi Hamburgot csak nyomokban lehet felfedezni, s aki hamisítatlan késő középkori északnémet városképet akar látni, annak a közeli Lüneburgba kell utaznia. A város szívében lévő tóvá duzzasztott folyócska, az Alster sétányai, a Mönckebergstrasse nyugodt eleganciája és Altona a maga százféle érdekességével, az Elba-parti villanegyedek és a Köln nagyságú kikötő darurengetege mind-mind más hangulatú, mégis Hamburgnak van külön, egyéni összhatása. Elegáns. Mindenki számára bőven van hely. Sőt írni, olvasni és beszélni is jobban lehet, mint más német nagyvárosokban: Hamburg a sajtó fővárosa. Itt van a Springer, a Spiegel és a Stern székháza, s a török TV mellett török napilapot is adnak ki, sőt az oroszországi németeknek is van kéthetente megjelenő újságuk. Színes, az irániakra emlékeztető zománcburkolatú mosé emelkedik a Külső-Alster mellett, az oroszok pedig a kétnyelvű újság cirill betűs lapjait forgatják: éppoly idegen világ ez számukra, mint Izraelbe vándorolt honfitársaiknak a zsidóké, egymás közt oroszul beszélnek. Míg a kikötő tele van a „népi” Kína hajóival, ők a Reeperbahnon hódítanak katonása megszervezett, nemegyszer volt szovjet tisztek irányította maffiájukkal. S ott vannak a kikötőben a menedékkérők lakóhajói is együtt az afgánokkal és afrikaiakkal, akiket húsz évvel ezelőtt még leigáztak: a parton lévő játszótéren szőke és gyapjas gyermekfejek.

Sankt Pauliban a csövesek, a pennerek melankolikusan isszák a szokatlanul forró nyárban a dobozos sört, nők és férfiak joggingban vagy a Bundeswehr levetett szerelésében, mintha Georg Gross képeiről léptek volna le: csúfak, karikatúrába illők. Sokan a koldulás kellékeként kutyát és zeneszerszámot tartanak. Garfield a mellen, ez vagyok én vagy Palm-Beach, HSV vagy épp Paulaner Bier: a trikók beszédében néha több az utópia, mint a testről most már az arcra is felkapaszkodó tetoválásokban. Az altonai zsidó temető mellett falragasz: „Rasszista és fasiszta támadások ellen védelmet kérünk és információt.” S üzen a menedzserek világa is: „Értelmes nyerési stratégiák már havi 50 eurós jövedelemmel is.” A munkaközvetítőben számítógépek zümögése, udvariasság, 21. század. Az ide betévedő alkoholisták olyan átszellemülten lépnek át a forgóajtón, mintha pornót láttak volna Pasolini anyagi stílusában. Minden csalás - mondják, s gögösen emelik fejüket a sör felé. - A foci, a tévé és a német egység is. A kapitalizmus is az. - Kohl is csalás. Meg Schröder és Boris Becker. Mi is csak egy csalás vagyunk.

Az 1943-as nagy bombázás nem volt csalás. Július 24. és augusztus 3. között az angolszász légierők a várost felgyújtották s porig rombolták. Majd ötvenezer ember pusztult el, egymillióan pedig elmenekültek. 1945-ben, a nulladik órában a túlélők csak egyben hittek: a pátoszmentes munkában. A lerombolt Szent Miklós-templom megmaradt, 147 méter magas tornya emlékeztető. Az altemplomban található a megbékélés múzeuma: a bűnbeesés Coventry bombázásával kezdődik. Mintha a gunyoros Ladislav Mňačko hangját hallanám: - Talán Drezdáért kapták az angolok 1940-ben Coventryt? Az ohlsdorfi nagy temetőben 105 koncentrációs tábor földjét s hamuját gyűjtötték egybe, a fasizmus áldozatainak emlékműve és a bombatámadások tömegsírai úgy állnak itt, mint ok és okozat.

A Dammtor szecessziós pályaudvarától csak néhány lépés az egyetemi negyed. Itt van a város legtöbb könyvesboltja és antikváriuma, ahol az ember könnyen megtanulhatja, hogy idegenként fölösleges vitatkozni német belpolitikai kérdésekről. Élő politikusokat Helmut Schmidt kivételével szidni, halottakat Hitler kivételével dicsérni illik, róla viszont enyhe nehezteléssel

emlékeznek meg. A neheztelés milyenségének megértéséhez nem elég németül tudni, ehhez születni kell.

Az egyik nagyobb antikvárius boltban külön polcokon állnak a marxizmus klasszikusai és a 20. század marxista skolasztikusai, köztük *Lukács György* s *Brecht* írásai a szocreál dicséretéről. A magyar út poros lábú vándora megemelinti kalapját, és tovább matat. A *Fischer*-féle világ-történelmi sorozat 1988-as, Oroszországról szóló kötetében hét ízben említik meg a magyarokat, Európa - olvashatjuk mindjárt a 35. oldalon - óriási árat fizetett Pannónia átadásával, amikor *Arnulf* császár és Bizánc szövetségeseiként beengedte a magyarokat Kelet-Európába. A Világkép-Világtörténelem sorozat tíz évvel későbbi 10. kötete, a Koraközépkor sem kíméletesebb hozzánk, a 25-26. oldalon ugyanis az áll, hogy kegyetlenebbek voltunk, mint a normannok vagy az arabok s a fuldai krónikást idézik: az összes férfi megölése után a szász asszonyokat és lányokat a magyarok úgy hajtották maguk előtt, mint az állatokat.

Túlzott udvariassággal aligha lehet az ismeretterjesztéssel foglalkozó szerzőket vádolni. A gorombaság ritka kivétel a mai német történetírásban s szinte csak a Vörös Hadsereg kelet-poroszországi rémtetteinek s a harmincéves háború szörnyűségeinek leírásában nyilvánul meg. Pedig elgondolkozhatnának, miképp kell a mostani, ezer év után ismét beköszöntött s feltartóztathatatlannak tűnő új népvándorlást értelmezni, amikor azt mondják, hogy a Lechmezei csata után már egy idegen nép sem vetette meg lábát Európában, ugyanis mára Berlin Isztambul után a második legnagyobb török város lett s a letelepedett idegen munkavállalók és a regisztrálható menekültek száma legalább egytizede az összlakosságnak.

A pénz ma neuraszténiás. Vajon zseniálisak a pénzcsináló hamburgiak vagy csak szerencsések? Egy biztos, mindent átszámolnak márkára, s a márka mondja meg nekik, drága az adott áru vagy sem. Az eurós egyenruha alatt márkaszív és inflációs félelem dobog.

Ajánlják, nézzem meg Lüneburgban a Kelet-Porosz Múzeumot. Ijesztő képek peregnek a kivetítőn egy ország megsemmisüléséről: kétmillió-kilencszázhuszonegyezer polgári lakost elűztek, a Gulágra hurcoltak vagy megölték. (Becslések szerint félmillióan estek áldozatul a bevonuló szovjet csapatok véres bosszújának.) A kivetítő vászon előtt egy menekülő család, a bábukon korabeli ruhák s egy szekér feldobált bőröndökkel, a bekerítést és az üldözést túlélő szekérkaravánok, a treckek egész Hamburgig elfutottak. Már 1914-ben tapasztalhatták a poroszok, milyen is az orosz megszállás, hiszen akkor is mindennaposak voltak az agyonlövések, a nők megerőszakolása és az Oroszországba való deportálások - erről tanúskodnak a fényképek és dokumentumok. A felszabadító *Hindenburg* marsall és felesége mauzóleumát - amelyet a visszavonuló németek 1944-ben a meggyalázást elkerülendő felrobbantottak - tíz évvel később a lengyel pionírok bontották le, s mementóként ott vannak a Gulág emléktárgyai is. A nők nyári, combközépig sem érő durva vászonruhája alá akár azt is írhatnánk: kombiné a kőkorszakból.

A Lüneburger Heide barnáslila a tömegével virágzó erikától, az egyik leghíresebb német katonadal is róla kapta a nevét. Barnáslila hullámokban futja be a jégkorszak kimunkálta pusztai tájat, amelyet ilyenkor lovon, biciklin és gyalog előzőnlenek a városokból menekülő emberek, mintha egy házak nélküli, a természetbe kihelyezett nagyváros utcáin s terein bókálásznának, ahol a technika, az üzlet, a rohanás és a menedékkérő idegen, az Asylbewerber végre száműzetetett. Az élet édes zamata a szájakon, és nyugalom, ami elismerten csak a pusztán s a hegyeknek nevezett homokhalmain létezhet. Akik a németek degenerálódásáról beszélnek, azoknak ajánlom, utazzanak el ilyenkor a Lüneburger Heidére. Profán zarándoklat ez.

(*Demokrata* 2003/25.)

EGY GÓL VILÁGTÖRTÉNELMET ÍR

Kétségtelen, a labdarúgás az egyik legnagyobb szerűbb játék. „A játék ugyan - írta Jiří Černý A futballról komolyan című, a prágai tavasz és az okkupáció évében, 1968-ban megjelent fenomenológiai kísérletében - se nem kevesebb, se nem több a világ többi dolgánál - ám a „látszat médiumában” a világ szimbóluma. Olyan szimbólum, amelyben az ember világa merőben új és boldog valóságként (vagy „szabad nemvalóságként”?) ölt alakot.” S a labdarúgásnak - amely nélkül a 20. század aligha emelt volna annyi a római Colosseumhoz kivitelben is oly hasonló alkotást - éppen ezért „megvan a maga belső (és külső) értelme, megvan a boldogsága, szélesebb dimenziókban a világ szimbóluma lehet, és amelybe - elsősorban szereplőbe: a nézőkbe és a játékosokba - belejátszanak más, nagyobb és komolyabb játékok összefüggései.”

Bern, 1954: a fenomenológia „szabad nemvalósága” világtörténelemmé testesül, amikor Helmut Rahn lövése bevágódik a magyar kapu jobb alsó sarkába. Sönke Wortmann Berni csoda címmel október 16-tól a nagyközönség elé kerülő filmje éppúgy erről szól, mint Stefan Lázár jól időzített könyve vereségünkről. S míg 1954. július 4-e késő délutánján egy nép elindul a forradalom felé vezető úton, addig egy másik a csodák udvarába jut. Wortmann a Hamburger Abendblattnak adott riportjában ki is mondja: „A holocaust ezzel még nem vált semmivé. A felelősség terhét még mindig hordjuk és sohasem múlik el felőlünk. De hogy a világbajnokság új életkedvet adott, az maga a bizonyosság... Újfajta önbizalmat adott, s csakis így nőhetett s erősödhetett meg egy demokrácia.”

A Sepp Herberger vezette győztes csapat révén a Német Szövetségi Köztársaság politikusai először érezhették magukat otthonosan a világ diplomáciájának hűvös termeiben. Mint Norman Blum, a kor neves publicistája megjegyezte, addig az ország sokáig s hiába küzdött az elismerésért; csak „szükségársadalomnak érezte magát. Éppen ezért a Wankdorf-stadionban pályára lépő csapat hús volt a húsunkból, vér a vérünkben”: a szükségársadalomból a gazdasági csoda országa lett. Wortman filmjének egyik központi figurája nem véletlenül lett a Gulágról nemrég visszatért hadifogoly: a győzelem könnyes-boldog pillanatai számára a megaláztatás éveinek a végét jelentették. Még a keletberlini Junge Welt, az FDJ, az ottani kommunista ifjúsági szövetség lapja is sebtében megírta - noha az NDK vezetői az 1953-as júniusi berlini munkásfelkelés miatt külön kis hidegháborút vívtak Bonnal -, hogy Bern „a nyugatnémet labdarúgás nagyszerű eredménye, sőt azt is mondhatni, a futballsport történetének a csúcsa.” A lelkesedés s az, hogy egy nemzetről van szó, néhány napra áttörte a kommunista ortodoxia gátjait. Negyven évvel később, visszaemlékezésében a Spiegel újságírója nem véletlenül hozza majd fel, hogy „a berlini Fal ledöntése mellett a háború utáni német történelemnek egyetlen olyan eseménye volt még, amely a nemzeti érzelmeket a legmagasabbra korbácsolta fel, s ez az 1954-es labdarúgó világbajnokság megnyerése volt.”

A Berni csoda képkockáin van egy a Halál ötven óráját idéző jelent: Herberger játékosainak taktikai értekezletet tart. - Nem, nem a 10-es a magyar csapat szíve, mint azt Önök gondolják - mutat a demonstrációs táblára -, hanem a 9-es. Őt, a Hidegkutit fogjuk kikapcsolni. Eckel, vállalja? (A magyar csapatból csak Lóránt Gyula tudta, hogy Herberger feltalálta azt, amit később totális futballnak neveztek el a szakírók. Nem bízott a győzelemben és 3:2-es vereséget jósolt.) - A magyarok nem tudják, hogy mi mindenképp győzni akarunk - folytatja a német szövetségi kapitány -, s azt sem, hogy az eső mellettünk szól. Az eső fekszik Fritz Walternek, s az ő akarata fog érvényesülni.

Érvényesült is. Bár a 9. percben már 2:0-ra vezettünk Puskás és Czibor góljaival, a 18. percben már egyenlítették a németek. A második félidő 84. perc megpecsételte sorsunkat: Rahn második találatát érte el. A kupát maga az alapító, Jules Rimet adta át Fritz Walternek, a kapitánynak. Ott álltak a zuhogó esőben, az elnök feje fölé egy cserkészfiú tartotta az esernyőt. Rimet beszédet mondott. Rövid beszéd volt, de mégis mindenki végtelenül hosszúnak, unalmasnak, sőt, idegesítőnek találta. (Ha antalli lelkületű ember lett volna Rimet, talán még azt is megemlíti, hogy 955-ben is zuhogó esőben kaptunk ki a németektől Augsburgnál.) A vesztesek azért fészkelődtek, mert szerettek volna magukra maradni döbbenetükkel (igazán nem fogták fel, hogy kudarcuk felért egy halálos ítélettel), a győztesek pedig azért, hogy az ünneplő tömeg keblére vessék magukat. (S mit hozott volna a győzelem nekünk? Rákosi befejezhette volna a Népstadion, a szovjet blokk Maracana stadionjának építését, Sebes Gusztáv szövetségi kapitányt nevezték volna a földkerekség legnagyobb futballprofesszorának, s a szovjet lövegek és tankok budapesti színjátéka helyett még vagy két világbajnokságon győzedelmeskedtek volna a magyarok gyorstüzelő focicsukai. Túlzó, kissé melodramatikus állítás, nem?)

Az viszont nem túlzás, hogy a „weimarizálódás” csapdájától félő nyugatnémet köztársasági elnök, Heuss is - akit papának becézett a köznyelv - úgy kommentálta a berlini olimpiai stadionban összegyűlt tömeg előtt a történeteket, hogy a valutareform és a D-márka megteremtése mellett a világbajnoki cím az új Németország legnagyobb eredménye. A bajor fővárosban - noha a nemzeti szocializmus idején Hitler kedvelt tömegünnepeinek kiválasztott színhelye volt - olyan jelenetek zajlottak le a győztesek fogadásakor, amelyek mellett - mint a Zürcher Sport tudósított - eltörpültek a náci idők ünnepi demonstrációi is. Helmut Rahnt - aki az egyenlítő és a győztes gólt lőtte - s az irányító középcsatárt, Fritz Waltert jobban dicsőítették az újságok, mint annak idején a légi harcok és a korlátlan tengeralattjáró háború katona hőseit. A hamburgi rádió focit nemigen kedvelő munkatársa, Wolf Bierman még Uwe Seelerék sztárkodása idején is így emlékezett vissza: „A németek számára ez a nap történelmi jelentőségű volt, mert sokuk számára az a kínos csekélység, az a bizonyos náci múlt nemcsak felejthetővé vált, de egyetlen góllal rakétaként a levegőbe lett felleve, s talán Seelerével? Nem, a Rahnéval. Igen, így hívták a fiút. Mindenesetre az a láb az német volt.” Annyira német, hogy mély lélegzetet véve még a keletnémet berlini Deutsches Sportecho is elszólhatta magát: „Honfitársaink öröme, éljenek nyugaton vagy keleten, e győzelem után nem ismert határokat.”

Nálunk a pártvezetés még kínosabb helyzetbe került, mint Walter Ulbrichték. A határnál a félig-meddig félreállított Vas Zoltán fogadta a csapatot. „Rákosi Mátyás elégedett a szerepléssel, ezért a csapat tiszteletére díszvacsorát ad Tatán” - közölte. Vas taktikázott: időt akart nyerni: Budapest ugyanis ostromlott városhoz hasonlított, a Keleti pályaudvaron zászlókat égettek, leálltak a vonatok, villamosokat, kirakatokat zúztak az emberek. Az arany csapatért Rákosinak és Farkas Mihálynak sokat megbocsátottak az emberek, de a vereség tragikus, csalódott hangulatában megrohanták a nyilvános épületeket s felelősöket kerestek.

Lendvai Pál, aki disszidálása után Bécsben szerzett nevet magának s intendánsa is lett az osztrák rádióknak, a drámai szituációt így jellemezte: „Elkeseredett, letört, dühös emberek spontán tüntetése kezdődött el, először a kommunista hatalomátvétel óta. Ez a tüntetés volt az előhírnöke a két évvel később kirobbant magyar felkelésnek.” Lendvai hozzátehetné, hogy az 1955-ös kosárlabda Európa bajnokságon - amikor a magyar csapat Európa bajnok lett - a szovjet-magyar döntő után (sőt már alatta is) a nézők valósággal eksztázisba estek, s miután örömtüntetésükre a hatalom erőszakkal válaszolt, az ünneplés szovjetellenes tüntetésbe csapott át. Ez a tüntetés ugyancsak az 56-os forradalom előhírnöke volt. (Ami pedig a szigorúan vett futballtörténelmet illeti, Puskásnak a Real Madrid ötödik BEK győzelmén, a

Glasgow-i döntőn sikerül visszavágnia a németeknek, amikor négy gólt lőtt az Eintracht Frankfurt hálójába.)

Ma itthon már a forradalom megítélésével is baj van. Egyik politikai párt sem képviseli híven a közös emberi testvériségnek és a magyarság összetartozásának azt az eszméjét, amivel a szovjet modell nyomorúságából 56 embere ki akart lépni. S baj van a „látszat” világához kapcsolódó focival is: Végh Antal már 1986-ban megírta, hogy szemünk láttára fullad meg az országban a legnépszerűbb sportág. S ha az akkori 6:0-s vereség a szovjet csapattól megalázó volt, még megalázóbb az a mélyrepülés, amelyben a rendszerváltás óta él a magyar labdarúgás. (Hol vannak már a futballbarátok, akik 2000 nyarán a Demján Sándor féle önfinanszírozó projekt lenyűgöző szlogenjeit még elhitték? S hol vannak a játékosok s hol az ázott földről épp hogy fölálló Orbán kormány?)

A futballról komolyan nálunk már csak a történészek beszélhetnek. A nekrológ megíratott.

(Nyugati Magyarság, 2003/12.)